

HOLMI

XIV. évfolyam 4. szám

2002. április

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Máttyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Nádas Péter*: Párhuzamos történetek (VI) • 391
Horváth Elemér: gemma donati • 424
minolta • 425
panoráma II. • 425
jégkorszak • 426
Határ Győző: Anglia • 426
Vesztegzár • 427
A bulldog Ildikó • 427
Szepesi Attila: Az Arciboldo-sonettekéből • 428
Gángó Gábor: A kettős kulcs a „Négy táncosnő”-házhoz
(Jókai és a bécsi századvég
kultúrája) • 430
Lackfi János: Böröndök, emberek • 447
Belépni egy házba • 448
Oravecz Péter: Három vázlat • 449
Mircea Cărtărescu: Napló (*Részletek*) (Vallasek Júlia
fordítása) • 450
Kelevéz Ágnes: Bársonyszék vagy tüzes trón (Babits
presztízsváltozásai a Baumgarten
Alapítvány kurátoraként) • 457
Schein Gábor: (rossz kötések) • 475
(először) • 476
Jakab István: A kész remek • 476
Tatár Sándor: Lehetséges búcsúvers – 1937 tele • 487
Vita contemplat... • 488
Sakk matt • 488
Tar Sándor: Ház a térkép szélén • 489
Kányádi Sándor: Sörény és koponya • 504

FIGYELŐ

- Szalai Júlia:* A honfoglaló kiszabadítása (Szabó Zoltán: Diaszpóranemzet) • 516
- Majtényi László:* Alkotmányos demokráciánk (Kis János: Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány) • 525
- Dupcsik Csaba:* Tényleg tudjuk? (John Lewis Gaddis: Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése) • 533
- Gyárfás Péter:* Arcképvázlat a hetvenes évekből (Brendel János: Lakner László budapesti munkássága) • 540
- Bacsó Béla:* Hans-Georg Gadamer halálára (Marburg, 1900. február 11. – Heidelberg, 2002. március 13.) • 548

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Nádas Péter

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK (VI)

Az ész csöndes érvei (2)

Akartok egy *gin fízzt*, kérdezte Szapáry Mária most a konyhából jövet, mintegy mellékesen.

A túl erősen világító mennyezeti fény alatt állt meg. Kivételesen van citromom.

Az emígy megszólított két nő elmerülten beszélgetett odakinn a sötétben a hatalmas tetőterasz korlátjánál. Egyikük, aki bőségesen húzott kékfestő szoknyát és kissé népiesen szabott, puffos ujjú, habosan fehér keményített blúzt viselt, merész dekoltázsán piros kalárist, derekát pedig vastag és puha bőröv szorította össze, s egész megjelenésében volt valami erősen színpadi, ingerülten fordult vissza hozzá.

Akarni biztosan nem akarunk semmit, Mária, de ami engem illet, szívesen innék egy *gin fízzt*.

Csatlakozom, kiáltotta erre a másik nő, akit finoman mintáztott, gazdagon omló sötét selyemruhája ellenére inkább szerény és jelentéktelen személynek lehetett tartani. A *gin fízz* ugyanis azt jelentette, hogy megint csak úgy élnek, ahogyan az embernek békés körülmények között élnie kell.

Megengedhetnek maguknak mindenféle fölöslegest.

Mezettelen könyökük könnyedén összeért a korláton. Eddig tulajdonképpen nem is egymásnak, hanem csak úgy bele a sötétbe, maguknak beszéltek. Mindketten túl voltak a hatvanon, tartásuk mégis őrizte egykori könnyedségét, amiben viszont nemcsak sok munka volt, tornáztak, túráztak, délelőtt úsztak a Lukácsban, hanem némi trükközés. Esténként könnyedén kezdték, a megjelenésüknek mindig megadták a módját, bár határozottan érezhető volt közöttük a feszültség. A különös ellenkezés vagy ingerültség, amit idősödő emberek váltanak ki egymásból. A kártyajáték szigorú szabályzata nem engedte, hogy beszéljenek. Meg is kímélték egymást a napi gondjaiktól, s hogy ebből minél kevesebb legyen látható, nagy figyelmet fordítottak az öltözködésükre. Hajnalra azonban elnehezdedtek, sminkjük megkopott, a játék hevében alaposan szétzilálták és még csak meg sem igazították a frizurájukat. Ilyenkor meg fölösleges lett volna már bármiről beszélni. Látták jól a másikat, és nem szégyenkeztek.

Barátnőjük tágas szalonjának üvegfa tavasztól ősziig nyitva állt.

A pazar látvány vonzásának engedve minden este kísértáltak szellőzködni, levegőzni, néhány bizalmas szót váltani. Most azonban nem figyeltek a városra, mely csillámló lámpáival és hídjával alig tudott belenyomakodni szórakozottan szemlélődő tekintetükbe. Déli irányban egészen a Gellérthegyig lehetett lelátni, északon viszont a sötétségbe merült szigeten túl az Árpád híd rideg árnya lebegett az ívfényektől fémesen világító folyó felett, s aztán már csak az éjszakai pusztaság következett. A főtí síkság, ahol negyvennégy decemberében először villantak fel közelről a tűzészégi torkolatűzekek, s nem lehetett eldönteni, hogy rettegjenek-e vagy reménykedjenek. Miközben csöndesen maguk elé beszéltek, és óvatlan szavakkal szeltek bele egymás szavába, szelíden, tekintetük a budai hegyek gerincén kalandozott, s néha megpihent az egymásba puhán behajlító vonulatok távoli csúcsain. Ott nyugaton, amerre később a front el-

vonult, ragyogott még valamennyi az alkonyat vöröséből, s a hegyek tömegének sötét-kék derengést adott; sötét és világos találkozása vonzotta a tekintetet.

A hangos kis vontató, mely legalább hat, szorosan egymáshoz kapcsolt telt uszályt cipelt magával az ár ellenében, ekkor ért be a közeli Margit híd pillérei közé, amitől a motorzaj rövid időre megszorult és annyira fölerősödött, hogy immár akaratlanul hangosabban kellett beszélniük.

Tényleg remek ötlet, Mária, folytatta a selyemruhás nő csaknem kiáltva, de szerintem meg kéne várnunk Irmát. Kitalálnánk neki egy kis ünnepet. Mondjuk, a citromvirágzás ünnepét vagy valami hasonlót.

A terasz nyitott ajtajában várta őket a kártyaasztal, körötte a négy merev támlájú és valószínűleg nem is nagyon kényelmes szék, mellette pedig a zsúrkocsi, amelyre Szapáry Mária letette a süteményes tálkát, miközben meglepetten és bizalmatlanul emelte rájuk a tekintetét.

A fajansz tompán koppant az üveglapon.

Talán valami baj van, kérdezte. Bizonyára megint valami kellemetlen hírrel jöttetek.

A teraszon a két nő összenézett. Nem volt egymás előtt mit titkolniuk, s ha akarták, akkor sem lehetett. Szapáry Máriával mégis másként kellett mindent közölniük, mint ahogy egymással közölték vagy bárki mással.

Nem, az égvilágon semmi. Nincs semmi baj, válaszolta valamelyest fátyolos hangján a selyemruhás, mi baj lehetne. Töprengünk valamin, ami történetesen Irmára vonatkozik.

Nem is nagyon tudom, mit tegyünk, tette hozzá a másik nő, akinek az erős francia cigarettáktól vagy alkata szerint mély, kissé érdes beszédhangja volt.

A terasz korlátjáról bőségesen alácsüngő, frissen locsolt, halványlila és fehér petúniák könnyű tölcserkéibe belekaptak a vízről érkező fuvallatok, mintegy belökdösték a tágas, csaknem üres lakásba az édes illatot. Szapáry Máriának kissé ellenére lett volna, ha valamivel most a kedvét szegik. Túl szép volt a nyári este.

A petúniák illata nem nyomta el a dögszagot, amelyet hiába igyekezett, elkerülhetetlenül érezni vélt. S nem tehetett úgy sem, mintha nem érzékelne a feszültségüket.

Lekötelezne, ha megosztaná velem, mondta aztán önnön előzékenységétől kissé ingerülten, mintha rögtön bejelentené, inkább ne, tőle ne kérjenek tanácsot. Amúgy sem tud hozzászólni semmihez. Ő középszürke, bő szabású vászonnadrágot viselt, ez a hasán erősen megfeszült, és alaposan félretaposott, spárgatalpú, fehér vászoncipőt. Fehér, hosszú ujjú blúza pedig, mely könyékig föl volt túrve, inkább úgy hatott, mint egy viseltes férfiing. Hanyag megjelenésében volt valami hangsúlyozottan férfias, erős és szabad vagy legalábbis a köznapi értelem szerint tüntetően nem nőies. Mintha soha nem ragadt volna rá semmi kényszeres a tágasabb környezetéből. Éppen csak egy lépést tett feléjük. Soha semmi ékszer, se smink. Ne gondolják, hogy mindent tudni szeretne. Erősen ősz, rövidre nyírt és középütt elválasztott hajához volt két gyors mozdulata, minduntalan kisodorta a homlokából, a füle mögé akasztotta, ne hulljon előre, rögtön előrehullt. Talán ez volt az egyetlen láthatóan kényszeres. Nem szeretne többet tudni, mint amennyit a kötelező udvariasság megkíván.

Ha mond ez a név neked valamit, Demén Agnes, szólt a teraszról az ünnepélyes megjelenésű barátnő, akinek mély, érdes és igen átható beszédhangja volt, meglepően keskeny derekán széles, égővörös bőrvet viselt, és Huber Margitnak hívták, bár Médinek szólították egymás között.

Ó, hogyne, kiáltotta erre Szapáry Mária meglepetten. Amennyiben mindannyian ugyanarra az ószeresnőre gondolunk.

Ami az emberi kvalitásait illeti, emlékezeted talán túl szelektív, jegyezte meg a selyemruhás, aki nem volt alacsonyabb náluk, de légies, vékony csontú, törékeny, csupa ideges ín, hosszú, kidolgozott izom.

Mindhárman nevettek.

Érdekei miatt az ember olykor a kelleténél sérülékenyebb, *en fait*, hangzott Szapáry Mária bűnbánó válasza.

Irma állítólag vendégeskedett volna náluk kislánykorában. A jászhintái kastélyukban vagy hol a csudában.

Úgy tudom, valóban volt nekik valami ilyesmijük, válaszolta szárazon Szapáry Mária. De ti velük nem érintkeztetek.

Rövid csönd támadt. Ez aztán olyan téma volt, ez a ti, amit a közös felületek hiánya miatt nemigen érinthettek. Illetve bizonyos nehézségeket, kimondatlan feszültségeket támasztott az érintkezésükben.

Nem hiszem, hogy sor kerülhetett volna rá, válaszolta Szapáry Mária, mint akinek minden további kérdés elől szigorúan el kell zárkóznia.

Irmuska is mindössze néhány napig, tette hozzá Huber Margit igen gyorsan, mintegy oldani a kínos helyzetet.

Tényleg rossz volt a kérdés, miként érintkezhetek volna egy zsidó birtokossal.

Ágnes legalábbis így mesélte, valójában ismernék egymást. Mégsem szeretne ajtószul berontani hozzá.

Egy ilyen váratlan telefontól, gondolom, teljesen perpleksz lehettél, vetette közbe a selyemruhás abban a reményben, hogy megmagyarázza a helyzetet. Látta előre, hogy barátinjüket el fogja önteni a méreg. Atláthatóan kék szeme elsötétedett, vastag nyakát megfeszítette, szinte bántóan fehér bőrén megjelentek a pír foltjai.

Végül is mi a csudáról van szó, az istenért, dörrént rájuk. Egy árva szót nem értek, és a nyakától a homlokáig elpirult. Az a benyomásom, hogy szándékosan összefüggéstelenül beszéltek.

Arról van szó, hogy lett volna neki egy kisleánya, akit negyvennégy októberében elhurcoltak, mondta erre a lehető legcsöndesebben az érdes hangú barátnő. Gondolom, azokban a napokban, amikor téged is elvittek. Soha nem került elő.

Vagy úgy, erről nem tudtam, bocsánat. Nekem úgy rémlik, mintha Svájcban lett volna egy fia.

Odakinn egyre közelebből zúgott, pöfögött a folyón a vontató. Volt néhány hosszú pillanat, amikor a dobhártyáján, az ágyékában és a torkán érzékelte, hogy eddig sem csupán zúgás és pöfögés volt, hanem egyenletes és elháríthatatlan löktetés. Minden fegyelméletessége kevés, nem bírja ki őket. Ezek váratlan ütések. Amikor azt hiszi, hogy szép nyári este lesz. Holott be van már kerítve, és nem fog tudni többé ellenállni, végleg elnyeli. Ez az őrült löktetés sem más, mint egy újabb, már régről ismerős figyelmeztetés.

Elsőéves lett volna a bölcsészkaron, copfot viselt, térdharisnyát, folytatta Huber Margit, és az ő hangja a pokoli lármán is minden nehézség nélkül áthatolt. Ezt a copfot meg a térdharisnyát Ágnes fontosnak tartotta elmondani. Nem tudom, kérlek szépen, hogy miért. Magam sem ismertem az egész históriát. Mit mondjak, utoljára talán akkor láttam őt, amikor harmincnyolcban Berlinből hazatelepültem. Akkor is futólag. Hogy a kislánya még érettségi után sem akarta levágtatni a copfjait, egy mélyen hívó lélek, legszívesebben rakott szoknyát viselt, matrózbúzt. Ötödmagával tartóztatták volna le, egy jelentéktelen kis szervezkedés miatt, gyerekes ügy, és a Majesticbe vitték föl.

Könnyedén akarta volna kimondani ezt a Majesticet, mert Szapáry Máriát negyvennégyes letartóztatása után szintén a Gestapo svábhegy-i villájába vitték. Cellájának be-
deszkázott ablakán át hallgatta, amint a Művész úti állomásnál megáll, majd újra in-
dul a fogaskerekű vasút. A második napon a hangokból fölismerte, hol lehet. Huber
Margit várta, egy pillanatig megbabonázottan figyelte barátnőjük arcvonásait. Ott az-
tán többször megverték. De nem mondott semmit. Elutasító ajakrándulással és kö-
zömbös várakozással telten emelte meg erős szemöldökét.

Egy hét múltán szállították volna őket Berlinbe, ahogy Demén Ágnes mondja, egye-
nesen az Alexanderplatzra. Nagy ügyet akartak. Idáig követték, de onnan már csak
egyetlen szemtanú maradt, folytatta, aki szerint egy ravensbrücki transzporttal szállí-
tották el. Minden követ megmozgattak, Lehrnek ugye mindenkivel, a náccal is meg-
volt a megfelelő nexusa. Dióhéjban ennyi a históriája.

Most viszont olyan értesülést kapott, vette át a szót a selyemruhás, hogy Irmussal
ugye, együtt lettek volna a helmbrecht-i halálmenetben.

Ne, nem.

Igen.

Meglehet, csak valami félreértés vagy fatális tévedés.

Most mindhárman tudták, hogy amíg Szemzőné meg nem érkezik, tényleg fontos
lenne megbeszélniük. Megerheljék-e, várjanak, netán óvatosan készítsék fel a feladat-
ra, ami már csak emberbaráti okokból sem elhárítható avagy hallgassanak. Szapáry
Mária mégis megmakacsolta magát, mintha nemhogy nem lenne sietős, de nem is ér-
tené. Mintha egyszerre mondana igent, nemet, a nagy fejét ingatta. Ezzel szilárdítot-
ta meg magát a csökönyös hallgatásban.

Ha ilyen témákra terelődött a szó, hallgatott. Közvetlenül az ostrom után még a leg-
képtelenebb dolgokon nevettek. Ahogyan teltek az évek, semmi nem változott meg,
mégis egyre nehezebben tudta rávenni magát a beszédre, hiába távolodott és felejtett,
nem ment. A torka, az orra, szájpadrólásán talán a nyálkahártya őrizte a dögszagot. Csü-
pa olyasmi jutott az eszébe, amit nem lehetett volna józan hangon kimondani. A szán-
kó a hevederekkel, hová lett a szánkó, amelyen a fagyott orosz hullákat kellett cipelni-
ük. Arról sem beszélt senkinek, csupán egyszer, Médinek, hogy a feje fölé emelte a tü-
köraknás fényképezőgépét, és még a terasz korlátján sem kellett hozzá áthajolnia, ha-
nem a sima, vajsárga műkö lapokkal burkolt falhoz tapadt, hogy ne láthassák meg, és
három egymást követő napon fényképezte.

Benne volt a képből a Szent István park száraz medencéje, ahová az embereket be-
terelték, és a sárga kerámiával burkolt kocsit, amelyen a csoportokat levezették. Most
az jutott eszébe, hiszen látott ő egy copfos kislányt a Majestic pincéjében; holott nem
látott ő ott semmiféle kislányt. Nem látta. Csak a folyosó durván lemeszelt téglafa-
lát láttam. Mintha mégis mentegetnie kéne önmagát. A filmet nem hívatta elő, de
a minden ízében megereszkedett barokk szekreter titokfiókjában őrizte. Meg végképp
nem értette most, hogy mit akarhat erről megtudni, mire lehet kíváncsi egy ilyen sze-
rencsétlen nőszemély. Vajon mire használná a tudását, ha tudná, mire lenne jó neki.
Akkor meg minek hozzásegíteni. Ezt azonban nem lehetett hangosan kimondani, s
mert tudta, nem lehet, ismét érezte rendesen a petúniák édes illatát. Ezt sem lehetett
volna, még nekik sem. Az édes dögszagról mélyen hallgatott. Arról is mélyen hallga-
tott, hogy minden évben kényszeresen elültette ugyan, ápolta, locsolta, de többször
megesett, hogy gyökerestül tépte ki a virágait.

Évek óta az egyetlen nyom, amire sikerült rábukkannia. Ne gondoljam, hogy rö-
g-
eszmés lenne, de ez neki mégiscsak egy józan kis kapaszkodó.

Ez egy hallatlan ostobaság. Még hogy józan, és kapaszkodó. Ez a nő, ez a ti Ágnesetek lehet, hogy nem rögeszmés, de ostoba. Fölösleges hitegetni önmagát, és ezt te is nagyon jól tudod, Médikém, mondta ki mégis hangosan, hogy legalább Huber Margit erős hangját megszakítsa.

Mit csináljak, ha egyszer erre kér, hozzam össze őket. Szerintem is ostobaság, de miként lehetne elhárítani. Berlinből nem több Ravensbrückbe, mint egy óra. Onnan azonban el kellett volna előbb Flossenburgba jutnia, vagy bárhová. Mindez elég valószínűtlenül hangzik, ő maga is jól tudja, utánakérdezett és utánanézetett, ilyen transzportnak nincs nyoma, mégis a saját fülével kell megbizonyosodnia erről. Hát ezt mondta, mást én sem mondhatok.

Ha összehoznánk őket, erről értekeztünk, kérlek, vetette közbe a selyemruhá, aki nehezebben beszélt a zaj fölé, akkor Irmuskát nem fogjuk többé kikaparni a gödörből.

Nem tudod kiszámítani, ezt azért ne feledd el. Néha beszél magától, és akkor alig lehet leállítani.

Nem, nem, ismételte közben Szapáry Mária, nem létező esetek nincsenek. Húsz év után nincsenek nyomok, semmilyen. Értsük meg, édeseim, az eredmény, amit így nyerhetünk, a nem létező esetek közé tartozik. Erről van szó. Miért nem mondtad, ide figyelj, kedves Ágnes, én megértelek, de Irmuska nem emlékszik semmire. Semmire. Ilyen gondod meg ne legyen, édes Bellukám. Nem kell sehonnan kikaparnunk. Én nem tűröm, hogy emlékezzen bármire. Nincs gödör. Vége. Húsz év múltán nem kell emlékezni.

A számolás soha nem volt erős oldalad, Mária. Maradjunk a tizenötnél.

Na jó, de akkor mit tegyünk, kérdezte a selyemruhá barátnő ijedten. Hiszen éppen ezen tanakodtunk, hogy mit tegyünk.

Ugyan, ne legyetek már ilyen nevetségesek.

Én megmondom neked, édes Belluka, válaszolta Szapáry Mária tagoltan, akárha gyöngelméjűhöz beszélne.

Fiatalabb korában sem volt szép, de a mosolyával és a testéből áradó erővel sokakat meghódított. Az egészséges, szép fogaival, a határozott ívű ajkával, a domború, fényes, egész arcát uraló homlokával.

Kimegyünk a konyhába, megcsináljuk a *gin fizza*t. Ennyit tudunk tenni, és ahogy javasoltad is, megüljük Irmuka tiszteletére a citromvirágzás vagy a tökvirágzás ünnepét, bármit.

Forrongó, indokolhatatlan, hol a többiek ellen irányuló, hol önmagát emésztő dühét mégsem tudta megfékezni ezekkel a mondatokkal. Kifakadt, valami rettenetes vigyor maradt a nevetésből, és feltört a mélyből, magából kikelve kiáltozott. Ami a másik kettőt legfeljebb heveséggével lephette meg.

Most az egyszer fogjátok be a szátokat. Értem? Nem tűröm, hogy ebben a pokoli lármában itt összefüggéstelenül ordítózzatok.

Senki nem ordított, már megbocsáss.

Ordítózásra különben sem kér az ember engedélyt.

Nem lehetne megérteni, hogy nem bírom ezt a lármát, kérdezte sziszegve. És bizony azt fogjátok csinálni, amit megparancsolok, kiáltotta. Remélem, világos.

Ezzel sarkon fordult, és döngő léptekkel rohant a spárgatalpú cipőjében a nagy lakáson át. Talán betöri, fejjel megy neki, ha nem állt volna nyitva minden ajtó. Ők meg, mint a birkák, mennek utána. Huber Margit ezen bosszankodott magában. Elöl a megrettent selyemruhá, akit Szapáry Mária akkor szólított különös előszeretettel édesem-

nek meg Bellukának, ha értésére akarta adni szellemi pallérozottságát illető kifogásait. Teljes nevén őt Dobrova Izabellának hívták. A saját nyelvükkel eltelet magyarok gyakran értetlenkedtek nevének hallatán, s ehhez kislánykorától hozzászokott. Szlovák volt az anyanyelve, mindmáig megőrizte az akcentusát, amit azonban csak azok vehettek észre, akik tudták, hogy nem magyar. A kelletnél valamivel tágabb térben képezte a magánhangzóit, s hogy elejét vegye a kérdéseknek vagy a nevét illető élcelődésnek, bemutatkozásakor gyakran hozzátette, felvidéki családból származom, sőt olykor még előzékenyen a neve elé is engedte a magyarázatot.

De akkor legalább mondd meg, mi a csudát akarsz, kiáltozta futtában, felindultan, lépteik döngésén, kopogásán, a parketta reccsenésein átkiáltva. Honnan a fityfenéből tudjuk, hogy mit kívánsz.

Csináljátok itt ezt a szcénát, értelmetlenül, kiáltozta utánuk Huber Margit is, amivel persze nem tudta, nem is akarta őket leállítani. Ha mindarra nem volt magyarázata, amit az elmúlt évtizedekben átéltek, s egyetlen napra nem volt magyarázat, akkor hogyan lehetett volna egyetlen érthető oka egy ilyen dühkitörésnek. Mégis követték egymást mindenféle érzelmi ingoványon át, mert egymást jobban értették, mint másokat. Már amennyire az ember a másikat egyáltalán követheti vagy a másik lelkébe beleláthat. Amiből a saját neveltetésének megfelelően nem következett, hogy mindent el kell fogadnia. Annak a kicsit sértett, mégis nagyvonalúan megbocsátó áradásnak, amivel Dobrova eredt barátnőjük nyomába, akárha egész testével ellen kéne állnia. Viszolyogtatónak érezte őket, és az egészet, beleértve a saját magára osztott szerepét. Az egyiket azért, mert túlságosan heves vérű és erőszakos, a másikat az elviselhetetlen érzelmessége miatt.

Előbb átrohantak egy talán még nagyobb szobán, amelyet Szapáry Mária műhelynek használt, aztán a hallon át egy meglehetősen szűk és hosszú átkötő folyosóra értek ki, ahol a megszorult meleg nyáresti levegőben váratlanul érezni lehetett a konyhából kiáradó tömény és állott ételszagot. Amerre mentek, mindenütt égtek a villanyok, ami Huber Margitot különösen bosszantotta. De ritkán engedte meg magának, hogy eloltson közülük legalább egyet, s ezzel legalább egy kicsit kielégítse takarékosági hajlamát. Ritkán is adódott volna alkalom, mert Szapáry Mária minden este széles, invitáló mozdulatokkal bevezette őket a szalonjába, ám láthatóan nem vette szívesen, ha innen kimennek.

Ebben a dologban igazán nagyon furcsa volt. Valamennyien kinevették, hogy üldözési mániája van.

Hiszen az ajtók nyitva álltak, mindenütt égtek a villanyok, különben sem mondta volna senkinek, hogy mit csináljon vagy hová ne menjen, mégis szigorú tabu alatt tartotta az átlátható, világos és kopár szobákat. Ha valaki mégis önállósította magát, vagy ki kellett mennie, akkor ideges lett, a nyitott ajtókon át utánuk nézett, vagy ami még rosszabb, utánuk kiáltott.

De bármilyen jó barátnők voltak, legfeljebb kinevették vagy ugratták egymást az ilyen furcsa tulajdonságok miatt, soha nem mentek a mélyre, nem kérdeztek. Nemcsak soha nem ölelték át vagy nem csókolták meg egymást, hanem azt sem mondták volna szívesen senkinek, hogy jó barátnők volnának. Meglehet, nem is gondolták.

Nemcsak állott ételek illata csapta meg az orrukat, hanem a túltömött és fedetlenül hagyott szemetesvödöré és a napok, talán hetek óta elmosatlan edényeké, amelyek el-leptek és beborítottak a konyhában minden vízszintes felületet; ott tornyosodtak a tűzhelyen, betöltötték a mosogatót, és billenékeny piramisokban halmozódtak a konyha-

székeken, a hatalmas, gyalult, valószínűleg valamelyik felszámolt kastély háztartásából származó konyhaasztalon.

Ez botrányos, már megbocsáss. Mi történik itt, kérdezte az ajtóban Huber Margit meglepetten.

A vontatóhajó ide csak a gyors kis lüktetéseivel hatolt el.

Szerintem neked megint nincs bejárónőd, tette hozzá Izabella, mint aki maga is méltatlankodik.

Ráadásul szó és búcsú nélkül hagyott itt ez a bűzös testű dög, dühöngött tovább Mária, s mivel a konyhaszekrényben természetesen nem lelt megfelelő poharakra, két kézzel turkált a mosogatóban a szennyes edények között. Ne bosszantsatok már ezzel is.

Ha nem tévedek nagyot, akkor jó két hétnek kellett időközben eltelnie.

Ekkora hőségben nem veszélytelen.

Az előbb még nem, most azonban tudta, hol kell a poharakat keresnie. Kionthatatlan dühe miatt a feladat mégis minden erejét meghaladta. Bár igazán úgy tűnt, mintha mesterségesen kormányozta volna bele magát a dühébe, mégsem nyílna belőle visszaút, amit nem egészen értett. A többieknek játszott szerep volt, amely azonban megvédte őt tőlük valamennyire. Ilyenkor az ember önmagát tekinti magában idegennek.

Át kell magán törnie.

Itt vannak, persze hogy itt vannak a kis rohadtak, alatta, kiáltozta közben, mint aki igyekszik úrrá lenni önmagán, hol lehetnének másutt, dühkitörését azonban csak egy újabb indulatkitöréssel fékezheti. Mi a francnak nem költöztem még el ebből az egész rohadt lakásból.

Én magam sem értem.

A másik két nő nem szólt a konyha ajtajában, elnémította őket az újabb fordulat. Ugyanis volt még valaki a lakásban, egy náluk jóval fiatalabb nő. A legtávolabbi szobában feküdt vagy pléddel betakarva ült a teraszon, egyfajta növényi létezésben élt vele. Annak a szobának az ajtaja legtöbbször zárva volt, s ha valami miatt az ostrom után Szapáry Mária semmiképpen nem költözhetett el, akkor a beteg nő miatt nem tehetett volna meg, legalábbis mások így emlegették, a beteg barátnője. Azért jöttek ide minden este, hogy Máriának ne kelljen őt magára hagynia.

A mosogatóban csörömpöltek, csúsztak a keze alatt a szennyes edények. Bella mozdult volna, hogy segítsen, de aztán mégsem kockáztatta meg.

Talán Elisa miatt, próbálkozott Huber Margit elváltozott hangon, óvatosan és résztvevőn, holott tudta, ezzel a kérdéssel túl messzire megy.

Talán az állapotában állt volna be valamilyen változás, úgy értem, valamilyen negatív változás, ha megkérdezhetem.

Alig kezdte el, egyetlen pillantással fojtotta volna belé a szót Szapáry Mária. De nem tudta, és ezért Huber Margit csak lassan hallgatott el. Két ilyen rohadt nő. Hogy a legfeltettebb titkaiba másszanak bele.

Közben nem is voltak semmiféle féltett titkai.

Megpukkadok.

Ennek megfelelően zörögtek és csattantak a keze alatt az edények, zománc a fémen, üvegen a porcelán. S miközben valamilyen kicsi, valósággal zsugorított hangon tovább kiáltozott, ami persze barátságuk pecsétjének is számíthatott volna, két hosszú poharat végre meglelt. Ilyesmit senki más előtt nem engedhetett meg magának. Tudta, hogy igazságtalan velük, de kivel legyen igazságtalan. A poharak homályos falán a citrom húsának beszáradt foszlányai, alján pedig a kővé keményedett cukorban a citrom

magjai. Épp az igazságtalanságot kellett ahhoz megengednie, hogy fájjon nekik, ami ennyire fáj, és valójában nem tudja megosztani. Józan perceiben hálás volt ezért. Hogy itt vannak körülötte ezek az egyre sérülékenyebb nők, s mégis ugyanolyanok, mint kislánykorukban. Egyik kezével egymás után halászta ki mind a kettőt, mivel azonban pontosan emlékezett rá, hol található a halomban a harmadik pohár, közben a karjával meg kellett tartani a megemelt edényeket.

Elisának nincs állapota, ezt egyszer és mindenkorra vegyétek tudomásul, sziszegte. Nem volt állapota, és nem lesz. Következésképpen az állapotában sem állhat be változás. Különbösen is ő az utolsó, aki nekem bármiben gondot okoz.

Nem értem, miként lehet egy ilyen ártatlan kérdést félreérteni.

Ha csak nem szándékosan.

Gondot az okoz nekem, semmi más, hogy ebből a rohadt lakásból miért nem költöztem el. Nem bírom, nem bírom ezt a zajt, ez pokoli.

Minek vagyok még mindig itt.

A rohadt talán mindenütt másutt érvényes és indokolt lehetett volna a városban, a tisztán és átláthatóan épített, viszonylag rendben is tartott Újlipótvárosban nem. Még akkor sem lehetett a jelzőt hová tenni, ha az ember nem felejtette el, mi történt negyvennégy telén a Szent István parkban és az Újpesti rakparton. Vagy ötvenhat novemberében miként rakodták le ugyanott a fagyott holttesteket egy teherautó platójáról, igen, ugyanott. És nem a zaj, közel sem. S hogy az innen azt jelenti, az országból miért nem ment el, a lakás talán azt jelenti, hogy nem mehet ki ebből az egész nyomorult világból. A dühe pedig azt jelenti, vajon hová mehetne. Huber Margit ebben a pillanatban értette meg, hogy Máriát az óriásira növesztett részvéte kínozza. S amint megértette, nem kellett sokat gondolkodnia, hogy mit válaszoljon. Habár a fojtogató féltékenységet, amit Irma és főleg Elisa miatt érzett, előbb le kellett gyűrnie. Nincs két gyermeke, akiket meggyilkoltak volna. Nem hurcolták el, hanem maga is tehetetlenül szemlélte, amint másokat elhurcolnak. Nem volt ifjúkori agyvérzése, nem szorult ápolásra, s ezért Mária részvéte soha nem számíthatott. Természetesen nem azt mondta ki, amit gondolt. Már csak azért sem, mert ebben a helyzetben igazán a féltékenysége volt a legkevésbé érdekes.

Nyolc éven át dolgozott korrepetitorként a berlini, majd húsz éven át a budapesti operában. Hajszálpontos fogalmai voltak arról, hogy a hisztérikus dühkitöréseknek mi a belső logikája, s miként kell a gondjaira bízott énekeseket indulataik megfékezésére rábírnia. Csupán a mániákus ismétléssel tárhatják fel rettegésük mélységeit, s amikor az ismétlésből nincs már visszaút, akkor lecsapni. Egyenesen azt várják, kívánják, menjen velük, húzzák és betekerik az idegszálaikat, tébolyuk erejével magukkal rántanák a mélybe. Résztét minden esetben érezhetett irántuk. Ebben segítette, hogy az ember ösztönösen meg akar szabadulni minden kis fájdalomtól, amit mások okoznak. Bár közel sem járt mindig sikerrel. Ha sikerült a műveletet végrehajtani, akkor viszont valósággal szét tudta robbantani a hisztériát, ami őt is robbanásszerű kielégülésekkel töltötte el. Ennél azonban majdnem fontosabb volt számára a hisztéria megfékezésének és hasznosításának szakmai aspektusa. Drámai erő és a légzés összefüggése, ezek hatása, hitelessége, arányai, kifejezési technikái, mindazok az eszközök, amelyek kizárólag rá és az énekesekre tartoztak. Később úgy lehetett hivatkozni rá, mint egy szakmailag kidolgozott példatárra.

Megállította, lesüllyesztette, megsűrítette magában a levegőszlopot, amitől impozáns testének tartása megváltozott. A barátnők Brünhildának nevezték egymás között, s ezzel fejezték ki idegenkedő bámulatukat és sóvárgó rettenetüket iránta. A legpa-

tinásabb, a liberalizmusáról messze földön híres pesti leánygimnáziumban, a Veres Pálné utcában lettek elválaszthatatlan barátnők, s ebből az iskolából ismerték Demén Ágnest. Ahol az ötvenfős osztályokban együtt tanult gazdag, szegény, polgár és arisztokrata, sváb, tót, magyar és zsidó, s már ott csodálták Margitot, hogy van benne egy ilyen óriási, idegen nő. Nyáron aztán szabályosan kifehéredett a szőkesége, bőrébe azonban a nap bátran belekaphatott, s tényleg volt miben gyönyörködniük.

A húszas évek végétől, mikor a nők már szabadon napra mentek, minden ruhájától megszabadulva tombolt a fény befogadásának gyönyörében, barnára égette a csupasztését. Ehhez a férfiaknak nem volt sok közük, miként korábban a fiúk félénk bámulata sem érintette meg. Mára habfehérre őszült, fényes, barna homloka fölött világított a hajkoronája, melynek tömege persze valamelyest meglazult. Szeme fényes csillogással telt el, mikor egy alsóbb regiszterből, még kíméletesen, legmelegebb hangszínét megütve, mélyen kizengetve és növekvő erővel megszólaltatta a levegőoszlopot.

Magad is jól tudod, Mária, hogy képtelen hülyeségeket beszélsz. Hogy költözhetnél volna el, s Elisával vajon hová költözhetnél volna, az istenért. De főleg minek kellett volna elköltöznöd bárhová. Mosogatás helyett az ember mégsem költözhet folyton.

Az utolsó szó után, mely valósággal beleakadt a levegőbe, szünetet tartott. Következő mondatában jelentősen meg akarta emelni a hangerőt, a hangszínén is változtatni még. A mondat hosszú lesz, bonyolult, a hangerő óhatatlanul megnehezíti az artikulációt. Nyelvnek és ajaknak ilyenkor kell minden szótagot a legkíméletlenebbül kifejeznie.

Lelküismeret-furdalásod persze legfeljebb azért lehetne, semmi másért, mert még mindig nem beszélsz tisztességesen a cselédeiddel.

Mária erre a drámaian tagolt ordításra nevetéssel válaszolt, honnan tudod, valósággal fölvihogott.

Honnan tudnám, eleget hallottalak. A francnak nem tudod megtanulni, hogyan kell tisztességesen beszélni. Legfeljebb ezért lehetne némi lelkiismeret-furdalásod.

A súlyát akarta levenni a válláról.

Holott nevetséges lett ezekkel a banális énekmesteri technikákkal.

És le is vette.

Ahogy adagolta, mesterségesen növelte, csökkentette a hangerőt, ahogy függőlegesen, füttyösen csücsörítve formázta a szavakat, és ki nem fogyott a levegője, azzal lekötötte Mária figyelmét. Ágyékából, a hasából árasztotta rá a gondosan megformázott aggodalmát, miközben hangjának egyenletes, kissé érdesen visszhangos lüktetésével önkéntelenül ellenpontozta a vontatóhajó köveken, föld alatti falakon, pincék tompa üregeiben fölerősödő alattomos löketeit. Mintegy bemutatta, így fokozható a dráma, és ugyanazokkal az eszközökkel oltjuk ki szépen.

Még ha tekintélyes méretű, barnára égetett, erősen ráncosodó keblét ily szemérmetlenül megemelve és összenyomva közszemlére tette is, alkatában volt valami aszketikus, alázatos. Erkölcsei tartása, megjelenése és a munkája szakmájának papnőjévé avatta, áhítatos tiszteletet váltott ki a tanítványaiból. Bár nem értették, miért dohányzik annyit. Miközben a levegőt adagolta, túlfűtötten hullámzott és reszketett a hús az erősen hímzett, ráncolt és csipkézett blúz keretében. Mária kritikus szemében e füledt és buja kép erősödött meg, holott a teste a bizalmasan mély hang áramában észrevétlenül ellazult. A kaláris vörös szemecskéi ugráltak a finoman reszkető ráncokon.

Vihognia kellett az élvezettől, miként egy kislánynak. Azt hitte, attól nevet, amit lát, valójában inkább attól nevetett, amit érzett.

Egy kis érzelmi távlatra van szüksége az embernek ahhoz, hogy fölmérje a saját cselekvéseit.

Kacarászott, halálosan élvezte a távolságot, amit Médi a hangjával megnyit és át-hidal.

Ő meg színházi kosztümöket tervezett, egy rokon szakma szempontjából vette szemügyre barátnőjük alkatának színpadiasságát, s hogy valamilyen külön keresetet biztosítson kettőjük megélhetéséhez, mindenféle kicsi sztárnak saját kezűleg varrt, szabott. Mint aki hirtelen azt mondja magának, hiszen ez remek, ilyen ráncosra égetett kebleken ez a fehér csipkeblúz.

Csakhogy a nevetéstől megcsúsztak a karjával megemelt, a mosogató peremén megtámasztott edények.

Egy piros zománctfedő szánkázott le először, s úgy látszott, mintha ezzel megindítaná a különböző nagyságú desszertestányérokból és -tálakból álló színes oszlopot. Másik kezével szerencsétlenül kapott utána. Nemhogy nem érte el, nyomban csúsztak a tányérok, lendületet kaptak a nagyobb, domborításoktól egyenetlen felületű tálakon. Mindezek alatt pedig összetört a pohár a kezében, fölordított, mert az ujjába belevágott, s ettől az egész halmot önkéntelenül megtaszította. Amit természetesen éktelen zaj követett. A két nő ugrott volna az ajtóból. A csúszást, a csattanást, a csörömpölést, amely egyetlen szempillantás alatt a szétpattanó és széthulló színes cserepek tömegével szórta meg a konyha kövezetét, nem lehetett feltartóztatni.

E pillanatban már nem is lett volna hová lépniük.

És ugyanilyen hirtelen lett teljes csönd a csatatér fölött.

Álltak, mindhárman megbűvölve bámulták a gyászos eredményt. Mária a szájába kapott ujjával a cselédszoba nyitott ajtajáig hátrált a cserepek között, s amint megtámaszkodott, az ajtó nekicsapódott a falnak. De mi volt ez ahhoz képest, amit ők már pusztulni láttak az életükben. Néhány másodpercig, míg egyszerre föl nem nevettek, mert élvezték, hogy ahhoz képest ez mily kevés, hallani lehetett a vontató mély, lüktető hangjait. Bár azt is hallani lehetett, hogy van benne, időközben belefűződött egy másik lüktetés. Talán egy másik vontató közelgett. Valószínűleg ellentétes irányból, az Árpád híd felől, s nem volt azonos a ritmusuk. Mária lassan csúszni kezdett a sima ajtón, mint akit teste súlya húz. Még azt is meg tudta volna mondani, hogy a vontató most ér a Pozsonyi úti református templom előtti üres partszakaszra, ahol még nem visszhangzik annyira.

Csupán akkor lett csönd a folyó felett, ha erősen zajlott vagy beállt a jég.

Látod, bömbölte Huber Margit, látod, hahotázott. Ezt előre meg tudtam volna jósolni neked, láttam, előre láttam, esküszöm.

Jaj, mutasd az ujjacskádat, kiáltozta Dobrova Izabella teli aggodalommal, mert a ki-robbanó nevetésüket szerette volna rögtön érzelmes részvétbe átfordítani. Biztosan nagyon megvágtad magad.

Szája mélyén szopogatott ujjá mögül Szapáry Mária velük kiáltozott, miközben rázta a nevetés vagy talán a sírás. Jaj, az egész tizenhatodik századom. Szája megtelt a vér ízével. Csúsztott lefelé az ajtón, és a fenekével lassan földet ért. Nekik bohóckodott, mert egy kicsit azért szégyellte magát a konyhájában uralkodó állapotok és az ügyetlensége miatt. Oda lett az egész tizenhatodik századom.

Ott ült kinyújtott és szétvetett lábbal az urbinói műhelyből származó s valóságosan múzeumi értéket képviselő majolikaedények darabjai között, a kockás kövön, és megint csak nehéz volt elhinnie, hogy akkor ez a történet vége.

Nem az ujja fájt.

Mikor röviden csöngettek odakinn, épp arra gondolt, ez nem sorscsapás, nem érdemes ellenkeznie.

Hallottátok ti a liftet, kérdezte, s azon csodálkozott, hogy valamit nem hallott, amit hallania kéne.

Én ugyan nem.

Nem, igazán semmit.

Csak nem jött föl gyalog.

Ezek szerint.

Ne menjek, ha gondolod, kérdezte Dobrova előzékenyen.

Én megyek, hangzott Mária határozott válasza, de nem siette el.

Nem bírta volna rájuk az ajtónyitást, erre szüksége volt.

Ezen az estén Szemzóné valóban igen lassan ért föl. Megállt a lépcsőfordulóknak, minduntalan elgondolkodott, helyesebben jó időkre el is felejtette, hogy hol van vagy hová tart. Minél magasabbra ért, annál melegebb lett, pedig az emeleti folyosókon nyitva álltak a belső udvarra néző ablakok. A falakat sárgásan és kékesen erezett, rózsaszín foltokkal tarkított fehér márvány borította, csönd volt és tisztaság. S még akkor sem nézett volna ma szívesen bele a házmester alkoholtól duzzadt ábrázatába, ha ettől a házmestertől nem kellett igazán undorodnia. Végül is azok közé az emberek közé tartozott, akik nem maradnak ugyan szívesen tisztességesek, szabályosan megütözköznek magukkal, hogy tisztességtelenek lehessenek, ám a tisztességtelenséghez szükséges elemi tehetség hiányzik belőlük. A lift tágas, tükrös kabinjában Szemzóné esténként részvétlenül szemügyre vette ennek a búskomorsággal küszködő embernek a bizonytalan, lágy, kissé nyomott profilját, örökösen lehajtott fejét, rövid, mindig behúzott nyakát, erős és jól megépített testét, amelyből erőtlenség áradt és a szellemi szellőzetlenség savanyú illata, ha pedig beszélt, akkor az erős szájszaga. Neurózisának állagát vette szemügyre, az alkatát tapogatta le, amely az örülettel határos betegségnek otthont adott, mintegy megtalálta benne a lehető legmegfelelőbb táptalajt.

Minden alkalommal meg kellett állapítania magában, hogy határeset, de nem tudna rajta segíteni.

Negyvennégyben Varga segített Szapáry Máriának, és nem keveset kockáztatott. Ezért azonban, mint valami gyöngeség miatt, inkább megvetette önmagát.

Nem meggyőződésből tette.

Ezeket a gyanús alakokat, akik Szapáry Máriánál ki-be jártak, a bujkáló zsidókat, az illegálitásba kényszerült kommunistákat és szociáldemokratákat meg a mindenféle katonaszökevényeket őszintén megvetette, a söpredék. Ezért van mindig széthúzás a magyarok között. Varga a kemény kéz, a szigorú társadalmi rend, a magyarság összetartásának híve volt. Jobban imponáltak neki a sima modorú németek vagy akár a rikácsoló nyilasok. Ezek mégiscsak jót akartak. Ő maga is egy titkos, hazafias szervezet tagja volt, amely a mai napig működött. De Szapáry grófnő egyszerűen lerohanta, lepénzelte, belevonta, nem engedett neki más utat. Ez volt a gyöngéje, a pénz, meg főleg a mindenféle rendű és rangú arisztokraták, akikkel szemben védtelennek érezte magát.

Nem jelenthette fel őket, ha egyszer segített nekik ezt a söpredéket menteni.

Az egyes emeleteken mindössze két lakás nyílt a folyosókról, a legfelsőn azonban egyetlenegy. Ha valaki kilépett itt a liftből, akkor egy tágas, márványtól hűvösen ragyogó térben találta magát, amelyet nappal kivilágítottak a lőrészerű ablakok, s szem-

ben állt egy komoly, barna tölgyfa ajtóval. A lift mögött volt ugyan még egy vasajtó is, onnan kényelmetlen vaslétrán lehetett fölmászni a liftházba, ahonnan ki lehetett jutni a lapos tetőre, erről azonban kevesen tudtak.

Szemzőné enyhén bepárásodott gyöngyvászon kiskosztümjében türelmesen várakozott az ajtó előtt, s ajkán megjelent a fanyar mosoly, amit Máriának készített elő. Mélyebben kellett lélegeznie. Rögtön el akarta volna neki az egészet mondani. Mivel a lakásból nem hallott ki közeledő lépteket, kinyitotta a retiküljét, kivette a fehér batiszt zsebkendőjét, s ajka fölül leitatta vele izzadságának nem látható gyöngyeit.

Most mi legyen, végül is mit tegyünk, kérdezte odabenn Dobrova.

Nem döntöttük el.

Hogyne döntöttük volna el, én döntöttem, válaszolta Szapáry Mária, aki az ujjbegyén ejtett sebet egy másik ujjával ügyesen leszorítva, öklével kitörölte szeméből a könnyeit, és föltápászkodott a konyhakőről. Jaj, nyögte közben, ami szintén nekik szólt, mint valami újabb menség és magyarázat, már megint dagad a bokám. A legtermészetesebb, hogy mélyen hallgatunk. Egyszerűen semmit nem mondunk neki. Az ószeresnőt pedig nyugodtan bízzatok rám, mondta elmenőben. Én fogom visszahívni, elintézem, ne féljete, legalább mindent rendesen megbosszulok.

A következő percekben elfelejtették, hogy miről kéne mélyen hallgatniuk.

Arnót Irma érkezésének hatására olyan lett a felfordulás, akárha farsangi mulatságra készülődnének.

Miközben letette kalapját, retiküljét, és lassan lehúzta csipkekesztyűjét, kissé bizalmatlanul, kissé tartózkodón szemlélte őket, amint kizúdulnak az előszobába, és egymás szavába vágva, nagy hahotázások és vihogások közepette magyarázzák, miként és kinek a figyelmetlensége miatt következett be a katasztrófa. Aztán egymást taszigálva valósággal áthullámoztak a helyiségeken. Nem lehetett szem elől téveszteni a túlzást, hogy valamiért túl beszédesek, túl hangosak, túl tola kvók, túl nagyok a csontjaik, undorító embergépek.

Előbb a hallba indultak volna, onnan Dobrova vezetésével mégis visszatértek a konyhába.

Valahol az Eskü tér mögött van egy porcelános, aki pontosan ilyesmivel foglalkozik.

És mit csináljak vele, zsákban vigyem hozzá? Rá nem tudnék nézni egy ragasztott edényre.

Ugyan, ugyan, ellenkezett Huber Margit azonnal, hogyan mondhatsz ilyet, Dobrova, hiszen az a Veres Pálné lelegején van, majdnem a Kúria utca sarkán.

Kidobni, elfelejteni, harsogta Szapáry Mária.

Éppen ezért mondom, hogy az Eskü tér mögött.

Mondhatnád, hogy a Tiszi Kaszinó mögött, s akkor lenne pontosabb.

Ugyan, mit kötözködsz.

Fölszedegették, lassan elcsitulak, felsöpörték, de közel sem vesztek össze, a konyhában inkább fenyegető béke uralkodott.

Igazán nagyon sajnálom, helyetted is igen sajnálom, mondogatta Irma csöndesen. S miközben Mária azon nevetgélt, hogy hol mindenütt találunk még cserepet, Médi és Bella beállt a mosogatóhoz, hogy poharakat mosson el.

Egyszer talán majd el fogom neked mondani, Irmuska, hogy miért volt nekem fontos ez a néhány darab.

Ha Elisának is csinálunk, kiáltotta át nekik Huber Margit a mosogatótól, akkor egy poharat még nyugodtan keríthetsz, Mária.

De csak a visszafoghatatlan féltékenysége szólt ki így, legalább utólag, hogy ezek ketten a cserepek szedegetésével ne legyenek együtt.

S az igyekezet hallatán Bella is belenevetgélt, bár ő ebben az egész féltékenységi játéokban nem volt érdekelt.

Figyeld, csak figyeld, egy kicsit úgy beszélt, mint aki Huber Margit sebének mélyére váj, ebben a nagy kuplerájban nem lesz hová tenniük.

És Máriának tényleg mentegetődznie kellett a tömött szemetesedény előtt. Mit tegyen, ha minden este elfelejti kitenni.

Micsoda kérdés, hogy mit tegyél.

Ne felejtsd el, ennyire egyszerű.

Mindenesetre várjatok vele, megkérdem Elisát, egyáltalán óhajtja-e.

Előbb azonban ki kellett még mosnia a sérült ujját a fürdőszobában, és Irmának előbb be kellett kötöznie.

Némán ültek a kád szélén, nem is néztek egymásra. Mögöttük nyughatatlanul csöpögött a csap, s mivel hónapok óta csöpögött, sárgásbarna csíkot húzott a kád zománccán. Nem rozsdá volt, hanem a termálvízből kicsapódó kéntartalom, a legszabályosabb kénkö, amit a pokol jelének szoktak tartani. Az Újlipótváros hetente két estén, szerdán és szombaton a Margitsziget hőforrásaiból kapta a meleg vizet, ami nemcsak nyomokat hagyott, hanem záptojásra emlékeztető erős illatával átjárta a lakásokat és a lépcsőházakat.

Ha teheték, loptak maguknak ilyen rövid, nyugodalmas perceket, ám egy kicsit tartottak is ezektől. Mintha valami visszavonhatatlan történhetne meg velük, meg is történt, amiről viszont évtizedek óta nem tudtak lemondani.

A négy barátnő egymáshoz fűződő viszonyának megvolt a maga etikettje, s akarták, nem akarták, a közös gimnáziumi évek óta ezen szinte semmi nem változtatott. Még a hosszú távollétek sem. Talán Mária és Irma között volt a legmélyebb a vonzalom, bár igen nagy távolságból szemlélték meg egymást. Ez nem idegenkedés volt, ellenkezőleg, tartós kíváncsiság. Még mindig találtak egymáson vagy egymás viselkedésében valami hallatlanul megkapót, amitől nem tudták volna ugyan megtagadni a vonzalmukat, mégis túlnőtt a szociális normáikon, és ezért nem is csökkenthették a távolságot.

Még érettségijük nyarán valamennyien külföldre kerültek, és amikor több mint egy évtizednyi távollét után, immár gyerekekkel, elváltan, illetve özvegyen, lassan visszazivárogtak Budapestre, akkor hiába is látták jól egymáson az ijesztő és minden ízükön átszivárgó változást. Irma Bécsből jött a férjével és a két vasgyúró kisfiával, az ikrekkel, valamivel utána Rómából Mária, egy évvel később Bella igen rossz lelkiállapotban, szintén egy kisfiúval jött Párizsból, és legutolsónak Margit is megérkezett Berlinből. Ha ő ennyire megváltozott, akkor valami rajtam is ugyanennyire látszik. Önféjű, becsapott, megcsalt, elhagyott, sok mindenben megcsalatozott asszonyok lettek, de egyetlen szándékos szóval nem vallották volna be sem egymásnak, sem másoknak a csalódottságukat. Kizárólag önmaguknak. S ez már azért elég volt ahhoz, hogy egymáson is mindent lássanak, és lássák a mélyen megőrzött azonosságukat.

Önállóságuk biztosítékait semmi nem oldhatta ki.

Életük változókényabb elemeiről inkább csak elejtett szavakkal tájékoztatták egymást, miközben kicsit vonakodva, a távolságtartás mélyen liberális igényét követve visszaléptek abba az érzelmi közegbe, ahol semmi nem változott. Mária és Margit örökösen civődött, kötözködött, összevesztek, kibékültek, miként kislánykorukban, Izabella és Irma között pedig kölcsönös jóindulatuk ellenére formális maradt a kapcsó-

lat. Hiszen mindig is ez volt a jellegzetessége, a kölcsönös és semmire nem kötelező jóindulat, amit a jellegzetesen polgári formalitások nélkül nem is lehetett volna élvezetessé tenni vagy életben tartani. A semmitmondás mint önérték, amit azonban mindketten élveztek. Mária épp e formalitások miatt bosszankodott. Az ő neveltetése megengedte, egyenesen ösztönözte az élességet, személyiségének szuverenitását pedig közel sem kellett elfednie, nyers volt, szédült tyúknak, buta libának tartotta Izabellát, kiismerhetetlennek az udvariasságát, fárasztónak az érzelmeskedését, bár kivételes képességeit hangosan csodálta.

Irma kicsit szétnyitotta Mária ujjbegyén a húst, és gyöngéd ámulattal belenézett a sebbe.

Egészen ügyesen szorítottad el, mondta csöndesen.

Nem is tudom, egyre erőteljesebben undorodom a vértől. Az utóbbi időben legalábbis. Maga az elképzelés, hogy örökösen folyik és dobog benned.

Igen, elég kellemetlen érzés lehet, nézett föl Irma a sebből.

Annyira szerette ennek az arcnak durva és elrajzolt vonásait, néha elakadt a szeretettől a lélegzete.

Imént, amikor jól beszoptom, csaknem azt hittem, elhányom magam.

Olyasmi, amivel egyedül nem tudsz mit kezdeni.

Mi az, hogy nem tudok, kérdezte Mária meglepetten, mint akit érzékeny pontján érintenek. Honnan tudod, hogy mit tudok vagy mit nem tudok.

Nem kivételes, így értem, nem vagy egyedül vele.

Pedig elég távol áll tőlem, mármint az undor, az utálat, vagy legalábbis remélem, hogy távol áll, folytatta egy kicsit elbizonytalanodva. Mondjuk a hagymás zsíron megpirított vért kifejezetten szerettem. Rá nem tudnék nézni. Volt szakácsnőnk, aki a hagymával együtt még egy kis zöldpaprikát is fonnyasztott alá, almagerezdeket. Vagy fácánvér áfonyával, mondhatom neked, mennyei.

Szerencsére soha nem ettem, de elég brutálisan hangzik.

Hiszen rendszeren vadásztam, meg az ember, ugye, amíg lehetett, rendszeren menstruált.

Ha nem rendetlenül.

Maradj most kicsit.

Ez vérezni már nem fog, de biztosan ott, a faliszekrényben van a sebhintőporod. Bár semmi teteje, szépen dezinficiáljuk. Talán nem mondtam még neked, hogy nekünk egyszerűen kimaradt a táborban a menstruációnk.

Még csak tábor sem kell hozzá, Irmuska, világos. Én a Majesticben hagytam el ezt az egészset.

Kivéve a kápókat, ők aztán menstruáltak, s nem csak azért, mert ettek. Meg a *Blockältestét*, ő is menstruált, volt állandó szeretőjük, úgymond rendszeres nemi életet éltek, és kapták a margarint. Ezek azért feltételek. Kell még nekem egy darabka sebtapasz, egy olló, és akkor rendszeren ellátalak.

A gondoskodás elég jólesett Máriának, aki ebben a pillanatban azért fohászzkodott magában, hogy Irma csak ne menne tovább a mesében, de éppen azért igényelte a közelségét, mert furcsa volt, szokatlan, hogy nem ő gondoskodik, valami, amiből ritkán részesül.

S ehhez a mese is hozzátartozott.

Mária több mint két évtizede éjjel és nappal gondoskodott Elisáról, s akkor ebben benne voltak a légiriadók, a bombázások, a pince, a letartóztatás, amikor nem tudta, hogy gondoskodik-e valaki róla, az ostrom végeérhetetlen napjai, az egész háború.

Közbe kellett volna szólnia, valamilyen más témát találnia, de nemhogy nem jutott semmi az eszébe, amivel Irmát eltérítheti, hanem éppen az jutott eszébe, hogy amikor nem tudták Elisát a pincébe lecipelni, miként vette ölébe a fejét légítámadáskor ebben a fürdőszobában. Ha valami történe, akkor legalább ne lássa. Megegett, nem tudták megállni, félelmükben itt csókolták és nyalták szét egymást a reszkető falak és üvegek között, mint akik még sietnek. Zavarában, kissé ügyetlenül ismét kisodorta és szokása szerint a füle mögé kerítette az ép kezével az egyenes szálú ősz haját.

Véletlenül még ultraszeptilt is találsz, válaszolta. De Médinek igaza van, az egész lakásom egyetlen nagy kupleráj.

Bizonyára azért van így, folytatta Irma a korábban megkezdett mondatot, miközben a tükrös faliszekrényben lassan mindent megtalált, mert az embernek nem marad más tulajdona, mint a becses és kevésbé becses tulajdonságai. Hát nem. Olyan sok meglepetés végül is nem érheti. Illetve érhetné, de nem kíván újabb sérüléseket. Ahogy a szíved üt, személyes. A véred azonban nem, a vér személytelen. Talán ettől undorodsz. Ilyen kínos dolgokat az ember fiatalabb korában egyszerűen nem vesz tudomásul.

Csak nem gondolod komolyan, hogy mindenkiben egyforma vér folyik.

Na jó, benned persze nem, te vagy a kivétel. Mégis, gondold meg, folytatta, s ajkán el nem fogyott a fanyar mosoly. A vérednek van típusa, van állaga, de a típusa vagy a sajátos állaga szerint sincs például más íze. Andorékkal mindig újra megköstöltatta a Bókay, ami elég hajmeresztő ötlet volt tőle, de akkor még más elképzeléseink voltak a *higiénéről*. Mindenesetre valami olyasmi, ami nem a jellemedhez tartozik, hanem pontosan fordítva, te tartozol hozzá, mert a meleg vérű élőlények közé tartozol, és akkor még finoman fogalmazok. Ez bosszantó, ez bántó. Akkor mire ez a sok önálló és független gondolat, meg az egész híres individualitásunk. Akkor te is ennek az óriási csürhének az uralma alatt állsz, s miért ne jöhetnének a viceházmesterek és a diktátorok.

Ezzel visszaült a kád peremére, kezébe vette, ismét óvatosan maga elé emelte Mária erős kezét, a sérült ujját.

Tudod jól, én nem tudok mit kezdeni az ilyen tömény szociálpszichológiával, válaszolta Mária gyorsan, mert úgy ítélte, hogy ezek a diktátorok megint túl veszélyesek, és Irmát visszahúzzák.

Kicsit rángatta hozzá a vállát, mint aki mindazonáltal jelzi, tisztában van a saját erkölcsi relativizmusának kockázatosságával.

Tőlem ugyan jöhetnek-mehetnek. Nekem abból kell kiindulnom, hogy van egy adott terület, s ha akarok valamit, akkor kívülről inkább befelé kell tartanom. Vagy akár lefelé, fölfelé, a pokolba, az angyalokhoz, bárhová. Te pedig folyamatosan fordítva csinálsz. Nem indulhatok ki abból, hogy az embernek lenne jelleme vagy lehetnének bármiféle tulajdonságai. Az alakját kell követnem, számomra ez az egyetlen tulajdonsága, a területét, a hajlatait, a végtagjait, a domborzatát. Ez csak hús, hús, forma. Legfeljebb menet közben derül ki róla, hogy van neki valami olyasmije, amihez te kötnéd magad. Van rajta mondjuk valamilyen szabályos, ami meghatározza a viselkedését, van benne valamilyen állandóság, ami miatt mindig visszatér egy mozdulatához. Ez azonban inkább ritkaság. Máskor meg az derül ki, hogy nincs semmiféle ikonográfiája, és akkor ez a jellegzetessége. Ettől flexibilisek az emberek. Bármi történjék, alkalmazkodónak kell maradniuk. Semmi nem kényszerítheti őket semmire, vagy legalábbis nem éreznek erkölcsi kényszert. Ebből áll elő a boldogító káosz. Hiába csinálsz ilyen nagy szemet, igen, ez az átlagos. Te úgy beszélsz, mintha minden eleve el lenne döntve. Nincs eldöntve semmi.

Nem, nem, általában egyszerre két dologról beszélek, de csak az egyiket szokták meghallani.

Kettő már nekem is sok.

Nagyon szép volt a monológod, de talán még neked is sok.

Olykor azért az egyik megbántotta valamennyire a másikat.

Olyasmit figyeltek egymás szemének felületén, amit jó lelkiismerettel nem lehetett volna személyesnek nevezni, bár nem volt személytelen.

Ez a szemgolyón tükröződő lámpafény.

Amivel mindketten kitértek, Mária megkerülhette a megbántottságát, és mindketten hallhatták az ajtó másik oldaláról Elisa furcsa, ritmikusan ismételt kis vinnyogásait. Beszélgetéseikkel nem akartak eldönteni semmit, s talán ezért érintkeztek oly erősen. Az egymásnak ajándékozott pillanat tartotta fogva őket, amelyben tulajdonképpen nem volt magyarázata, hogy miért nem töltötték együtt az életet.

Mért kellett mindig újra elválniuk.

Csak nézz bele, kérlek, folytatta Szemzőné egykedvűnek ható, szenvedélyektől megtisztított hangján. Meg fogod érteni, miről beszélek.

De valamilyen megnevezetlen szégyen hatására neki kellett először elfordulnia a nyitott szemétől. Igazán nem szerette volna az ajtó másik oldalán vinnyogó Elisát megcsalni Máriával, még jelképesen sem.

S ha már el kellett hagynia Mária szemének kivilágított felszínét, akkor ismét a nyitott húsába nézett be.

Feje a szavakhoz kicsit mindig hozzáreszketett, ám a *tic*jét nem engedte volna szabadjára. Kényes, kényelmetlen ügy volt. Mikor a tükör előtt egyedül maradt vele, hosszan tanulmányozhatta, próbálgatta, mit tehet, hogyan maradhat a legészrevétlenebb ez a kis szakmai csődje.

Maga a hús az idegen, mondta csöndesen. Bár valójában most is egészen máson gondolkodott, mint amiről beszélgettek. Mária nem sejtette, hogy mindaz, amit kimond, mennyire kötődik mindahhoz, amiről ugyanakkor magában morfondírozik. Ilyen értelemben az emberek egymással szemben jobbra mindig gyanútlanok. Annak az idegen férfinak az izzadságtól felfénylő köteges hátizomzatával, gerincének megtekeredő barázdájával, anusáig elnyílt, lágy lökésekben elmerülő, a feszültségtől mindkét combtövén behorpadt és meglepően kerek, erős ülepével, szétfeszülő combjával, kemény, síkosan felvillanó heréjével foglalkozott.

Határozott válla fölött hátra is csavarodott a fejével egyetlen pillanatra, látni, ki leperte meg.

Mert az talán önmagában nem lenne olyan érdekes, hogy az ember az egyetlen élőlény, akinek a gondolkodását és a viselkedését egészében hatja át várható kopulációinak tartós kívánsága, a hozzátapadó valamennyi fantáziájával, így gondolkodott, ezt mérlegelte, miközben barátnőjével egészen másról beszélgetett, a kép pedig élesen megjelent, és nem tárgított tőle, hanem ez utóbbi, maga a fantázia vagy az emlékezés valószínűleg sokkal fontosabb neki, mint az aktus realitása. Ez a jelenség teszi aztán láthatóvá, hogy a reális aktus mily kevésbé individualizálható. Mindenki arra törekszik, hogy individualizálja, hiszen különben nem jutna élvezethez, s mindenki kudarcot vall vele. Ha elég élvezethez jutott, akkor nem találja meg az aktusban a saját személyét, ha ellenben a személyesre törekszik, akkor a másik személyiségén akad fenn, és töredett vagy éppen elégtelen lesz az élvezete.

A keresést ezek szerint nem egyedül az ösztön szabja meg, hanem az individualizá-

ció igénye, és az individualizáció szintjének megfelelő szükségszerű kudarc legalább annyira.

Tovább kell állnia, hogy akkor talán majd valaki mással.

Ebben a kérdésben a vallások és a mitológiák csöppet sem tévednek, folytatta hangosan, a saját húsd személytelen, csakis a képzelet személyes. Bár őszintén szólva nem értem, miként tudtál ilyen mélyre menni ezzel az ostoba pohárral.

Eszemben sincs megnézni, ne is kapacitálj.

Pedig nyugodtan megnézheted, mondta Irma láthatóan nagy élvezettel. Vannak csúnya sérülések, ez szép, kifejezetten szép sérülés.

Elhiszem.

Most még biztosan nem fáj, később azonban lüktetni fog.

Megbocsáss, be kell néznünk Elisához, biztosan megrémítettem a rettenetes csörömpöléssel, és addig fogja húzni ezt a vinnyogást, amíg egy kicsit meg nem rugdalom.

Még fogd kicsit.

Úgy érzem, túl szoros.

Semmi baj, így lesz a jó.

Mindketten egyszerre álltak föl véget vetni a kiszámíthatatlan közösködésnek.

Mária azonban azonnal vissza is vonta volna ezt az elhatározását, holott ő kezdeményezte.

Irmuska, valamit szeretnék megkérdezni, mondta hirtelen, és hozzá igazán nem illyő módon elpirult.

Ki vele, aztán én is el fogok neked valami mást mondani, amit nem tudok magamban tartani.

Olyasmi, amiről az ember nem beszél szívesen, nem kérdezi. Csak éppen nem tudom lenyelni.

Mielőtt kimondta volna, egy villanásnyi időre eszébe jutott, hogy most kéne Demén Ágnes kérését Irmának előadnia. Ez lenne a legkedvezőbb pillanat.

Miért nem akartad, mondta ki hangosan, s ezzel elhallgattatta a másik mondatát, mért nem engedted, hogy mégis elvigyenek, honnan is, már elfelejtettem, mondjad már ezt a városnevet. Egyszóval, minek jöttél te haza, ez a kérdés, ezt akarom tudni, mi a fenének nem mentél el velük.

Mi keresnivalód van itt neked.

Erre tudnál-e válaszolni.

Irmának egy szempillantásnyi időre szüksége volt, hogy visszafusson.

Vajon miért is.

Olyan volt a kérdés, mint egy segélykiáltás. Mikor néhány napja ismét két lábon járt, nem kellett semmiben megfogyózkodnia, kerített egy kabátot. Azt sem értette, Mária mire készül. Fázott, állandóan fázott, didergett, elindult a kabátban a vakvilágba. Nehéz volt a kabátot cipelnie.

Hogy kérdezhetsz ilyen ostobaságot, nyögte.

Nem tudok meglenni nélküle.

De én hogyan válaszoljak, az istenért. Lehetne már benned egy kis keresztényi alázat. Ha félórára katolikus tudnál lenni, igaz, az ostobaságotól akkor sem tudsz szabadulni.

Mária érzelmesen nevetett hozzá, ami nem azt jelentette, hogy a válaszról szívesen lemondana.

Nem kéne félned, hiszen utána nyugodtan meggyónhatod.

Félóra nem telt el a napfényes, üres úton, egy katonai járőr szállította vissza a kórházbarakkba.

Mária mozdulatlanul állt előtte az ajtóban, Elisa pedig tovább vinnyogott.

Aztán megint csak napokig feketett tehetetlenül és lázasan a priccén. Másodszorra két paraszt zötykölődött vissza vele egy szekéren. Szántani mentek, most ezzel bajmólódnak; szidták az ismeretlen nyelvükön. Vigyáznia kellett, ne csússzon bele a sérülékeny testével együtt zötykölődő éles ekébe. Rohadt zsidó szukának nevezték, vagy valami ilyesminek. Nehéz volt ezeket a képeket elrendeznie. Hogy dögöltél volna meg. Valami ilyesmiket mondhattak, amikor óvatosan leemelték a szekérről. Először is a kabát jutott az eszébe, meg a durva posztó illata, arról azonban megint csak a cselédszoba, amelynek az ajtajában nem is annyira a látvány, mint inkább a két test állatias kipárolgása tartóztatta fel, és tényleg nem hagyta, nem várta be, hogy a többiekkel elvigyék.

Tudod-e, hogy miért kérdezed, tudakolta volna óvatosan és csendesen. Máskülönben Prachatice, válaszolta, így hívják a helységet. Tényleg érdekelne, miért érdekel.

Hol a csudában van ez a Prachatice, kérdezte Mária olyan hangon, mintha magát az ismeretlen helységnevet is fölháborítónak tartaná. Ennyi elégtétel neki is jár. Ennyi év után egy kicsit ő is megbüntetheti.

Hogyan is mondjam.

Arnót Irma tulajdonképpen készségesen válaszolt volna Szapáry Máriának.

Ahogy a térképen látom, többször megvizsgáltam azóta, Regensburgtól talán ötven kilométernyire lehet a határ, keletre. Készsége azonban szintén csendes bosszú volt. Mintha előre azt mondaná Szapáry Máriának, meg fogod te bánni a kérdésedet. A Regen völgyén hajtottak minket keresztül, tudod, át a hágón, már azokat, akik egyáltalán bírták, a hágó nevét nem tudom. Onnan talán nem is nagyon messzire. Valamivel közelebb České Budějovicéhez, ha mond ez valamit neked. Aussig volt a korábbi neve, még a boldog békeidőkben, a Monarchiában.

Ez nekem valahonnan ismerős, ez a České Budějovice, talán a Švejkből ismerős.

Erre valósággal elmerültek az egymás arcán szétáruló közös mosolyban, amely a híres könyv hősének szólt, röviden föl is nevettek.

Később onnan jöttek ki hozzánk a cseh orvosok, Aussigból, folytatta Irma a nevetésből megmaradt derúvel. De szeretném végre tudni, miért kérdezed.

Mária egy ideig ingatta a fejét. Jószerivel azt sem tudom, hogy én minek jöttem haza, válaszolta kitérően. Ami persze egészen más dolog, tudom, a két dolog nem összehasonlítható. Nem tudok neked tisztességesen válaszolni. Végül is történetileg mindketten a magunk helyén vagyunk. Az utóbbi időben talán ezen gondolkodom. Valamilyen menekülési ösztön tombol bennem. Mintha az ember abból indulna ki, hogy ami megtörténik, az úgy van rendjén, így természetes. Talán ezt nem tudom megemléstzeni, mert nem így van.

De érezte, fölösleges lenne erőszakoskodnia, Mária nem fog őszintén válaszolni, és ez fáj.

Engedte, menjen.

Csak azért kérdezem, mondta halkán, mert kétféle válaszom van.

Akkor mondd előbb, kérlek, az egyiket, aztán jöhet a másik.

Nem, nevetni fogsz, van még egy harmadik válaszom, igen. S amint ezt is kimondta, most először tűnt el az ajkáról a Máriának készenlétben tartott fanyar mosoly. Fájdalmasan bele is reszketett az ajka. Ezek a svéd nővérek nem voltak valami kedvesek, tudod. Vagy nem szereti az ember, ha ennyire másoktól függ a szaros élete. Meg épp

az ellenkező irányba vittek volna. Ez is. Egy ilyen primitív ellenkezés, semmi más. A nagy szabadságban föltámad az emberben, hogy hiszen van önálló akarata, és akkor megint ő rendelkezik, és ezeket a svéd nőket már látni nem akarja. Vádaskodik, mert nem tud fölállni. Pont most dögöljek meg, pont miattuk, amikor már majdnem megúsztam. Utólag azért hozzá kell tenni, hogy rettenetes, lehetetlen feladatot láttak el, ez az igazság. Sok volt az üszkösödés, gennyedés, egész végtagok, sok volt nekik, sok. Ahogy melegegett, egyre elviselhetetlenebb a bűz, víz meg nem volt rendesen, sebész, ki tudja, meddig, talán hetekig sehol, és még eszközök sem. Nem tudom, érted-e. Favágáshoz néha szereztek katonákat, iszonytató hidegek voltak az éjszakák, vagy hadifoglyokat, ezek között volt magyar, de néha mégis fát kellett vágniuk. Ezek végül is derék középosztálybeli svéd nők voltak, és halvány elképzelésük nem lehetett, hová jönnek. Meg volt bennük egymás iránt valamilyen hideg ingerültség. Lehet, hogy így hatott rájuk a megpróbáltatás, nem tudom. Aztán azért is, mert a barakknak, ahol fekvünk, velem szemben volt egy egészen kicsi ablaka, és láttam a sötétből, hogy odakinn milyen reménytelenül süt a nap.

De hiszen tavasz volt, hogy mondhatsz ilyet.

Kilátástalanul sütött. Mindig újra felébredsz, elalszol. Még éjjel is sütött, de az a hold volt.

Nem tudom, megfigyelted-e, a tavaszi napsütés minálunk, csak ezt tudom mondani, mindig annyira csupasz, csupasz.

Majd rögtön megérted, miért akarom ezt elmondani.

Vannak ilyen tavaszi hetek. Ez másutt nincs így.

Kicsit összefüggéstelenül beszélek, már megbocsáss, de csak azt szeretném elmondani, ha már erről beszélünk, hogy másutt a tavasz az első pillanattól kezdve csupa ragyogás. Nálunk meg nem, mert van benne valami fátyolos.

Mikor aztán először ki tudtam menni a szabadba, akkor látom, hiszen hegyek között vagyunk, és itt nincs így. Poros volt a barakk ablaka, talán érted, mondta tétován, de Mária arcának egyetlen vonása nem válaszolt.

Akkor viszont hogyan magyarázza el neki.

Kora tavaszra gondolok, mondta szinte kétségbeesetten, amíg nincsenek még kibomlott rügyek. És képzeld el, az első az volt, hogy megpucoltam az ablakot. Bécsben is mindig ilyen fáradt és reménytelen, ott is látod, hogy a tél mindent elpusztított. Ez másutt bizony nem így van, mert nincsenek ilyen hosszú, szárazon fagyos periódusok. Arra gondoltam, és ez lesz a harmadik válaszom, holott nagyon furcsa, tényleg furcsa, hogy csak a harmadik. Az ember lassan tér magához. A két fiú, hogy valahol meg kéne őket találnom. Mintha itt hevernének a ház előtt, és szólni kell nekik, hogy álljanak már föl, a föld még túl hideg. Mintha nem is emlékeznék semmire.

Hidd el, senki másnak nem mondanám, mert tilos ilyesmit kimondani.

Jól tudtam, hogy nincsenek.

Az a nagy különbség, hogy ezek a hegyi füvek a téltől sem fáradnak el, sőt. Azt mondanám, hogy ez egyfajta megállapodott és biztos tudás volt a világ állagáról. Elég nevelésesen hangzik, de ha egy ember hiányzik belőle, akkor más az érzete. Az viszont nem volt olyan elképzelhetetlen, hogy Andort megtalálom.

Meg addig magamnak sem hittem volna el, nem hittem.

Értem.

De ez csak a dolog logikája.

Most már értem, soha nem értettem egészen.

Egészeben biztosan nem, de valamennyire azért megértheted. Ne úgy képzeld, hogy még emlékeznél az egyikre vagy a másikra vagy bárkire. Andorra még inkább, mert ő elég sok fájdalmat okozott nekem, és ennek van valamilyen árnyéka, vagy árnyékokat hagy. Hanem van egy ilyen szó, a fiaim, ez a két csupasz szó, a főnév többes számban és a névelő, ami egyben valahogy az egész tudásodat magába zárta. Egy hely inkább, amely nem maradt üres, holott érzed az ürességét. Emlékezet azonban nincs, ezt nagyon furcsa lehet az én számból hallanod, de nincs, az ember nem emlékezik, ez a nagy büdös igazság.

Kérlek, a rohadt életbe, hagyj egy kis időt. Jó lenne megérteni. Értem persze én.

Mindaz, amit korábban csináltam, *hübrisz*, durva machináció. Csak a tökéletes gyanútlanságom mentheti. Az erőszakhoz mindenestre több köze volt, mint az öntudathoz. S miközben látszólag nyugodtan és részvétlenül tovább beszélt, fölfogta ugyan a tekintetével Mária egyre növekvő nyugtalanságát és tiltakozását, amit a Dunán találkozó két vontatóhajó lármája és lüktetése csak fokozhatott, ám valahogy be kellett fejeznie, le kellett magában zárnia. Nem, az emlékezet valami egészen más, erre rá kellett jönnöm, mondta Mária nyugtalanságával dacolva, ami udvariatlan volt, de nem igazságtalan, hiszen ő akarta, ő akarta hallani, ő kérdezett, s ezért egy idő után még akkor is föladtam volna a praxisom, önkéntesen, ha nem ezek záratják be. Ezért nem ment soha többé rendesen. Ezt a munkát akkor lehet csinálni, ha elhiszi az ember, hogy van emlékezet, de nemcsak hogy nincs, hanem jobb, ha nincs. Úgy van kitalálva, hogy ne legyen. Bár én is azt mondanám, most hagyjuk az egészet ennyiben.

Hosszú pillanatokig, míg az igazságosság és az udvariasság kényes arányait el tudták rendezni egymás között, némán álltak, és a tejüveg burák fényében sétáltak egymás arcvonásain.

Két csaknem egyformán magas alak egymástól alig karnyújtásnyira, ám nem volt várható, hogy megérintik egymást. Nem volt sem ilyen részvét, sem ilyen gyilkos indulat, sem ilyen szeretet, sem ilyen megértés. Mindaz, amit érezhettek, vagy több, vagy kevesebb volt a szükségesnél. Az egyik asszony erős és tömör, testének súlya van, a másik törékeny, csontjái, az inakig soványodott, mégsem hatott úgy, mint akit a következő fuvallat elsodor.

Az egyik lámpa a mennyezeten, a másik a mosdó felett világított, fényes, a szokásosnál nagyobb fehér csempék és kissé már megbomlott felületű tükrök verték szét kopár fényüket.

Veszünk egy mély lélegzetet, mondta aztán Mária a legszebbik mosolyával, felejtse el, hogy megkérdeztem, mintha nem történt volna semmi, ne haragudj. Bemegyünk szépen Elisához. Ezt sem tudom, miért mondom neked, de hidd el, Irma, gyűlölöm magam.

Érzem.

Ha egyáltalán kedved van látni őt.

Már hogy ne volna kedvem, válaszolta Irma könnyedén, holott igazság szerint azt kellett volna mondania, ne gyűlölkdjön ennyire, hiszen erre igazán nincs oka. Kínos ilyesmit hallani. Személyes oka tényleg nem volt, illetve alig valamennyi. Irma mégsem mondhatta ki hangosan. A halottak miatt nem tudta ennyire fölmenteni, bár a fiaira most tényleg nem gondolt. Nem. Mint ahogy Mária sem mehetett messzebb. Ez volt az utolsó szó, amit ki lehetett mondani.

A históriát pedig legalábbis mára ejtjük, folytatta igen fegyelmezetten, hiszen jól értette a másiktól sugárzó konok hallgatást. Ha szabad még mondanom, akkor felejtjük.

Ezen nevettek, és kölcsönösen igen élvezetesnek találták a másikéba fonódott nevetésüket.

Jogos, jogos, válaszolta Irma. Ha nincs emlékezés, akkor hogyan lenne felejtés, felejtés sincs.

Egyikük a szenvedéstől áthatott legszebb és legvonzóbb nevetésével, másikuk az értelem élvezetétől följazottan, mégis mindkettőjüknek az egymás iránti semlegesség mellett kellett maradniuk. De valójában mindkettőjüknek igen rosszul esett ez a rövid beszélgetés, és kényszeresen rejtegették egymás elől a rossz érzésüket.

Ha megengeded, én megyek előre.

Természetes.

S miközben súlyos szemrehányásokat tett magának, nem tudott nem örülni, hogy Irma mégis jön vele. Óvatosan bánt a barátnőivel, nem terhelte őket túl a beteggel. Irma volt az egyetlen, akire kényszerből ugyan, szerencsére inkább csak nagy vonalakban, de azért rábízta kettőjük történetét. Ami egyébként a harmincas évek végén elég hosszú időre izgatott és mohó pletykálgatások tárgya lett a felsőbb körökben.

Irma nem lépett be azonnal utána, az udvariasság és a kíméletesség úgy kívánta, maradjon kicsit vissza még a fürdőszoba ajtajában. Ami kapóra jött, mert előbb meg kellett tiltania magának, hogy a fiaira gondoljon. Tanúja lesz ugyan a jelenetnek, de egy kis közös időt hagyjon nekik.

Tétovázásának volt azonban még egy másik, nem kevésbé kínos indoka.

Szakmája szabályai szerint, elvileg, nem idegenkedhetett volna senkitől és semmitől, hiszen az idegenkedésnek, megint csak elvileg, szakmája nyelvén azt kellett volna jelentenie, hogy valamit végképp nem tud értelmezni, nem lát át a másikban vagy önmagában, valamit netán szándékosan megkerül. Hiába vette sorba ezeket az okokat és érveket, Koháry Elisától, akit egészségesen csupán felületesen ismert, úgymond első látásra, a szó legmélyebb, testi értelmében idegenkedett, szégyenszemre félt.

Mire ő Bécsből visszatért, volt ez a nő, aki Máriához tartozott, nem lehetett róla le választani vagy kikerülni.

Elvették tőle Máriát.

Rövid négyezemközi beszélgetéseikre alig maradt alkalom, s ezért primitív módon, egyszerűen utálta Elisát. Idegenkedésének és félelmének tényleges okait pedig fölfogta ugyan az eszével, ám az értelmével mégsem tudta az érzéseit kimozdítani a helyükről.

Amint nyílt az ajtó, azonnal láthatta a szerencsétlen nőt, aki színehagyott, virágmin-tás kartonruhában ült a hattyúnyakú dívány szélén, a fényesen kivilágított szobában. Egyenletesen és kitartóan vinnyogott, fejét a hangok ütemére lóbálta, jobbra, balra, ijesztőn, fáradhatatlanul, az öklével pedig ütötte, csapdosta a béna térdét.

A nagy lakásnak ez volt az egyetlen tisztességesen berendezett szobája, helyesebben Mária a legnagyobb nélkülözések közepette is úgy alakította, hogy ebből a szobából ne kelljen semmilyen értékes tárgyat eladnia. Úgy maradt, ahogyan együttélésük első, közel sem boldog heteiben Elisa ízlése szerint berendezték.

Az első pillantásra érthető volt a mozdulat. Valószínűleg hosszú ideje csinálta. Lát-szott, önmagát bünteti, szenvedélyesen elégedetlen magával, nem mozdul a nyomorult térde, és nem tud innen fölállni. Hogy mily arányosan és szépen formázott volt ez a láb a finom selyemharisnyáiban és a válogatottan kecses, vékony talpú, illetlenül magas sarkú cipőiben, a bokája, a vádlija, a hosszú combja, azt azért nem lehetett elfelej-teni. Most két alaposan kitaposott kockás mamuszba volt belekényszerítve a dagadt lábfeje. Hamvasan szőke, természetből hullámos nagy haja, melyet gazdagon szőttek

át az ősz szálak, és még izgalmasabbá tették a szőkeségét, a szenvedélyes önbüntetésnek ettől a begyakorolt mozdulatától az arcába hullt. Úgy nézett ki, mint egy tébolyult, ám a túlzás inkább annak a sajátos gesztusnyelvnek az egyik alkatrésze volt, amivel még egyáltalán ki tudta fejezni az akaratát és az érzéseit, amihez hihetetlen erőtartalekokat mozgósított.

Bal válla és a karja részlegesen, alteste teljesen megbénult egy fiatal egyéneken jelentkező, úgynevezetten örökletes *arteriosclerosis* következtében. E diagnózisra alapos okot szolgáltatott, hogy nagyapja, Koháry Dénes báró, a földművelési miniszter vadászati főtanácsosa, valóban egy rosszul kikezelt szifilisz következtében hunyt el, és édesapja szintén súlyos keringési zavarokkal küszködött. Elisa végbélnyílása és a szeméremrése ugyanakkor megőrizte teljes érzékenységét, érzékelte szükségeit, így bizonyos határokon belül gondoskodni tudott magáról. Egyetlen mondat kivételével nem tudott viszont többé értelmes mondatokat formálni, bár nagy erőfeszítések árán olyan hangokat hallatott, amelyek a gyakorlott fül számára nem voltak értelmezhetetlenek.

Egy ember, akinek minden orvosi prognózis szerint régen el kellett volna pusztulnia.

Mária sietett hozzá, hogy fölsegítse. Nyugalom, türelem, kiabálta minden indulat nélkül. Csillapodj, ne csinálj már te is ilyen ramazúrit, az istenért. Nem vagyok teljesen süket. Ám alig érintette, alig érte el, a szőke nő ugyanazzal az indulattal, amivel az imént önmagát csapdosta, fejét magasra vetve, ovális arcát megszabadítva ezüstösen átszillanó szőke hajának sűrű tömegétől, durván ellökte magától.

I don't know, kiáltozta egymás után többször, *I don't know*, gyorsan, haragosan, panaszosan, szenvedélyesen. Vagy legalábbis így lehetett érteni.

Nem kakáltál, látom, nem pisáltál, kiabált Mária, és közömbös pillantásokat vetett a hattyúnyakú dívány előtt heverő ágytátra, amelyben tényleg nem volt más e pillanatban, mint egy kis víz. Akkor meg mi van, mondjad, de kicsit értelmesebben, mi kell.

I don't know, kiáltozta erre Elisa még elkeseredettebben, szemrehányón, *I don't know*, és óriási kék szeme valósággal szikrázott, forgatta, siklott, villogott.

Tulajdonképpen minden alkalommal újra meglepte Irmát az erősen megviselt szépségével. Mintha minden nyomorúsága ellenére ugyanúgy sugározná, mint régen, mikor először látta, húszévesen, hűvösen. S később őszintén szólva erősen kételkedett a konzíliumba hívott Bókay professzor diagnózisának helyességében. Soha nem mondta volna senkinek hangosan, de az volt a határozott benyomása, hogy függetlenül a nagyatyja ifjúkori szifiliszétől és az atyja erősen ingadozó vérnyomásától, az agyvérzés egy szépen kifejlett és kitörni készülő skizofrénia számításait húzta keresztül.

Nem felejtette el, hogy a katasztrófa bekövetkezése előtt egy héttel együtt ebédeltek a Margitszigeten, a Palatínus fürdő emeleti teraszán, s akkor már láthatóan minden együtt volt ahhoz, hogy kitörjön. Vajon a skizofrénia nem képes-e ugyanazt a folyamatot kiváltani az erekben, mint amit az érlemeszesedés vagy a szifilisz tenne, ez volt a kérdés. Ő a gyerekekkel volt, ami valamennyire megosztotta a figyelmét, de Mária hosszabban öltözött a kabinjában, és e kurta negyedóra alatt olyasmit figyelt meg e szelídnek kinéző, ám valójában kíméletlenül hűvös, szőke asszonyon, amit nehéz lett volna szavakba foglalnia.

Elborul.

Szerette volna figyelmeztetni Máriát, ám hallgatott.

Az óriási, kék-fehér csíkos vitorlavászon ernyőt enyhén csapdosta felettük a szél, a levegő kissé mégis megszorult.

Szalonzenekar játszott a teraszon, s a fiatal nő ezt túl hangosnak találta, a zsírzsagot túl erősnek. Lehetséges, hogy valóságosan szenvedett benyomásai állandóan változó, feldolgozhatatlan tömegétől, attól a hihetetlen ténytől, hogy a világban minden egyszerre van jelen; mégis dermesztő közöny és hűvös nyugalom áradt belőle, s úgy beszélt izgatottan és felindultan önmagáról, mint aki egy másik, vadidegen személyt képvisel. Amitől mindenki megdermedt körülötte, főleg a gyerekek. Már a levessel baja volt, savanyúnak találta, majd azt állította, hogy a tejfölös uborkasaláta illata a legelviselhetetlenebb, az ecet, s megkérte a két fiút, ne facsarjanak már a bécsi szeletükre több citromot.

Körülöttem, kérlek szépen, mondta elbűvölő mosollyal kísérve, minden túl savas kémhatású.

Hűvösen és egzakt mondatokban áradtak belőle a benyomásairól szóló jelentések. Máskülönbem nem volt szava, kérdése senkihez, folyamatosan önmagáról beszélt, erről a másik személyről, vagy figyelte önmagában a másikat.

A két élénk fiút különben nehéz lett volna visszafogni, most azonban szó nélkül, megszeppenten tették a tányérjuk szélére a félig kicsavart citromgerezdeket. Ez a nő közel sem oly mosolyra kész, csupán azzal a komor önmagával foglalkozik, akit ő maga kezel idegenként. Ennek az idegennek a szépségét hordozza önmagán, bár egyetlen ízében nem azonos vele.

Az egymásba lüktető hajómotoroktól tényleg elviselhetetlen lett a lárma, vibrált, reszketett a levegő. A folyó vizének esti hűvösén áttört a nyersolaj tolvakvó, meleg illata, és a motorok forró, émelyítően bűzös égéstermékeivel telt meg a levegő.

Az egyik uszály hangos tánczenét húzott magával az ár ellenében, s tán erről jutott eszébe a szalonzene.

Igen, tudom, igazad van, fene enne a rohadt feledékenységet. Már megint nem készítettem ide a karosszékedet, kiabálta át a zajt Mária, mint akit a másik ember felindultsága azért nem rendíthet meg.

Azóta persze Szemzóné is mindent másként látott.

Már csak azért is, mert a szőke asszonyt a nyomorúsága igazán kifordította egykori önmagából, figyelmessé, majd ahogy alázatossá tette, ami azt jelentette, hogy nem csupán szenved, hanem gazdálkodik a szenvedésével. Meglágyult, fölmelegedett, a csupasz nyakából, a meztelen karjából hő sugárzott. Ám Irma ennek a pusztá látványától, érzetétől is rettegett. Nem tudta elhárítani magától az ötletet, hogy a szervezet bizonyos esetekben tényleg csak egy fizikai katasztrófa árán úszhatja meg a mentális katasztrófáját. Ha pedig tényleg így lenne, akkor viszont megint ott állt az ostoba kérdés előtt, hogy ki irányít, vagy mi lenne az, aminek célja van. S azt is meg kellett volna kérdeznie, hogy a gyerekeket ki vette el, vajon miért vette el, és miért hagyta őt életben ezzel. Ezt pedig inkább ne. Amit könnyű volt kimondani, ami a konzekvenciáit nem lehetett elviselni, és akkor meg kezdte a tudata előlről, mint a mókuserékben.

A kerekeken gördülő karosszék ott állt elérhetetlenül, illetve ahhoz túl közel, hogy a beteg nőt ne bosszantsa föl a végsőkéig. Valószínűleg hiábavaló kísérleteket tett rá, hogy a botjával elérje, valamiként magához ráncigálja. Gyönyörű, muzeális értékű darab volt a karosszék, Steindl híres óbudai asztalosműhelyéből, a nyolcszázas évek elejéről, immár elég rossz állapotban.

Varga utólag még egy fölcsapható lábtámlával is fölszerelte.

I don't know, válaszolta Elisa, *I don't know*, ismételte, habár most egészen másként,

megváltoztak a kiáltásai, egyszerre elégedetten, csaknem vidáman s ugyanakkor bosszúsán. Ezek között az *affektusok* között hajlította, hintáztatta a hangját, szokatlanul, ám nagyon is érzékenyen és érthetőn. Ami egyrészt azt jelentette, hogy Mária megérti, elégedettségével nyugtázta, hogy ez milyen nagyszerű, ám azt is jelentette, hogy van még bőven tisztáznivaló.

Láthatod, válaszolta neki Mária, nincs az égvilágon semmi baj. Összetörtem az urbinói edényeket, mind egy szálig, de ennyi volt és nem légitámadás. Kidobtuk. És elvágтам kicsit az ujjamat.

Elisa ettől aztán ijedten és értetlenül meredt rá.

Szemzőné Arnót Irma pedig úgy érezte, mégsem illő Elisát megtéveszteni, ideje belépnie.

Olykor látszott Elisa arcán, hogy nem tudja igazán hová tenni a hallottakat, vagy egészen egyszerű dolgokat nagyon lassan tud csak elhelyezni, ha egyáltalán. Agyvérzése után majdnem tökéletesen helyreálltak a reflexei, szemével lustán, de pontosan követte a mozgásokat, s láthatóan csaknem mindent azonnal fölfogott. Emlékezett, bármikor emlékeztetni lehetett rég volt eseményekre. Agyának mindazonáltal voltak helyrehozhatatlanul sérült részei. Máriának az volt a tapasztalata, hogy bizonyos területek között nincs többé biztos átjárás, vagy éppen teljesen megszűnt a közvetlen kapcsolat. A kapcsolatba hozható területek helyét valószínűleg ki tudta jelölni, ez látszott az arcvonásain, ám a helyeket nem volt képes összefüggésbe hozni egymással. Érdekes volt követni az arcvonásain, akárha egyre újabb kísérleteket tenne; ilyenkor inkább keresett, mint küszködött. Vagy mintha a hiányzó kontaktust lehetséges lenne más utakon létrehozni, látszott a megfeszített figyelmén, amint hevesen tologatja, kerülő utakon kísérletezik, és maga is inkább csak reméli, hogy célhoz ér. Valami nincs, valami nem működik, erre azonban láthatóan nem volt tudatos reflexiója. S amikor két vagy több dolog között végképp nem talált utat, akkor egészen bamba lett. Ilyenkor meg kellett ütögetni a hátát, gyöngéden pofozgatni a két orcáját. Amitől visszaállt ugyan az arc megviselt nyugalma, de közben mintha teljesen elfelejtette volna, hogy mit szándékozott megkeresni. Ráadásul valami más súlyosan és fenyegetően bezárult. Üres hely egy átlátható szerkezetben. A hiábavaló erőfeszítés kimerítette, elkedvetlenítette, fél napokra, napokra elborult a tekintete.

Arnót Irma váratlan megjelenésének hatása alatt most összerezett, állati hangon ordított föl, mindkét karját nyújtotta, miként a gyermek, aki saját anyjának fölkinálkozik, ölelj át. Ez meg úgy hatott, akárha ijedelem és öröm között indokolatlanul szoros lenne a kapcsolat; a minden emócióhoz szükségszerűen társuló várakozási idő szűnt meg.

Irma figyelmét nem kevésbé váratlanul elterelte, hogy ugyanabban a pillanatban, az állati ordítástól fölriasztva, Elisa óriási, égővörös színű, hosszú szőrzetű perzsa kandúrja a dívány hajlított támlájáról a padlóra huppant, s akárha halálos veszedelemből mentené magát, iszkolt a bolyhos tappancsain, osont a bútorok lába közt, egészen a terasz nyitott ajtajáig, ahol egy plafonig fölnövekedett és gazdagon szétágazó fikusz nagy tölgyfa dézsájának védelméből még rémülettel vegyes csodálkozással nézett vissza Irmára, majd eltűnt odakinn a sötétben.

Ilyenkor fölugrott a terasz mellvédjére, onnan ki a lapos tetőre, idegen liftházakba, idegen lakásokba merészkedett be, távoli lépcsőházakon keresztül jutott ki az utcára, autók, villamosok, idegen illatok, kutyák, levizelt fák közé; ment a maga veszélyes útjain, és egy kicsit mindig tartottak tőle, hogy soha többé nem tér vissza.

Elisa mozdulatát különösen hangsúlyossá és megindítóvá tette, hogy béna karját az egészséges karjával emelte ölelésre. Hangfekvése, arcjátéka is teljesen átváltozott.

Azt mondja, régen láttalak, kiáltotta a zajon át Mária, kissé tréfásan, kissé magyarázkodón. Mások társaságában Elisa gesztusait gyorsan szavakra fordította. Előzékenységből tette, a vendégnek vagy az életükbe gyanútlanul betoppanó idegennek ne kelljen értelmezéssel küszködnie. Másfelől úgy hangzott, mintha nem is annyira az idegennek tolmácsolna ilyen előzékenyen, hanem inkább Elisával osztana meg valamit a legtitkosabb nyelvükön. Elisa könyörgött, az egyetlen, értelmesre formázható mondatával szinte sírta, *I don't know*, énekelte Irmának. Abban sem lehettek biztosak, hogy ténylegesen nem az angol kifejezést ismételteti-e, s akkor valóban azt jelentené, amit jelent, avagy ellenkezőleg, béna hangképző szervei csupán az angol kifejezésre emlékeztető hangcsoportot képesek megformálni, s akkor a véletlen műve, és jelentése sincs.

Ha megkérdezték tőle, akkor ellenállhatatlanul felnevetett.

I don't know, válaszolta félrehajtott fejjel, kacéran, mintha fölfogná a tréfát. Most ellenben, miként egy feldúlt koldusasszony, szemérmetlenül rimáncodott vele, zsarolt, s amint Irma megadóan átölelte, a nyakába csimpaszkodott, csókolta.

Édesem, drágám, sutogta szándéka ellenére is nagyon érzelmesen Irma, aki egy pillanatra teljesen egyensúlyát veszítette; mégiscsak a gyerekei ölelésére kellett gondolnia, miközben Elisa súlyától megroggyant a térde.

Azt mondja, hűtlen disznó vagy, tolmácsolta Szapáry Mária, aminek hallatán Elisa gyöngyözve, élvetegen nevetett bele Irma mezítelen, a soványság redőivel átszántott nyakába. Mindkét karjával tovább erőszakoskodott, ráfonódott, rákulcsolódott, már csak azért is, mert a félig béna karját neki magának kellett Irma nyakára fonva megtartania. Akárha legszívesebben fölkúszna rá és befonna magával, fölkínálta sovány testét, könnyű, rezzenékeny, kislányos mellét.

Ha pedig már itt vagy, folytatta Mária a kissé önkényes fordítást, akkor segíts fölállnom.

Irmának a hóna alatt kellett megemelnie Elisa tehetetlen testét, felhúznia, mintegy a saját testén fölfognia, míg Mária alá nem löki az antik karosszéket. Még hogy ő lenne a hűtlen disznó, elfogta a pulykaméreg. Mária hét lakat alatt tartja, s ha véletlenül megkérdezik, hogy Elisa jól van-e, felségsértésnek tekinti a pusztá kérdést. S miközben fölfogta, tartotta a szőke asszony könnyű testét, a gyanakvást sem tudta elhárítani, hogy nem is arról lenne szó, amiről beszélnek, hanem megint egyszer összeszokotán egymásnak játszanak.

Elisa mintegy Mária néma jóváhagyásával vagy kifejezett kívánságára kínálja föl önmagát. Az ő rovására fonják és bonyolítják a titkos éjszakai összejátékukat.

Foggal és körömmel küzdött a paranoid jellegű gondolatok ellen, ravaszul ki kellett cseleznie, adni ezeknek a csavaros gondolatoknak is egy kis levegőt, aztán amikor már lélegeznek, alattomosan megfojtani őket.

Most az egyszer azonban nem tévedett.

Ha sovány testek ilyen szorosan érintkeznek, hihetetlen mélységű érzékenységre képesek. Sem a sovány testet, sem az éjszakai kivételesen erős ízet nem először élte át illetéktelenül. A teltebb testek talán forrók, szenvedélyesebbek, a sovány testek ellenben hajszálpontosak az érzékelésben. Nem tudta nem kiérezni belőle, hogy Mária a barátnőjét használja, vékony testén keresztül vesz elégtételt magának a sérelmekért.

A két vonatohajó immár távolodott, s amint vitték magukkal a Duna fölött visszhangzó és a víz tömegén is átható hangjukat, ismét elvált, önállósodott a lüktetésük.

Nem azért mondom, elég igazságtalan vagy velem, jegyezte meg Irma viszonylag csendesen, és kis nyögéssel elhelyezte Elisa testét a karosszékben.

S hogy iménti gyanúját illetően ne lehessenek kétségei, ezek együtt nevettek föl, cinkosan, szemérmetlenül. Elisa egyenesen gyöngyözött. Ahhoz, hogy a székekkel együtt megindulhassanak, Irmának le kellett guggolnia Elisa elé, hogy két tehetetlenül lecsüngő kifordult lábfejét a lehajtható lábtámlára helyezze. Meglepően nehéz volt a tehetetlen lába.

Kivel mással lehetnék még ennyire igazságtalan, Irmuska, ha nem veled, válaszolta odafönről Mária.

Ezek szerint szabályosan bosszút állsz.

Rajtad kívül még kin állhatnak bosszút, Irmuska, az istenért. S ha egyszer van rá okom vagy legalábbis alapos indokom, miért ne tehetném.

Amit aztán Szemzóné is elég mulatságos kijelentésnek talált ahhoz, hogy ne vessen. A kelleténél még egy kicsit jobban is nevetett, mesterkéltén és negédesen. Ezzel kérjen elnézést a saját kíméletlensége miatt; másfelől nem volt kedve megfutamodni.

Komolyabban vette a sértést, mint amennyire érintette.

Mária pedig azonnal megtolta a széket, olyan erővel, hogy Szemzónének alig legyen ideje fölállni és elugrani.

Igazán ideje asztalhoz ülni, kiáltotta. Nyisd az ajtót, legyél szíves. A plédjét pedig hajítsd még a térdére.

Máskor is húzták kicsit az időt a játék előtt, s ettől aztán kellemes türelmetlenséggel teltek el.

Szemzónének az ajtó mindkét szárnyát ki kellett tárnia. Valamelyikük mindig türelmetlenkedett, s ez is a kimunkált rítushoz tartozott. A műhelynek nevezett tágas helyiségben, amely északra néző műterem volt, és eredetileg egy neves szobrásznak készült, félig felöltötött és levetkezett fabábuk álltak az óriás rajzasztal körül a csupasz lámpafényben. Semminek nem volt csillámlása vagy csillogása, és semmi nem vetett árnyékot. Egy másik nagy asztal gombostűzéstől és rajzszögezéstől agyonluggatott, az ottfelejtett vasalóktól több helyütt kiégett lapján kiszabott és összeállításra váró, egymásra rétegezett anyagok heverték, vörös és lila selymek alatt kék és bordó bélésanyag, meg mércék, ollók, mágnespatkók, szabászkréták szertesztét, és gombostűvel telítűzdelte tűpárnák, amelyeket Mária vagy az alkalmi varrónők egy gumiszalagra erősítve ügyesen a karjukra húztak fel, ne kelljen örökké tűt keresniük. A kopár falak mentén és a jobbára nyitva felejtett, plafonig érő, felettébb mély faliszekrények előtt gördíthető ruhaállványok álltak, amelyeken festői összevisszaságban csüngtek a még csak összeférelt vagy éppen elszállításra kész színpadi kosztümök és a mindenféle civil ruha.

A faliszekrényekben egyszerre három vagy négy ember is megbújhatott. Nemcsak egymáshoz mászhattak át, hanem a legutolsó faliszekrény hátfalát egyetlen mozdulattal el lehetett tolni, s akkor egy vasajton keresztül a liftházba juthattak ki, ahonnan viszont minden további nélkül kimenekülhettek a lapos tetőre. Amiről Varga elvileg nem tudott, helyesebben a mai napig készségesen úgy tett, mintha nem tudna.

Az ápolatlanságtól kiszürkült és szétszáradt parkettán olyan mennyiségben álltak a nagyméretű albumokba gyűjtött és billenékeny oszlopokba rétegezett szabásminták, művészeti könyvek, kéziratok és divatlapok, hogy éppen csak hely maradt óvatosan elmenni közöttük. Ösvények, amelyek nem csupán ajtóktól az ajtóig vezettek, hanem asztaloktól a vasalóállványig és a ruhaállványoktól a varrógépekig. Elisát egy ilyen bánatosan recsegő ösvényen toltá át a szalonba Mária. Mindenhová toltá, és ezért az egész

nagy lakásban nem voltak sem küszöbök, sem szőnyegek. Mire átért vele, ott várta őket a bepárasodott, hosszú poharakban az ital a szalonzsalon, a két nő pedig megint a teraszon beszélgetett.

Na végre.

Végre-valahára.

Látom, mindent megtaláltatok.

Ellökték magukat a terasz korlátjától, és besiettek. Egymás szavába vágtak, akárha mindenki csupán a magáét mondaná.

Elisa, édesem, micsoda remek színed van.

A legkevesebb, hogy mindent megtaláltunk. Lelepleztük az összes kis sötét titkodat.

Ez a tetőterasz ténylegesen nagy áldás.

Milyen csinos ez a kis kartonruha.

De nézzétek Irma új kiskosztümjét. Szerintem az anyag tipikus Dobrova.

Van hozzá még egy kis bolerónk is.

Ne mondd.

El kellett neki bontanom, mert éppen egy ilyen agyonmosott anyagba szeretett bele.

Te ellenben Elisa születésnapja óta nemcsak nem mostál el semmit, hanem teli van a jégszekrényed romlott maradékkal.

Voilà, mindenki fogja a poharát, és passz.

Bűzölög.

Olyan fukar, mint az öreg Lapusa Demeter. Hol is? Melyikben? Persze, a *Szegény gazdagokban*.

Te buta, az nem a *Szegény gazdagok*.

Ide állítjuk inkább a széket, és ha szépen megkérjük Irmust, akkor a plédet a térdén fogja kiteríteni.

Hányszor kértem, hogy ne köss bele minden mondatomba.

A frászba tettem le. Ha figyelnétek egy kicsit, akkor valamit még szívesen elmondanék.

Így aztán egyenesen bele fogsz látni a lapjaimba, kis szívem.

Irmuska, ez a te poharad.

Pillanat.

Elisának azért ne adjatok.

Holnap délelőtt jövünk Boriskával, ez a párthatározat. Kíméletlenül tartjuk a vonalat.

Igazán nem értem, miért kell neki alkohol.

Úgy látszik, elfelejtetted, hogy ma van a citromvirágzás első ünnepe.

Santé, santé.

Tényleg igyunk, kisleányok, aztán legfőbb ideje asztalhoz ülni.

À ta santé ma chérie.

De milyen ünnep lenne ez, az istenért, nem ismerem.

Hagyd el, ilyenkor úgysem figyelnek rád.

Olyan a zsidóknak, mint a japánoknak a cseresznyevirágzás. Egy pogány örömnünnep.

Vagy úgy.

Vagy a híres tökvirágzás a tótoknál.

Ezek szerint ez is bejön, mint a *jom kippur*.

Pontosan.

Dobrováéknál soha nem mulasztották volna el megülni.

A változatosság kedvéért puliszkát esznek ilyenkor hagymával, mert az olyan ünnepi.

Kislánykoruk óta ujjongva érintgették ezeket a kényes pontokat, s torkukszakadtából nevettek mind a négyen. Elisa elfogódottan nézte őket, állati figyelemmel hallgatózott. Amikor ugyanilyen hirtelen finoman zavart csönd támadt, hallani lehetett a folyón a távolodó vontatók csöndes dohogását, ám egyre messzibbről húzták, egyre halkabban. Az egyik már valahol fönn, a Dagály utcai népfürdőnél járhatott, a másik meg lenn, a Lánchídnál.

Mint mikor a lélek békéje visszatér, disznó terül el így a napsütötte pocsolyában.

Nem akarták tudomásul venni, hogy ezek a tréfák mára nem igazán ülnek.

Hételemnyi mélyben, a sötét Szent István parkban mégiscsak békésen cirpelték a tücskök a fák között a fűben. Olykor a kavicsos utakon bolyongó szerelmesek megcsikordul, a házfalakon visszhangzó lépéseit is föl lehetett hallani. Saját zavaruktól kicsit meghatóttan nézték egymást. Szabadelvűségük és liberalizmusuk a maga történeti billenékenységgel igazság szerint olyan lett, mint egy jól bevált recept az ómama hagyatékából; soha többé nem találtak hozzávalót. Csupán úgy tettek, mintha minden rendbe jöhetne még, a tettetéssel legalább a tartásukat őrizték.

Kicsit üres volt, de nem volt hazug.

Megemelték a poharaikat, némán, és belekortyoltak az édes és savanyú, borókától illatos italba.

Mielőtt leülnének, szólalt meg ekkor Szapáry Mária egy hirtelen ötlettől indítva, ám inkább lustán, Irmusnak azért még mondjuk el, hogy ez a híres Lehrné, a Demén Ági, Médin keresztül, ugye, kontaktust keres veled.

Miközben beszélt, inkább maga elé nézett, mint bárkire.

A név hallatán Szemzónének kihagyott a szívverése, aztán felgyorsult.

Hét emelet mélységét pillantotta meg a halk csikordulásokkal, és nem kívánt folytatást, nem akarta hallani.

Akkor már nem is lesz parti ebből, hanem mesedélután, szólalt meg a dermedt csöndben, s ajkán a görcsös elhatározástól megrebbent a fanyar mosoly. Mert én is szeretnék nektek valamit elmondani. Ezzel szórakozottan megemelte az egyik kártyacsomót, majd rögtön határozottan visszatette.

Az lenne a legcélszerűbb, folytatta ezzel mit sem törődve Szapáry Mária, ha Médit mondaná el. Végül is ő beszélt a Demén Ágival.

Képzeljétek el, folytatta sietősen, mint aki nemcsak a másikéba, hanem a saját szavába vág, mielőtt jöttem volna, éppen indultam, és kinn az előszobában. Nem tudta befejezni a mondatot, mert ebben a pillanatban az asztal túlfelén álló Huber Margit haragosan megrázta lazán feltűzött hajkoronáját, s miközben Dobrova Izabella egy elkésett mozdulattal vissza akarta volna őt tartani, Médit, sziszegte parancsolón, Médit, ő ezzel mit sem törődve, határozottan közelebb lépett hozzájuk a poharával, és nyers, átható hangon közbeszólt.

Nem, ez nem, ez nem lehet. Ezt komolyan nem gondolhatod.

Kitárt mellén a leburnított bőr, a hús belereszketett. A poharat meg úgy csapta oda eléjük az asztalra a nagy kezével, hogy az ital kiloccsant, a citrom húsának rostjaival együtt ott maradt a zöld posztón, fénytelenül, opálosan.

Téged meghúztattak, Mária.

Mi az, hogy meghúztattak, mordult vissza rá Szapáry Mária. Micsoda pocsék stílus ez.

Még hogy pocsék stílus. Neki. Jaj, elpusztulok. Éppen neki, akinek minden rohadt és rohad.

Hisztérikus kacajba menekítette volna a hangját, indulat rángatta a tehetetlen tagjait, ám maga vetett véget ennek az izléstelenségnek, visszanyelte.

Nekem mondd ezt. Még van bőr a képeden, nekem ilyesmit mondani, kiáltotta kétségbeesetten és áthatón. Tudod, mi vagy te. Te egy született áruló vagy, te merészelsz nekem a stílusról előadásokat tartani. Te. Nekem. Hogy nem szégyelled magad. Nekem, nekem. Tehetetlenül forgolódott a szavaival a hihetetlen indulatában. S aztán valami furcsa dolog történt. Mindazért, amit Mária egy életen át művelt vele, s ez nem volt kevés, elmondhatatlanul megsajnálta önmagát. Mert nemcsak nem tudta abbahagyni a kérdezést, nekem, nekem, nekem, nekem, hanem ezzel egy időben három összefogott ujjának égővörösre lakkozott körmeit maga ellen fordította, s miközben egyre hangosabban, egyre magasabbra csúszva, akárha végtelenített skálán mozogna fölfelé, kérdőn, számonkérően és szemrehányón kisikította magából ezt az egyetlen szót, nekem, nekem, megállíthatatlanul és csillapíthatatlanul, egyre magasabban, amit hangerővel sem követhetett, s ezért a körmeit kíméletlenül, sikoltozásának ütemére beleverte a keményen ellenálló mellcsontjába. Olyan volt, mintha óriási, színes madárrá változna át, amint átváltozása pillanatában éles csőrével önmagát pusztítja el.

Kezükben a hosszú poharakkal dermedten álltak.

Az első pillanatban talán még azzal a hiú szándékkal vagy gondolattal, hogy valamivel föltartóztathatják.

Ám erejükből és képességeiből nem futotta másra, mint hogy elnyílt ajakkal és kitágult szemmel belebámuljanak.

A következő pillanatban pedig azt sem tudták volna megmondani, hogy mit bámulnak, van-e következő pillanat, vagy mi lett volna a konfliktus tárgya, ami egy ilyen mitikus méretű haragot egyáltalán kiválthatott.

Máriában is kihuny az indulat, holott Huber Margit kitörése mégiscsak őt érintette a legszemélyesebben.

Az eleven húsát látták, amint tépi önmagáról, vagy mintha csontjaira tapadt lelkét szakítaná le. Nincs olyan emberi tapasztalat, aminek alapján előre meg lehetett volna mondani, hogy ilyen a barátnőjük és nem másmilyen.

De amikor ez a sok öntépő nekem, nekem, nekem mégis fölért a hanglétra legfelső fokára, és megsértett énjének az önsajnálatra sem volt több esélye, hangja, legalább ilyen váratlanul visszaroggyant eredeti fekvésébe, vége lett a kecskemekegésnek, viszszahúlt a normális hőmérsékletére, belezötytyent a szokásos térfogatába, ami a többiek fülének nem volt hihetőbb, mint összes előbbi hangjai, hallucináció és látomás.

Nem abban állapotunk-e meg, te átkozott, szólt egészen józan és köznapi hangon, ám bele Mária sápadt ábrázatába a zöld posztóval borított asztal felett, hogy erről mélyen hallgatunk?

De miről hallgattok, az istenért, miről, kérdezte szinte ugyanabban a pillanatban Szemzőné szárazon.

Valami történt, ami a józan kérdést rögtön maga alá gyűrte, majd teljesen elsodor-ta. Elisa elég csúnyán nevetni kezdett, bántón, harsányan, közönségesen, ami nem volt indokolatlan. Mindannyian ránéztek egy pillanatra. Mégse így, ne ilyen kárörvendőn, ne ilyen élesen, ne ilyen részvétlenül, tiltakoztak magukban ellene. Azon nevetett, hogy most jól megadták Máriának, nevetését nem lehetett félreérteni. Mária halálosan szégyenkezett, amiért ebből a nőből valamilyen lyukon minduntalan kibújik a közönséges dzsentri. Médi pedig, akiben önsajnálat és harag viaskodott, hörögve, mint akinek a torkán fönnakad, fölsírt, fuldokolt a ki nem mondott vádaktól, s mintha utol-

só erejével tenné, eltántorgott a testes, néhol már fölhasadozott bőrkanapéhoz, és úgy dőlt rá, mint egy meleg élőlényre, anyára, barátra, karjával átölelte a kanapé tömött támláját, amely a marhabőr idegen, erős illatát lehelte vissza rá.

Te mindenkit, nincs kivétel, mindenkit lenézel, bömbölte és hörögte a szája alatt gyorsan melegedő barna bőrbe. *Tu me mepri*, nincs kímélet, te mindenkibe beletörlöd a lábadat.

Miről kéne hallgatnotok, ha szabad érdeklődnöm. Szemzóné nem tudott ennek a két lehetetlenül viselkedő nőszemélynek a hangján átkiáltani, de kiabált.

Már megint a hátam mögött, egyenesen a hátam mögött.

Amiből nem kevésbé dermesztő rikácsolás lett.

Maga is megbánta, hogy ilyen önös, rossz emlékű hangok törnek föl a torkán. De nem lehetett többé kivonni a levegőből a napfényre kívánczó üldözési mániáját, s akkor ő sem más, igen, ő is egy közönséges hisztérika. Mint ezek. Ideje belátnia.

Demén Ágnes azt állítja, vagy legalábbis úgy értesült, próbálkozott Bella erőtlen hangon és sietősen közéjük ékelődni, együtt lettél volna a kislányával, a nagylányával, akit a Gestapo hurcolt volna el a Kerepesi temetőből. Teleki Pál sírjánál rendeztek volna szegénykék egy néma tüntetést. Egy ilyen ostobaságot fölöslegesnek találtunk volna elmondani. Illetve láthatod, harci kérdés lett belőle, hogy elmondjuk-e.

Miközben beszélt, arra várt, hogy Mária legalább egy szóval segít elmagyarázni, de hiába nézte.

Mária nehéz helyzetekben csökönyösen hallgatott.

Bella viszont nem merte kimondani, hogy hol lettek volna együtt.

Pedig ez pontosan így van, jegyezte meg Szemzóné csöndesen. Néhány hétig tényleg együtt voltam vele.

Amire egyikük sem számított, habár meglepetés igazán nem látszott az arcukon. Csak nézték őt, mint valami bálványt.

Szapáry Mária egy félhomályos hátsó lépcsőn ment fölfelé. Igazán nem tudta, miért jut eszébe. Nem a főbejáraton, nem a *Via della Lungara* felől, hanem egy mellékajton érkezett haza, a *Via dei Riariról*.

Azon a délelőttön tán harmadszor áztak bőrig, megint futottak a lágy, meleg eső elől, Huber Margit kezét egy férfi fogta, aztán valahol a *Rue Réaumur* és a *Rue de vert bois* között egy kávéház csikos ernyője alá menekültek be.

Nem tudhatta, hol járnak éppen az életükben.

Álltak a sápadt lámpafényben, és a kívülállók mérhetetlen közönyével bámultak vissza rá ezek az egykori alakjukból kivetkőzött emberi monstrumok. Másra nem számíthatott, s azoktól a legkevésbé, akik a legközelebb álltak hozzá.

Látszott az arcukon, hogy fölfogják ugyan, hisz nem buták, mégsem tudják megmoccantani sem a kezüket, sem a lábukat, sem egyetlen arcvonásukat. Szemzóné még azt is belátta, hogy nem tehetnek másként, hiszen a bűn kultuszából az következik, hogy elkövessék a bűnöket.

Amitől azért valamilyen mélyen gyermekes mégis kibugyogott belőle.

És akkor én most mit kezdjek ezzel a faragatlansággal, kiáltotta rémülten és rémisztően. Ugyan mit kezdjek veletek, mit tegyek.

Erről az oldaláról nem ismerhették. Ezek voltak a magányos éjszakák. Nappal fölül kellett kerekednie, éjjel azonban csak a test fáradtsága segíthette. Vagy meg kellett volna magát ölnie. Ez maradt a legmélyebb kívánsága. Hevesen bólogatott minden szavához, hiszen fegyelmezettség híján az ügyesen rejtegetett *ticje* is legyőzte. Most aztán láthattak ebből is valamennyit, ízelítőnek.

Mit tegyenek a maguk történetével, mit tegyenek a másikéval.

Mindannyian cipelték a veszteségeiket, a teljes, a mindenre kiterjedő csődjüket. Ember nem volt, aki a kérdéseikre válaszolhatott, és nem találtak istent, akire rábízhatták volna. Csőndjüket éppen csak megérintették odakintről az éjszakai fuvallatok, a tücskök szívhez szóló ciripelése, a messziségbe eltávolodó vontatók dohogása, az édes petüniák.

Ha tényleg így van, szólalt meg valamivel később Szapáry Mária inkább kíváncsian mint szemrehányón, akkor miért nem kerested meg eddig. Vagy mit tudom én, valamit igazán kitalálhattál volna, mégiscsak a gyereket veszítette el.

Mit, mit találhattam volna ki. Ugyan, mit mondhattam volna el, hol mondhattam volna el. Kinek. Miért, főleg miért mondtam volna el. Honnan tudtam volna, hogy nem tudja. Senki nem kért. Mikor mondtam volna el, igen, mikor. Az ember mégsem mondhatja bármikor, meg nem is jut az eszébe.

Még hosszabban hallgattak, akárha azon morfondíroznának, vajon tényleg mikor lehet sort keríteni egy ilyen elbeszélésre, ha egyszer ennek az egésznek, amiben benne vannak, nincs sem ideje, sem helyszíne, sem műfaja.

Nektek ellenben szíves örömet elmondanám, és el is fogom mondani, szólalt meg Szemzőné, aki e frivol fordulattal vetett volna gyeplőt a *ticjére*. Visszahúzta a túlsó parttól önmagát, visszazökkent a szokásos, a szenvedélyektől megtisztított hangvételébe.

A Demén Áginak pedig megmondhatjátok, hogy hívjon föl és kész. Ezzel igazán nem nektek kell foglalkoznotok. De már egész este el akartam volna mondani, hogy mielőtt jöttem volna, véletlenül, nem is tudom, biztosan nem szándékosan tettem, rányitottam az albérlőnőmre.

Ne mondd, válaszolta tompa, nehezteléstől eltelt hangon Mária. Igazán nagyon érdekes.

Huber Margit ugyanakkor méltatlankodva megemelkedett.

Micsoda, kérdezte a magánhangzókat hosszan kinyújtva, mi az, hogy rányitottál, ez meg mit jelentsen.

Teste alatt megcsikordult a bőr, felnyögött a kanapé elhasznált rugózata, s amint felült, nagy fehér haja lebomlott, csúnyán a vállára hullt.

Gondolom, világos, hogy nem volt egyedül. Mintha kopuláló hernyókat látnék, vagy ilyesmit.

Ilyen témákról ők igen ritkán, akkor is igen óvatosan beszéltek.

Mintha azt mondta volna nekik, ne foglalkozzatok ti az én élményeimmel. Kirekesztette őket a közös múltjukból, megbüntette a hülye *gojokat*, akik semmit nem értenek a teremtésből.

Szapáry Mária, mint akit öröklött fölényében illetéktelenül megzavartak, az asztalhoz lépett, s hogy legalább valamicskét elrendezze a homályos históriát, kiemelte a poharat az ital tócsájából. De nem lett jobb, mert valójában maga sem értette, hogy mi történt. A pohár aljáról visszacsepegett a cukros lé a zöld posztóra. Közben tüntetően elkerülte Elisa tekintetét.

Látni nem akarta.

Úgy kell értenem, hogy valakivel *in flagranti* érted, kérdezte Huber Margit, és kézfejével, két gyors kis mozdulattal kitörölte szeméből a könnyeit.

Mint a hernyók, kérlek, a giliszták, annyi fény azért volt, hogy ne lehessenek súlyos kétségeim.

De mit csináltál, az istenért.

Mit csinálhattam volna, épp ez volt az érdekes, ezért mesélem el nektek. Úgy tettem, mintha nem látnám.

Vagy úgy.

Nagyszerűbben nem is sikerülhetett volna.

Mielőtt a frontok teljesen lemerevednek, közbe kell lépnie, döntött ekkor Dobrova Izabella.

Ő fiatal éveiben táncolt, induló karrierjét egy fatális színpadi baleset akasztotta meg. Észrevétlen, szerény határozottságát valószínűleg a táncművészeti dresszúrának köszönhette. Fekete, alig őszülő, simán hátrafésült, tömör kontyba felfogott hajával, csaknem bántón sovány tagjaival, fehér, száraz bőrével, feszített tartásával a mai napig ő volt a legmutatósbab közöttük, bár nem volt feltűnő.

Átsuhogott a szobán a sötét selyemruhája.

Évtizedek óta szemmel tartották egymást, még akkor is láttak, ha szemüket lehunyták. Bizonyos dolgokat néha röviden megbeszéltek, inkább négy szemközt, de tartózkodtak az olyan jellegű ítéletektől, amelyet Huber Margit engedett meg az imént magának. Tényszerűen igen keveset tudtak egymás intim életéről. Egy gyöngye pillanatában Huber Margit ugyan szintén Szemzónére bízta élete nagy titkát, amiről még Dobrova Izabella sem tudhatott. Holott a titkos vonalakat oly érzékenyen követte, mint ahogy most is észrevétlen segített Máriának pillanatnyi zavarából visszatérni fölénynek bástyái mögé.

Huber Margitot viszont azért érintette érzékenyen a bejelentés, mert Mózes Gyöngyvér a tanítványa volt.

Neki köszönhetően került egyáltalán Szemzónéhez, aki igazán nem volt rászorulva, hogy albérlőt vegyen. Szó, ami szó, alaposan bele voltak fűzve egymás életébe. Huber Margit ráadásul élvezettel szervezte meg mások életét, úgymond kezében tartotta a szálakat. Irmánál a hallban volt egy hangversenyongora, s arra számított, hogy barátnőjének alkalomadtán kedve támadhat Gyöngyvért kíséreni. Nem játszik valami fényesen, de elmegy. Nincs a játékában semmi úrilányos. Ne legyen már annyira egyedül.

Rúgd ki, mondta.

Eszemben sincs.

Ne legyen félreértés, nem most vettem le róla a kezem. Felőlem igazán kirúghatod.

Add a poharat, szólott ekkor Dobrova, és kivette a csöpögő poharat Szapáry Mária kezéből. Keresek egy rongyot, amivel ezt a disznóságot föltakaríthatom, ha megengeded.

Inkább magamnak teszek szemrehányást, válaszolta Szemzóné. Egy csinos, fiatal nő, és akkor miért ne élné az életét.

Reménytelen egy némbér, én mondom neked. Minden igyekezetünk ellenére reménytelen.

Miért lenne reménytelen, és mi az, hogy reménytelen.

Nem tudod megítélni.

Igazán nem állítottam, hogy meg tudnám ítélni.

Maga az eset reménytelen. Nem a hangja, nincsenek pszichikai tartalékai. Amiről ő maga szerencsére nem tud.

Amint énekelni kezd, mindig nagyon meggyőző, főleg a figyelme, a szenvedélye.

Mindez igaz, de ha valaki ilyen bizonytalan lábon áll, akkor hiába.

Meg tudja magával a teret tölteni.

A szenvedély inkább veszélyes, sajnos, sajnos elragadja, s éppen akkor látszik, hogy

nincs háttere, nincs mélysége. Meg ahhoz képest, hogy lassan túlkoros, még lusta is, műveletlen.

Lusta.

Elisa nyöszörgött a karosszékben, ám valójában bocsánatért esdekelt.

Ne lássa rajta Mária, hogy mennyire föl van háborodva.

Bella pedig a maga észrevétlen és részvétlen módján elindult a pohárral a nyitott ajtó felé.

Várjál, szól utána Mária, inkább én megyek.

Nem, nem, Médikém, ez egy fojtott, fedett, kordában tartott szenvedély. Ne haragudj, ebben én vagyok a jártasabb. Inkább arról lehet szó, hogy valami erősen blokkolja, előbb ezt kéne földeríteni.

Úgy beszélt, mint aki titokban azért félti, meg akarja menteni magának Gyöngyvért. S ez Huber Margit figyelmét azért sem kerülhette el, mert ő talán még szenvedélyesebben féltette, meg a saját csődjétől rettegett, amit viszont Szemzóné látott át pontosan; azért szidalmazza, hogy ő aztán a védelmébe vehesse.

Blokkolja, mondd, na jó, de mit tudok én ezzel kezdeni. Ezek üres pszichológiai közhelyek. Nekem azt kéne tudnom, hogy mi a csuda blokkolja. Nem mondhatom, hogy az alacsony származás, mert van, aki át tudja ugrani. Van, aki nem tudja átugrani, ez nem tehetség kérdése. Felkészülésre nincs több ideje, neki nincs még öt éve, nem nekem.

Mindannyian érezték, hogy megint tartósan más történik, mint amiről beszélnek, s így aztán minden történés veszélyesen túlnyújtózkodik a viselkedési normáikon.

Hiába viselkednek valahogy, avagy éppen szabályosan, ha egyszer nemcsak az látszik, hogy mit fednek el a viselkedésükkel, hanem az is érzékelhetővé válik, hogy kölcsönösen átlátnak ezeken a fedéseken.

Nincsenek többé fedezékben.

Dobrova inkább kivárt még, és Szapáry Mária sem ment ki. Nem csak azért késlekedtek, mert egyszerre sokféle kellett figyelniük, semmiből nem akartak volna kimaradni, vagy semmit nem akartak elmulasztani, egy szót sem. Világos lett előttük Huber Margit érzelmi taktikája. Nemhogy nem szeretné, ha Szemzóné kirúgná ezt az ismeretlen Gyöngyvért, hanem egyenesen azt szeretné elérni, hogy kezelje. Amit Szemzóné soha nem tett volna meg többé senkinek semmiért. Miután föl kellett adnia a praxisát, orvosírnokként helyezkedett el egy körzeti rendelőben.

Tíz éven át, amíg nyugdíjba nem ment, kitartóan ragaszkodott hozzá, hogy ő orvosírnok és semmi több.

Most azonban meginog.

Mint ahogy Szapáry Mária is úgy érezte, minderről inkább hallgatniuk illene, mind ez túl veszélyes, de ő nem fogja megakadályozni, hogy beszéljenek. Nem is tudta volna magát tőlük elszakítani. Csak nem akarta volna a saját szavaival még jobban összekuszálni, és azt sem tudta volna megmondani, hogy mit kéne tisztázniuk, vagy miként lehetne egyáltalán. Miközben ezek ketten nem csupán beszéltek, hanem figyelték, miként segít Bella a szerepköréből kikökönt Máriának, s mindez milyen kapcsolatban áll a sok kis vinnyogással, amelyeket Elisa bocsát ki. Amit Mária nem tud elviselni, ezért kéne kimennie. Mintha gereblyéznék az idegrendszerét.

Valamennyien másféle, személytelenebb életet vezettek, mégis adódtak pillanatok, amikor a levegő megtelt, s nem volt tovább telíthető.

Egymásba vannak zárva.

Egy tőlük függetlenül működő erő ítélte egymásra őket, ki kéne egymásból törniük.

Az lett a kérdés, ma este ki kezdi, s vajon ki tudja a legkisebb áldozattal megoldani a kitörését.

A meleg estének persze voltak hűvösebb élei, áramlások, fuvallatok, rövid löketek a súlyosan és sötéten hömpölygő víz felől, amit a test öntudatlanul fölfogott. A nyár-elő megannyi érzete és illata színezte át az érzelmeket, észrevétlenül közéjük ékelődött, olykor módosította indulataik mértékét, irányait. Ezekben a napokban borultak virágba a szigeten a sárga fürtös japán akácok a dominikánus zárda romjai között, ahol emberi vizelet és ürülék búzlott, cigaretták parazsa világolt föl és hunyt ki a sötétben.

A távoli gázlámpák fényében magányos férfiak kódorogtak, megmutatták magukat egymásnak, majd megálltak egy romfal áthatolhatatlan árnyékában, és óvatosan kibontották a sliccüket.

A nehéz és sűrű fürtök illata nem édes, hanem rideg és érdes, mint a forgácsolt fémek vagy miként a nyers marhahús.

Horváth Elemér

GEMMA DONATI

neki elég volt az hogy szeretik
asztalnál ágyban a világ előtt
nem olvasta amit a férje írt
s ha olvasta is nincs semmi nyoma
hogy féltékeny lett volna bárkire
beatricét biztosan ismerte
hacsak látásból is ugyanazon
parókiának voltak hívei
nem hiszem hogy cserélt volna vele
akármiféle paradicsomért
vannak ilyen nők ez kétségtelen
nélkülük nem lenne kibírható
se föld se ég se pokol se haza
neki ajánlom ezt a versemet

MINOLTA

lefényképeztem a kaputokat
ahol először megcsókoltalak
rónay györgy biztosan mondaná
(más kontextusban egyszer mondta is)
hogy szentimentális vagyok (chopin
szintén az volt tette hozzá mikor
észrevette hogy lesújtott vele)
szóval lefényképeztem a kaput
ahol először megcsókoltalak
szentimentális? indiszkréción?
gondolom nyilvánvaló neked is
hogy veled éltem le az életem
ettől már nem kíméllek meg soha
egész halálomig s talán utána sem

PANORÁMA II.

a házatok üres az ablakok
bedeszkázva a kiskapu
ahol először megcsókoltalak
nem nyitható (megpróbáltam)
közte és a járda között
két lépcsőfok nem változott
házsám már nincs de az utca neve
még ugyanaz kossuth lajos
57 tavaszán
innen érkeztek a leveleid
firenzébe abba a postaládába
amit teljesen benőttek a rózsák

JÉGKORSZAK

a világháború
többé-kevésbé szerencsésen véget ért
életben voltunk otthon és
nem ismertük az áldozatait
akkor még nem is sejtettem
hogymicsokra én is indulok
világgá s te maradsz
valamiképpen tündéri örök
jégkorszakban letérdeltem eléd
s fölcsatoltam a korcsolyáidat

Határ Győző

ANGLIA

A rímkabaréból

Angliában fekete az ég
bőg a bébi zord a feleség

Angliában fekete a segg
seggentyűzik asszony és gyerek

hol nemét s korát megadja
romkolostorboltozatja
feldudál garat-karattyja
s jégverést vonó huzatja

Angliában bűn fűl bugyborog
anglikánkánt jár a templomod

Angliának minden incse szebb
rojtja bojtja boltja kincsesebb

kénye fénye érzeménye
lénye érces ősz erénye
purci pirce bölcs sipirce
korca pörce orrbibirce

Szigetország pizska büszke pír
csukaszöszke shakespeare-seggszepil

ízre szagra színre csínre más
pincepunci-tűz és vízvarázs

VESZTEGZÁR

A TÉLIKÉK ciklusból

itt áll előttetek ez a kétlábú
lapos körmű tollatlan állat
felgondoltam a gondolhatót s már
hovatova nincs min medítálgak

új fejtörősdim sehol: megettem
fejadagját az elgondolhatóság
emberkenyerének s zárlat alá vette
kortexemet a vesztegzárhatóság

A BULDOG ILDIKÓ

Ballada a Boldog Ildikóról (vakszöveg – II)

(Itt!) a nünüke a nünnike a ninni nonni nó (dob)
mer' Áni Mulla Blan Dula hogy íni míni mó
ma megfejté talányosát
a porhonc és pojác
fiúba ojtva lányosát:
„pubim velem ne játssz” –

(Itt!) a nünüke a nünnike a ninni nonni nó (dob)
ta Lári Fári Phyngige hogy jönni menni jó
unád vagány magányodat?
mamádat adtad el?
öledbe vontad lányodat?
„herél a bős Fater” –

- (Itt!) a nünüke a nünnike a ninni nonni nó (dob)
 mer' Habibulla ümmöge hogy enni inni jó
 ha Hoszpodárod asztali
 s ezerte marconább
 fog úgy pofán lambasztani:
 „leszel te basztonád!” –
- (Itt!) a nünüke a nünnike a ninni nonni nó (dob)
 ne Gundavári Kandöge s ne Horr Ribillió
 ha Cirmos Böske karmolász
 s ülepre huppanand
 essen beléd a lámpaláz?
 „kaland a bélgaland!” –
- (Itt!) a nünüke a nünnike a ninni nonni nó (dob)
 Herr Menegildi küldide: beszipni szopni jó
 magával ránt a Hercehurc
 Enikő enni-kő?
 döfendi hátad Hét Mufurc
 „hét búrozsdás Bökő”? –
- (Itt!) a nünüke a nünnike a ninni nonni nó (dob)
 mer' bögyre bugyra hölgylüke azér' nem dominó
 ki gyenge gyomra gyomra rogy
 oly lenge longobárd
 sem ürr-rügy sem ok arra hogy
 „a Bárdot megdobáld” –
- (Itt!) a nünüke a nünnike a ninni nonni nó (dob)
 Szenil Degárdi Köldöke s a Buldog Ildikó

Szepesi Attila

AZ ARCIMBOLDO-SZONETTEKBŐL

Ikonfestő. Éjszaka festeget
 Gábor arkangyalt, Cirillt és Metódot,
 Istenanyát, ki elszenderedett,
 Sebestyént, kibe nyílvesző fúródott.

Pingálja arcok ébenfényü titkát:
 mohazöld és aranyfüstös keretből
 mind delejes pillantással mered rád;
 szemük páros sugara meg se rezdül.

Aztán Szent Györgyre téved az ecset,
Szent Damjánra, ki orvosszereket
lángon hevített tégelyén kavargat.

Lábukhoz meg egy kancsal ördögöt
rajzol, ki szárnya-vesztve lődörög
s mert árnya nincsen, soha meg se halhat.

*

Halottlátó. Éjszaka megidézi
a teste nélkül tovabolygó lelket.
Hunyorogva a csorba tükröt nézi,
hol a régvoltak báván megjelennek.

Arcuk csak pára. Se lábuk, se karjuk.
Törzsük gomolygó ködökből való
és percegés meg kopogás a hangjuk,
alig felrémlő, tovaillanó.

Varázsszóra mind betoppannak sorra,
balga és bölcs, király meg nyüzge szolgál.
Éjfél köröttük, hideg úr alattuk.

Nem látta őket régen senki sem,
jönnek parancsra, engedelmesen,
aztán eltűnnek – se hírük, se hamvuk.

*

Futóbolond. Idétlen hadonász
és mániáit dadogón hadarja.
Hajában törek, fülén kulimász,
rémálmoktól kéklík a szeme alja.

Madárijesztő-árnya hétöles,
porba fityeg rongy felöltője ujjá.
Lába körme cipőjéből kiles.
Magamagát riadtan megbámulja,

ahogy kirakat tükrén tántorog.
A kushadt ebre bőszen rámorog
s a csitri lányok kitérnek előle.

A suhancok meg sandán körülállják
s addig heccelik a rozoga páriát,
míg véres-szenyes szitok dől belőle.

*

Táncosleány billeg a félhomályban,
indázó karján csillog gyertyafény.
Áttetsző-sárgán úszó tüllruhában
imbolyog az éjszaka szőttesén.

Tompora ívét, melle bimbaját
a futó láng skarlátveresre írja.
Pőre vállát, szőke hajfonatát
festi falánk tüzek pokoli pírja.

Ahány gyertya lobog – sugarasan,
annyi leánnyá válik sorra körben.
Árnya a falra hull hatalmasan,

s míg a tapétán kéken toványúl,
szemén hunyorgó lidércfény kigyúl;
kígyótáncot jár az ezüst tükörben.

Gángó Gábor

A KETTŐS KULCS A „NÉGY TÁNCOSNŐ”-HÁZHOZ

Jókai és a bécsi századvég kultúrája

A *fin de siècle* Bécs világa áll az alább következő vizsgálatok háttérében, amaz intellektuális „televény”, amelyben a századvég Jókaijának művészete vagy legalább annak számos hajtása gyökerezik. Claudio Magris, aki A HABSBERG-MÍTOSZ című munkájával részben irányt szabott az efféle kutatásoknak, megérdemli a hosszabb idézetet: „*Zweig-től Werfelig, Rothtól Csokorig, Musiltól Dodererig számos író idézte fel kimondva-kimondatlanul a Monarchia kultúrájának légkörét, jellegzetességeit. Nem tematikai rokonságról van szó, mely műveik hasonló motívumain és tartalmán alapuló külsőleges jegyek révén köti össze az alkotókat, hanem meghatározott kulturális televényről, a költői inspiráció sajátos hangjának és kifejezőmódjának táplálójáról.*” (Magris, 1988a: 8., 1988b: 7.) A századvég magyar és osztrák kulturális-civilizációs közegének feltárását célzó módszerek bevonását a Jókai-kutatásba már csak az a tény is igazolhatja, hogy az utóbbi évtizedekben ugrásszerűen gyarapodott az idevágó irodalom Ausztriában. E szakirodalmi eredmények adaptálására legjobb tudomásom szerint még nem került sor. A Jókai-portrékhoz, amint azt Szilasi László megmutatta, mind ez idáig jobbra egyetlen kontextus szolgált alapul: önnön életrajza és önnön írói világa, különösen az 1849-ig terjedő korszak (Szilasi, 34.).

A dualizmus kori osztrák kulturális paradigma megalkotása elsődlegesen nem oszt-

rák kutatóknak, hanem kívülállóknak (természetesen: személyes identitásuk történeti nyomait is kereső kívülállóknak) köszönhető (Kann, Magris, Schorske) – más kérdés, hogy az osztrák kultúrtudomány és filozófiatörténet adaptálta e leíráskísérleteket, melyek készen kínáltak bizonyos javaslatokat az önmeghatározásra. Ám az újabb munkákban, talán éppen az utólagosan felismert tétek miatt, mindenesetre előszeretettel hagyják figyelmen kívül a keleti birodalomfél kulturális folyamatait.

Nem egyszerűen arról a szándékról van tehát szó, hogy elhelyezzük Jókait egy már elkészült, tán túlon túl is világos kontúrokkal rendelkező keretbe, bevezessük egy jól összeszokott társaságba. Jókai bevezetésével vagy visszavezetésével az osztrák kontextusba nyilván e hagyomány is módosulni fog némiképp. Egyébként különös, hogy az osztrák–magyar irodalom tárgyalásaiból Jókai általában kimarad – jóllehet fordításokon keresztül, színházi szerzőként, Rudolf trónörökös társszerkesztő munkatársaként igenis jelen volt a korabeli köztudatban.

Az osztrák kontextus vizsgálata ez esetben nem párhuzamokat keres, nem hatások vagy kölcsönhatások után kutat, hanem azokat a közös előfeltételeket, közegeket vizsgálja, amelyek bizonyos jelenségeket hasonlóná tesznek, s amelyek Jókai munkásságának egyes elemeit az osztrák századvég irodalmával rokonítják. Mindebből az is következik, hogy Ausztria–Magyarország kultúrtörténetére tekintve e tanulmány is azt a felfogást képviseli, amely számára lehetségesnek tűnik, hogy a kulturális folyamatok jel-lei-jelenségei mögött felfedezzen és leírjon általánosabb és alapvetőbb, a tudományos gondolkodás számára megragadható lényegi tendenciákat. A módszertani álláspont megnevezéséhez, Vajda György Mihály nyomán, akár mi is élhetünk a kölcsönterminussal: „*az Osztrák–Magyar Monarchia fenomenológiája*” (Vajda, 1998).

Ám mielőtt továbbhaladnánk, célszerűnek tűnik néhány megjegyzést tenni a terminológiával kapcsolatban.

Ami a jelen vizsgálódások hazai előzményeit illeti, Jókai művészetével kapcsolatban sokan és sokféleképpen leírták már a „századvég” szót, ám e szerzők között még a szó jelentését illetően sem mutatkozik egyetértés. Sőtér István 1941-ben megjelent könyvében emellett érvel, hogy Jókai, mintegy beférkőzött ellenlábasként, a saját eszközeivel igyekszik a századvég irodalmi ízlését rossz hírbe keverni. „*Jókai szembe akar szállni a századvégi ízléssel, ezért saját területén keresi föl azt, s – dacból vagy alkalmazkodásból – társadalmi regényeket kezd írni*”, illetve, amint a folytatás mondja, „*Jókai aligha sejtette, hogy ezzel a régi önmagától való eltávolodással az annyi keserűséggel bírált századvégi ízlésnek tesz engedményeket*” (Sőtér, 1979a: 377.). A tézist kísérő mellékes utalások alapján, miszerint Jókai keserűen kritizálja ezt az irányzatot, és miszerint társadalmi regények írásával próbálja kikezdeni, aligha lehet kétséges, hogy Sőtér „századvég” szón a Zola-féle naturalizmust érti, amellyel kapcsolatban Jókai ama sokat idézett különös kifakadásra ragadtatta magát *UTAZÁS EGY SÍRDOMB KÖRÜL* (1886) című könyvében (a társadalmi regények, amelyekről Sőtérnél szó van, minden bizonnyal az *ASSZONYT KÍSÉR – ISTENT KÍSÉRT* [1881] és a *GAZDAG SZEGÉNYEK* [1890]): „*Hát miért volnék én idealista? S miért volnának realisták csak azok, akik Balzac és Zola iskolájához tartoznak. [...] Hát csak a korcsmai dulakodás képe jogosult faj; a csatatér leírása már nem az? A részeg, a kéjenc a valódi emberalak? A hős, a mártír már csak képzelet? A városok szennyje, a kloakák förtelme, a lebujok maszatja csak a realizmus? A virágos mező, a háborgó tenger, a falusi magány már csak idealizmus? A kéjvágy, az állati ösztön a valódi emberi attribútum; az erény, a hűség csak tettetett külmáz? Minden asszony, leány, ifja, véne, szépe, rútja veszendő és esendő, csak a kísértés, a csáb alkalma jöjjön eléje?*” (Jókai, 1995: 166–167.)

Bori Imre egész tanulmányt szentelt Jókai és a századvég viszonya vizsgálatának. „Századvég” a számára a felszabaduló erotikát jelenti, és a *fin de siècle* komplex kultúrájából csak ezt az egy szegmensen tárgyalja, azt is némiképp egyoldalúan: a korabeli pszichológia állására utalva amellest érvel, hogy Jókai a domináns nőkhöz vonzódott: „*A freudizmus nyilván hálás témát talált volna az írói vonzalmat szembesítve a regények nőalakjaival, bebizonyítva, hogy ebben a hősnőválasztásban Jókai sajátos aberrációja tükröződik: azé, aki azt akarja, hogy a nő uralkodjék felette.*” Nem említi az osztrák kontextust, és azt sem, hogy Freud maga is az osztrák századvég terméke volt. Sőt Bori századvégfelfogása némiképp a XIX. század fordulójának reális történeti idejétől is elszakad: „*Általánosságban pedig Jókai XVIII. százada mutatja az erkölcsi szférának azt a képét, amely annyira a »fin de siècle« is volt.*” Összességében a JÓKAI ÉS A SZÁZADVÉG című tanulmány szerzője valamilyen meghasonlott viszonyt vél felfedezni író és kora között: „*A »fin de siècle«-hez Jókai viszonya természetesen közel sem egyértelmű: az elfogadás és tagadás motívumai fonódnak össze benne, s nyilvánvalóan meg lehet különböztetni Jókainak, az embernek szubjektív viszonyulását Jókainak, a művésznek objektívabb álláspontjától.*” (Bori, 94., 89., 88.) Ezt talán úgy kell értenünk, hogy Jókai még jobban vonzódott az erotikához, mint amennyire azt műveiben látni engedte.

Barta János a vitalizmus problémája felől közelíti meg a kérdést, és miután plasztikus, jól megragadott leírását adja Jókai organikus szövegornamentikájának, a kérdést indoklás nélkül leválasztja a századvég művészetének jellemző jegyeiről: „*A központ, a legmélyebb gyökér és forrás a romantizált, valósággal mitikus szintre emelt élet- és természetlény, az életnek és a természetnek elemi, produktív erő, dinamikus, alakokat teremtő és válogató áradás gyanánt való átélése. Nem az alkotó, a szerző személyes vitalitásáról van itt szó, amely maga a jelek szerint nem lehetett túl nagy sodrású; nem is a századvég vak, irracionális, gyönyörbe vagy kímba sodró életlendülete ez.*” (Barta, 273.)

E vázlatos szakirodalmi áttekintéshez már e helyütt egy megjegyzés kívánkozik, hogy jobban megérthessük Jókai Bécshez kapcsolódó századvégi erotikájának jellegzetességeit. Nem pusztán arról van szó, hogy e szerzők ugyanarról beszélnének, csak más terminológiával, és én is ugyanerről beszélnék, csupán csak Párizs helyett Bécsre cserélném a háttérdiszleteket, keletre eltolva a Sötér István javasolta kontextust két országhatárral. A századvégi francia naturalizmus és a *fin de siècle* osztrák irodalmi erotika között különbséget kell tenni, mert más a természetük, más Jókai-művekben hatnak, és e művek, jellemző módon, máshol is játszódnak. Az előbbit adaptálja a magyar viszonyokra (bár olykor, mint az 1889-es A LÉLEKIDOMÁR-ban, visszavezeti a műfajt a szülőföldjére), míg az utóbbit meghagyja eredeti közegében. Más műfaji kísérletekről van szó, más és más regényekben.

Ha formulába szeretnénk önteni a különbséget, talán azt mondhatnánk, hogy míg a franciák esetében Jókai kölcsönöz valamit hazai használatra, hazai témájú regényekhez egy olyan kulturális közegből, ahová nem volt lehetséges számára az átlépés, addig Bécs esetében Jókai maga lép át az idegen kulturális közegbe regénytémáinak, -epizódjainak Bécsbe való transzponálásával, és ez utóbbi esetben a módszer vagy a világlátás elkölcsönzése és hazai környezetbe való illesztése nem tűnt számára vonzónak vagy járhatónak.

Jókai, az író tisztában van vele, hogy különbség van naturalizmus és úgynevezett lélektani naturalizmus között. Az előbbi egy másik világ bugyraival ellenpontozza és kritizálja a filiszter-életformát; az utóbbi e filiszter-életforma bugyraiba néz bele. Mint ha ezt a különbséget tudatosítaná a DE KÁR MEGVÉNÜLNI! (1896) következő passzusa:

„Hja, a francia regényírónak jó a dolga. Számára nyitva áll a »félvilág«. Az osztrigát eszik, s pezsgőt iszik. – De a magyar regényíró kénytelen a tisztességes emberek számára írni; mert ezekből telik ki a publikum. – Aztán eszik pörköltet, és iszik vinkót. De azért is ezer hála! S végtére is nagy kérdés, hogy nem jobb-e a malacság villával a tányérbul élvezve, mint könyvbül falva? – Én az előbbit szeretem.” (JKK, 62: 83–84.)

Ugyanakkor Jókainak az a teoretikus jellegű eszme-futtatása, amit az UTAZÁS EGY SÍRDOMB KÖRÜL című regényéből az imént idéztem, a maga konfúz voltában némiképp félrevezető. A századvég osztrák kultúrájában nem arról van szó, hogy az életnek két „féle” van: korcsma vagy csatatér, részeg vagy hős, kéjenc vagy mártír, városok szennye vagy virágos mező, kloakák förtelme vagy háborgó tenger, lebujok maszatja vagy falusi magány – s a „realista” csak az előbbit, míg az „idealista” csak az utóbbit látná meg. Inkább arról van szó, hogy az egyetlen életvilág, a polgári társadalom milyen színben tűnik fel előttünk: hol ilyenben, hol olyanban. Erre pedig, a megelőző megállapításokkal némiképp össze nem férően, szintén utal Jókai az UTAZÁS...-ban, amikor különbséget tesz, úgymond, „valódi emberi attribútum” és „tettetett külmáz” között.

A paradigmaticus mozzanatnál, az erotikánál maradvá, az osztrák író, Stefan Zweig számára a korabeli életvilág kettőssége homlokzat és pince ellentétének épületmetaforájában ragadható meg: „A kor erotikus életszférájának általános színtere mégis a bordélyház maradt: házasságon kívüli nemi partnert a prostituáltak közül választott a századvégi férfi; a prostitúció ott zajlott mintegy a világ alagsorában vagy pincéiben, miközben makulátlanul ott csillogott felette a polgári társadalom pompázatos építménye.” (Zweig, 83.) Az Ausztriával foglalkozó kultúrtörténész számára a sajtótermékek színe és visszája, vezércikkek és apróhirdetések világképi kontrasztja utal e meghasonlásra. A *Wiener Illustriertes Extrablatt* – amelyben Jókai is publikált – leleplezéseit illegális kuplerájokról, hirdetéseit orvosi szolgáltatásokról és segédeszközökről nap mint nap közölte (Pronay-Strasser). Karl Kraus monográfusa, Edward E. Timms pedig így összegzi a maga sajtószemléjét: „Ritkaság, hogy az intézményesített promiszkuitás ilyen nyíltan együtt éljen a polgári erkölcs és a vallásos engedelmesség jegyével.” (Timms, 29.)

A francia naturalizmusban nincs meg az egymásnak ellentmondó, ám mégis egyaránt érvényes nézőpontok egymás mellett élése. Minden fennkölt dolog hamis, csupán csak arra szolgál, hogy az ember sötétebb oldalára utaljon: „A gáz vakító fényében, e fakó, csupasz teremben, melyből a fogyatékos empire stílusú díszítés templomcsarnokot hamisított, óriási sárga plakátok virítottak, ökölnyi fekete betűkkel, mind a Nana nevéet kiabálta.” (Zola, 9.)

Amíg a naturalizmus nézőpontja értelmében az egyén ösztönei társadalmi problémákra utalnak, abban gyökereznek, és e vetületük miatt tárgyai az irodalmi ábrázolásnak, addig a századvégi osztrák irodalomban a társadalom frusztrációja is az egyén problémáira mutat rá. A francia naturalizmus e sajátosságát láttatja az a bizonyos újságcikk Zola NANÁ-jában, amelyben tükröződve és emblematikusan megismétlődik a főhős nő története: „Fauchery cikke, AZ ARANY LÉGY egy lány történetét adta elő, ki négy-öt részesen nemzedéktől származott. Vérért megfertőzte az átöröklött nyomor és iszákosság, ami nála asszonyi vágyai túltengésében mutatkozott meg. Valamelyik külvárosban sarjadt, Párizs kövezetén; nagy, szép, délceg növésű, mint valami trágyadombon nőtt virág, s megbosszulja a koldusokat, az elhagyottakat, kiktől származott.” (Zola, 225.)

Ezzel szemben az első művészi igénnyel megírt vagy legalábbis effélének kikiáltott osztrák pornográf regény (melynek szerzőségét a korabeli közvélemény sokáig Arthur Schnitzlernek tulajdonította, mígnem az Felix Saltenre hárította át ezt az érdemet [Schnick–Gorzny, 244., Wagner, 9., Pollak, 186.]), Josefina Mutzenbacher emlékiratai

hősnőjétől mi sem áll távolabb, mint hogy valamiképpen „megbosszulja” a társadalmi igazságtalanságokat. Josefine békésen és szorgalmasan gyűjtögette a maga kis vagyonykáját (ennyiben története, Nanáéhoz hasonlóan, a társadalmi felemelkedés egy példája): ám nem az a fontos, hogy harmincezer fizető vendége bizonyára a korabeli Monarchia társadalmának reprezentatív mintáját adná ki, s ily módon a társadalomkritika alkotói segédeszköze lehetne. Salten számára a lényeges az, ami *közös* és egyúttal *személyes* e legkülönbözőbb társadalmi helyzetben levő emberekben: a vásárolt öröme rájárnai kényszerülő frusztrált férfinyomorúság. Amely nyomorúság, s ezt az alábbiakban következő rövid áttekintés is megmutathatja, nem független azoktól a szenvedésektől, amelyeket a kettős Monarchia erkölcsi közmegegyezése a nőkre kirótt. Ám előtte engedtessek meg még egy kitérő az összehasonlítás módszereiről.

Jókai és az osztrák *fin de siècle* viszonyát hatástörténetileg vizsgálni meglehetősen nehéz, és a jelen munka keretein belül aligha elvégezhető, mert alapkutatásokat igénylő feladat volna. Jóllehet a Jókai-kutatók nem értenek egyet Mikszáthtal, aki „*a valóságosnál ösztönösebbé, szellemileg igénytelenebbé alakítja hősét, mintegy eltörli a háta mögül a könyvespolcokat meg az intellektuális környezetet*”, Jókainak a kortárs irodalomhoz való viszonya feltárásával még nem foglalkozott behatóbban – forrásaival a kritikai kiadás keretében igen. Általánosságban mozgó megállapításokkal rendelkezünk, melyek szerint Jókai „*általában nemigen érdeklődött a hazai meg külföldi kortársak munkássága után*” (Nagy, 1975: 205., 203.). Ami osztrák irodalmi kortársait illeti, Nagy Miklós azon a véleményen van, hogy jóllehet a századvégen Jókai igenis benne volt bécsi kollégáinak látóterében, „*fölösleges és hazug udvariaskodás lenne viszonzásul azt bizonygatni, hogy Jókait különösebben foglalkoztatta az osztrák regény vagy líra*”. S annak is, amit a kezébe vett, „*többsége nem friss dátumú, hanem egy emberöltővel korábban keletkezett*”. Némiképp más a helyzet a bécsi színházi élettel, amelynek eleveiségébe szerzőként is és felesége, Laborfalvi Róza színésznő szereplései révén is bekapcsolódott (Nagy, 1987d: 346., 347. skk.). A jelen munka e tekintetben nem érzi magát illetékesnek: annál kevésbé, mert Moritz Csáky nemrégiben körültekintő kontextuális elemzését nyújtotta A CIGÁNYBÁRÓ operettfeldolgozásának AZ OPERETT IDEOLÓGIÁJA ÉS A BÉCSI MODERNSÉG című munkájában (Csáky, 67. skk.).

Párhuzamok vannak, hasonlóságok, még inkább a közös televényből kisarjadó hasonló képződmények. Jókainak és a bécsi századvégnek a viszonyát vizsgálva meglehetősen nehéz feladat volna hatástörténeti újdonságokkal szolgálni: mindössze azt kívánom megmutatni, mégpedig a korszak kulturális sajátosságait vizsgáló szakirodalomra, illetve irodalmi szövegekre támaszkodva, hogy a kései Jókai művei számára érvényes kontextus lehet a k. u. k. Bécs és annak kultúrája. Jókai nem irodalmi ízlést másolt, hanem érzékenyen reagált azokra a civilizációs fejleményekre, amelyek a kettős Monarchiában végbementek. Emaz összevetések nyomán Jókai művei gyakran meglepően modern színben, úttörő szerepben tűnnek fel. Úgy vélem, határozottabban lehet érvelni e kontextus, mint ama tézis mellett, hogy a kései Jókai szövegei irodalmi példákból, „*a lektúrré vált szentimentalizmus motívumkincséből*” (Nagy, 1987a: 129.) táplálkoznak.

Az Osztrák Birodalom mint egység elsősorban mint eszmei-kulturális egység ragadható meg. Ezért abból a fogalomból indulnék ki alább következő reflexióim során, amely ezt az egységet emblematikusan ragadja meg: a *Gesamtstaatsidee* fogalmából. Az osztrák birodalom egyik vezéreszméjének tekinthető úgynevezett összbirodalmi gondolat történetével és mibenlétével számos mű foglalkozott mind régebben, mind az utóbbi időkben. E gondolat értelmében a Habsburg Birodalom fennállása nem a

véletlennek köszönhető, hanem szükségszerűség: a birodalomnak többszörös küldetése van Európában, amely nem egyéb, mint az erőegyensúly megőrzése, az orosz veszély elhárítása és a Kelet–Nyugat közötti kultúrmissziós szerep. Mindennek személyes megtestesítője: az uralkodó. Ez a Mária Terézia korától formálódó, a publicisztikában és az államrezonban is jelen levő gondolatkör a *Vörmärz* idején normatív tartalommal telítődött. František Palacký, Joseph Alexander Helfert, Karl Möring vagy akár Eötvös József és mások számára az összbirodalmi gondolat ugyanúgy vágyott és ideális célképzetet jelentett, mint a vele harmóniában összekapcsolni kívánt nemzeti gondolat.

1867 vagy még inkább 1871, a cseh politikai emancipációs törekvések kudarca után eltűnt a lehetőségek tárházából a föderalisztikus gondolat, amely ilyen vagy olyan formában e normatív ideológia hátterében állt, Ausztria „súlyegyen”-küldetését pedig még korábban illuzórikussá tették az európai politika változásai. Mindennek következményeképpen Ausztria gondolata a századvég értelmisége számára célképzetből a nosztalgia tárgyává vált, és ez az értelmiség a *Gesamtstaatsidee*-t mint valóra nem vált álom emlékét őrizte. „*Különböző történelmi elemek játszanak közre e mítoszban: a Habsburg Birodalom német–kelet-európai funkciója, Kelet-Európa kulturális kolonializációja [...] és valamiféle őszinte, ám lényegében beteljesületlen vágy a nemzetek feletti harmóniára.*” (Magris, 1988a: 13., 1988b: 13.)

A birodalom értelmisége pedig elfogadta ezt, és segített fenntartani azt az állapotot, melyben Ausztria „*a szép látszat birodalma*”-vá (Vajda, 1994: 183.) vált. „*Az összes osztrák–magyar írók – írja Claudio Magris – engednek végül a Benda által hirdetett »trahison des clerics« kísértésének, és Saartól Werfelig a fennálló politikai és erkölcsi rend védelmezői lesznek, nem pedig az új eszmék hirdetői.*” (Magris, 1988a: 199., 1988b: 77.) S valóban: bármennyire éles szatírája is A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE vagy az AHOL A PÉNZ NEM ISTEN a fennálló Habsburg-viszonyoknak, ezek a szatírák egyben utópiák is maradnak, s ami ennél fontosabb: *Habsburg-utópiák*. Ha Jókaira valóban áll, hogy „*a magyar nemzeti függetlenség eszméjét sohasem adta fel*” (Szörényi, 1989a: 139.), akkor miért nem állít eléink utópiáiban egy független Magyarországot? Lord Acton írja, hogy minden utópia azért állítja vágyott színbe a jövőt, hogy propagandát csináljon valami jelenlévőnek. Ez a jelenlévő pedig ekkor már nem volt egyéb, mint a nemzetek felett álló uralkodóház a maga katonai és polgári intézményeivel: a k. u. k. hadsereggel és a bürokráciával. A birodalom írói az elveszett eszményt az irracionálisban őrizték meg, nevezzük azt akár „*a hazugságok végtelen hálójá*”-nak vagy „*végtelen giccs-tényállás*”-nak (Broch, 220.), akár pedig mítosznak. Jóllehet, ma már rendelkezünk az osztrák filozófiatörténet olyan tipológiájával Rudolf Hallernek és munkatársainak műveiben, amely a speciális osztrák szellemi fejlődés filozófiai alapzatát az európai racionális tradíciótól Leibniznél elkanyarodó és a klasszikus német filozófia fejleményeit megkerülve Wittgenstein miszticizmusában véget érő sajátos ágként írja le, irodalomtörténeti tanulmányról lévén szó, hadd hivatkozzam egy festményre, amely jelzi Ausztria távolságát a XIX. század uralkodó racionalizmusától. Gustav Klimt FILOZÓFIA című, azóta megsemmisült allegorikus festményével, amelyet akadémiai körök megrendelésére festett, úgymond Sármány Ilona művészettörténész, „*az emberi haladásban hívó XIX. századi pozitívista világszemlélet elevenébe talált; a hivatalos megrendelők – s közvetve az egyetem is – harmóniát, optimizmust sugárzó allegóriát vártak tőle, s ehelyett kaptak egy zavarbaejtően titokzatos enigmatikus látomást, amely önelégült világrendjük alaptételét tagadta, a megismerés kudarcát sugallta*” (Sármány, 15.).

S ebben a zavarodott pillanatban, természetesen nem függetlenül a századvég uralgó erkölcsi atmoszférájától, a viktorianizmustól, sem pedig más európai eszmearamlatoktól, megszületik a *fin de siècle* Ausztria számára a nő. Michael Pabst a szeccsió festészetéről szólva írja, hogy az nem egyéb, mint „egy kultúrtörténeti fordulat formai megnyilvánulása: a férfi princípium, a ráció uralmával szemben a női princípium, a szabálytalan, organikus természeti erők ideiglenes győzelmét hirdeti. [...] Amikor a művészetben mindent elleptek az organikus növényi formák, nyíltan ünnepték az érzékiség hatalmát, akkor ebben áttételesen, de félreismertetlenül a zabolátlan alkotóerő, az ösztönök diadala jutott kifejezésre” (idézi: i. m. 14.). S e nőiség, ami Otto Weiningernél pusztán negativitássá válik a NEM ÉS JELLEM-ben, a századvég osztrák szépírói számára jól illeszkedik abba az irracionális világba, amellyé szemükben Ausztria vált.

Mindez természetesen nem független a nők viktoriánus kori alávetésének társadalmi jelenségétől. A szemtanú Stefan Zweig írja, hogy „a testiségtől és a természetességtől való félelem a felső tízezertől le a legszélesebb néprétegekig a neurózis hevességével tombolt, traumaként rögződött”: „A Freud előtti időkben [...] a társadalmi közmegegyezés axiómává tette, hogy nőnemű lénynek testi vágya nem lehet, míg férfi fel nem ébreszti ilyes gerjedelmeit, ám erre hivatalosan csak a házasság szent kötelékében kerülhetett sor. [...] Az ilyen jó családból származó leánya nem tudhatta, milyen egy valóságos férfitest, hogyan jön a gyerek a világra, az »angyalnak« ugyanis nemcsak testileg kellett makulátlanul tisztának lennie, hanem lélekben is” (Zweig, 76., 78–79.). Ez ellen a felfogás ellen szól Jókainak egy passzusa az UTAZÁS EGY SÍRDOMB KÖRÜL-ből: „Különbön is egész Pompejiben mindenütt ott láthatták a falakra festve a fiatal leányok az istenek minden istentelenségeit, amiken csak azok tettek túl, amik emberek voltak. A férfi azzal igazolta magát: »Homo sum; nihil humani me alienum puto«, a mire aztán az asszonyféle azt gondolta, és nem mondta, de tette: »Nil foemini a me alienum puto«, s azzal kvittek voltak.” (Jókai, 1995: 201.)

Feloldhatatlan konfliktusok sorát állítja ez a helyzet a polgári házasság intézménye elé: „akkoriban a járdákon nyüzsögtek a megvásárolható nők, és kitérni szinte nehezebb volt előlük, mint betérni bármelyikhez” (Zweig, 84.). Ám bennünket nem Jókai élete, hanem e jelenségek irodalmi ábrázolása érdekel: az a tény, hogy Jókai nőalakjai mélyeséges rokonságot mutatnak azokkal a szövegekkel, amelyek az osztrák irodalom e légkörében fogannak: „A házasságtörés témája, mely széles rétegeket érint, és az emberi és családi kapcsolatok külsőleges, formális alakításának eredménye, a régi Ausztria nőalakját – minthogy a konzervatív érzékenység logikája szerint az asszony csupán az erotikus játék szereplője, nem pedig szabad, teljes értékű személyiség – érzékiséggel és egy leheletnyi esendőséggel ruházta fel. A nő elsősorban elbűvölő ékessége a világnak, bosszúját gonoszkodó játékokban, váratlan odaadásban és bocacciói fortélyokban éli ki; ledérségből és kiábrándultságból vont kordon áll a szerelmi hűv útjába.” Így lesznek ezek a nők „az élet rejtelmes, kísértő, démonikus erővel azonosak. S a haladó császárság embereinek ez mindig valami varázslatos, de fájdalmas kaland”. Így válik mintegy az osztrák érzület egyik fő jellemzőjévé a korban az erotika: a „nemzetekfelettségen és bürokrácián kívül van egy harmadik vezérmotívuma is a mítosznak: az érzéki, élvhajhász hedonizmus” (Magris, 1988a: 171., 193., 18., 1988b: 38., 69., 20.). Ha a vicce mint sajátos osztrák–magyar műfajra gondolunk, megérthetjük, miképpen válhatnak közös társadalmi traumák közös, néptörzsektől független nyelvvé.

Mindazonáltal tehetünk e helyütt egy nagyon is kínálkozó megjegyzést: Jókai nem volt osztrák, neki ahhoz, hogy beleilleszkedjék e századvégi új közmegegyezésbe Ausztriáról és annak egész mitológiájáról, meg kellett találnia a maga külön megoldását. Az alábbiakban ennek a megoldási kísérletnek a mikéntjéről kell néhány szót

ejteni. Ebben a tekintetben jó kiindulópontul szolgálhatnak a számunkra Szilasi László megállapításai: „*Jókai alapvetően mediátorként definiálja magát. Múlt és jelen, e világ és másik világ között e kitiüntetett személy hozhat létre kapcsolatot. Ez a kitiüntetett személy a nemzeti hagyományok letéteményese, benne a nemzeti emlékezet kitiüntetetten dolgozik, ő őrzi a múltat (papként vezeti az áldozathozatalt), rajta keresztül az egész, belső ellentéteit felfüggesztő, egységes, emlékező nemzet beszél.*” (Szilasi, 156.) Valóban Jókai közvetítőhelyzetében kell keresnünk a probléma kulcsát, ám a fent idézett leírás alapján Jókai szerepét nem tekinthetnénk minőségében egyébnek, mint Alessandro Manzoni vagy Victor Hugo nemzeti romantikája megkésett magyar kiadásának. Kétségtelen: Jókai őrzi a nemzeti történelmet, ám ezt úgy kell tennie, hogy összebékítse a nyugati birodalomféllel, a magyar történelem örök negatív pólusával. Jókai erre explicit, ám analógiás választ ad, A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE pogányság és kereszténység antagonizmusát összebékítő epizódjában, Vajk megkeresztelésének leírásában:

„*A táltos folytatá látásait, hangját néha túldörgé az irtózatos vihar.*

»*A medence előtt egy ősz ember áll, hosszú aranyos öltözetben, egy kezében gyémántokkal kirakott pásztorbot, másikban vert aranykehely... A fejedelem letérdel a medence szélére. Az ősz ember megmeríté kelyhét a szent vízben.*

Csodálatos éneklés hallik. A házat csillagfény árasztja el. A fejedelem meghajtja fejét. A szent víz fejére csordul....«

E pillanatban a villámropogás közt leszakadó felhő irtózatos rohammal ömlött alá, egy perc alatt kioltva az oltár tüzét.

Az áldozók megrettenve hajtják le fejüket; a szent tüzet kioltó vízrohamban a szent vizet vélték látni, melynek leomló cseppjei e pillanatban Bajnokot, a fejedelem-fiút, az egybegyűlt nemeség láttára Istvánnak keresztelék.” (JKK, 67: 54.)

Elsősorban azt kell észrevennünk, hogy Jókai nem úgy ítélkezik pogányság vagy kereszténység kérdésében, hogy az utóbbit magasabb rendűnek vagy fejlettebbnek vagy igazabbnak láttatná. Ellenkezőleg: a pogány vallás nem feltétlenül babona – hiszen képes „megfelelően” ellátni transzcendens funkcióját, képes megjósolni bekövetkező dolgokat. Am ezen túlmenően a jelenet leírása (egy táltos látomása által értesülünk István megkereszteléséről), és hozzá a tűz-víz motívum hangsúlyozása azt mutatja, hogy Jókai a narráció szintjén békíti össze az ellentéteket. A békülés, kompromisszum stb. tán több, tán más, mint egyszerűen politikai program: világnézet, alkotói technika. Ami antagonizmus volt, úgy mutatódik fel, mint az érem két oldala. Ezt az egyszerű, ám működőképes dialektikát kritikai módszerekkel verifikált ténykijelentésekhez hozzárendelni, a történeti adalékokat történettudományos szövegekként olvasni valóban „*a filológia hivatásának félreismerésén*” (Rédey, 116.) alapulna.

Jókai módszerének köszönhetően alapvetően relativizálódik a történelmi események jelentése, és a történelemnek egyszerre csak szüksége lesz arra, hogy egy magasabb abszolútumban lehorgonyozzon: ez az irodalom. Ez a megbékítési technika van jelen A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYÉ-ben is: „*Huszonhét év előtt – tehát 1925-ben – a római szent Kúria által »honalapító« Árpád a szentek közé emeltetik.*” (JKK, 18: 15.)

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETÉ-ben hivatkozásképpen, utalásképpen említett szépirodalmi művek bármennyire az olvasóközönséghez való alkalmazkodás szándékának köszönhetik is létüket, azt sugallják, mintha a történelem forrása volna az irodalom (és nem fordítva). Igaza van Szilasi Lászlónak: „*a történelem alternatívája a művészet*” (Szilasi, 208.). E regényes történeti művében már készen áll az az önhivatkozás-technika, amely önnön referenciáira visszazárva szavatol az elmondottak hiteléért. A TENGERSZEMŰ

HÖLGY (1890) a legismertebb példa 1848–49 beágyazásába a korfolyamatokba, a magántörténelemre, illetve a regény legvége a Jókai főpapi autenticitására vonatkozó játékra is. Ám ha A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE alábbi bekezdését szemügyre vesszük, azt láthatjuk, hogy Jókai visszamenőlegesen is kiterjesztette korábbi műveire az irodalom-má tett történelem gondolatát: valamennyi ténykijelentéséhez konkrét Jókai-műveket rendelhetünk hozzá: „*Ma egész vasúthálózat fonja keresztül-kasul az országot; s a zónarendszerrel Magyarország új korszakot kezdeményez Európa közlekedési életében. S a merre a láthatár terül, hullámmó kalással borított rónák, mivelt szőlőhegyek, értékes erdők, telkesített puszták váltakoznak; a mocsarak helyén mintagazdaságok: a folyamok medreikbe szorítva, a rozszant viskók tömkelegei helyén emeletes paloták városai, körül koszorúzva gyümölcsös kertekkel. A rabló kalandorok nem urai többé a pusztának: rend, közbiztonság minden zugában a hazának: mely most már méltán válik be Európa közepének.*” (JKK, 68: 488.)

Az alapgondolatot azután már csak alkalmazni kell, mint például „*az 1892-es Havas-féle Petőfi-kiadás hírhedt előszavában*”, ahol „*Petőfit a Ferenc József-i Magyarországgal igyekszik összebékíteni*” (Sötér, 1979b: 478.). „*Bölcsesség az országok fundamentoma!*” (JKK, 67: 283.) – az I. Ferenc diadalvívén a Burg mellett olvasható jelmondatot Jókai Mátyás királynak kölcsönzi oda. Mindezt megtenni persze holtak és elképzelt személyek, rendőrfelügyelő és útbiztos hősök esetében könnyebb. Az élőknél az alig-alig igaz dicsérettel, hízelgéssel való békítgetése viszont, akárhogy is, nagyon szomorú olvasmány. Az EMLÉKEIMBŐL udvari költészete számára aligha van mentő magyarázat: nem lett volna kötelező.

A következőkben két egymással összekapcsolódó kulcsfogalmat szeretnék a Jókai-művek tükrében vizsgálni. Az első az erotika, a második a Bécs-motívum.

Ami az érzéki vonzalom és a testi szerelem nagy témáját illeti, az ENYIM, TIED, ÖVÉ az első Jókai-regény, amelyet áthat a későbbiekben oly karakteressé váló erotika. S ez nem véletlen: Jókai erotikája sohasem öncélú. Találónak érezhetjük e személyes és közösségi dilemmákkal terhes történetre nézvést is Edward E. Timms megállapítását: „*Az áttétel elve a legmélyebb kifejezését a szexualitásról folytatott vitában találta meg. A századforduló Bécsében a szexualitás vált ama »szimbolikus terület«-té, amelyen a kor alapkérdéseit megvitatták: a személyes identitás válságát, észnek és irracionálisnak, uralomnak és alávetettségnek e konfliktusát.*” (Timms, 28.) Többről kell, hogy szó legyen Jókainál, mint „*erkölcsi érzékének megdöbbentő fogyatkozására*” (Zoltvány, 74.) avagy a „*morbus Transsilvaniensis*” (Mikszáth, II. 171.) kórképére utaló jelekről. Ezeknek következményei esetleg lehetnek fényképalbumok nézegetésével eltöltött időskori esték, és lehet egy hetvenéves fejjel elvállalt házasság, ám pusztán e készletéből nem nőtt volna ki irodalom.

Az erotikus motívumok az ENYIM, TIED, ÖVÉ-ben a cselekmény előrehaladtával egyre nagyobb töménységben jelentkeznek: Jókai szinte pasztikusan látta a átmenetet, amellyel a testiséghez való viszonyában és ábrázolásában pályájának megelőző szakaszához képest radikálisan új álláspontot foglal el. Jókai műveit az ENYIM, TIED, ÖVÉ-ig, ha szabad így mondani, a negatív erotika jellemezte: a szűziesség és az önmegtartóztatás kultusza. Nem csak én látom így: „*a Jókai-héroszok szemérmét, szerelmi aszkézisét*” emlegeti egy helyütt Nagy Miklós is (Nagy, 1987c: 318.). Ezek a Jókai-hősök és -hősnők képesek bármeddig zokszó nélkül, derült lélekkel testi szerelem nélkül élni. E tekintetben A KÖSZÍVŰ EMBER FIAI Baradlaynéja a legidealizáltabb alak, aki a kéjsóvár Rideghváry megjegyzése szerint „*jég közé volt téve húsz évig*” (JKK, 27: 18.). Baradlayné többek között e karakterjegyével is némiképp a Miasszonyunk, a Patrona Hungariae,

Szűz Mária attribútumait veszi magára, mégpedig Jókai naiv népkarakterológiájának avagy történelemteológiájának értelmében is: „*minden bűne között* – olvashatjuk A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETÉ-ben – *egy erényt mindig megtartott a magyar: a szüziséget*” (JKK, 67: 293.).

A tagadás persze mindig *valaminek* a tagadása, s így a hajlamok is hozzájárultak nyilván e szemléleti-művészi fordulathoz: Bori Imrének feltétlenül igaza van abban, hogy „*a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben elhatalmasodó izléshullám tehát legfeljebb csak felerősítette Jókai érzékenységét az ilyen jelenetek iránt, s hagyta kibontakozni, ami életanyagában lappangott*” (Bori, 98.).

Egy jellemző példát hozok fel Bori Imre megállapításának igazolására. Jókai párvalasztásai, amelyek itthon megbotránkozást keltettek, a bécsi irodalmi életben és társadalmi szokásokban találják meg a maguk *pendant*-ját, precedenseken vagy későbbi úzuson alapuló létjogosultságát. Jókai már a Laborfalvi Rózával kötött házassága során annak a helyzetnek a részese lett, amelyet Michael Pollak így ír le: „*Egy nagy színésznő, pályája csúcán, felcserélheti a félvilági életben betöltött nemi szerepét, és [kiszolgáltatottból] kalandok kezdeményezőjévé válhat. ...Minden esélye megvan arra, hogy felemelkedjék a társadalmi ranglétrán.*” Ez volt Jókai első házasságának forgatókönyve, és a második is ezt ismételte meg még bizarrabb formában. Az osztrák irodalmi élet párhuzamai ismertek: Hermann Bahr fiatal színésznőt vett el, Arthur Schnitzler Mizi Glümerrel élt, Karl Kraus szeretői közé tartozott Annie Kalmar. (Pollak, 165., 169–170., 180.) Orth János felesége, Milly Stubel is színésznő volt (Franzel, 70.). Ha mindehhez hozzáteszünk a szakirodalomnak azt a megállapítását, hogy a színésznő a korban „*a szexuális szabadság szimbóluma*” volt az írók számára, és hogy a szexuális teljesítőképesség, illetve tehetetlenség gyakran a maga ellentettjét váltja ki, a freudi eltolás sémája szerint, az érintett férfiaktól az irodalmi tevékenység terén (Pollak, 166–167.), akkor Jókai öregkori írói termékenységének esetleges okait kutatva olyan témához érünk, amelyről a Jókai-kutatók inkább csak beszélgetnek egymás között.

Ha már egyszer eljátszunk a hagiográfiával, akkor találhatunk adalékot arra, hogy Jókai halálos ágyán, legutolsó mondatával is, bármennyire paradox módon hangzik is, ahhoz az életstratégiához ragaszkodott, amelyet a Nagy Bella-házassággal vállalt. Szilasi László, első forrásközlőként Beöthy Zsoltra visszamenően, Jókainak a következő három utolsó mondatát említi és kommentálja könyvében: „*Az Isten áldja meg a királyt!*”, „*Lesznek még nekünk vígabb napjaink is!*” és „*Aludni akarok*” (Szilasi, 37.). Ezzel szemben Beöthy beszédének a *Budapesti Napló*ban megjelent változata a három mondatból csak az első kettőt említi, és a kísérőszöveg, miszerint ezeket Beöthy „*talán utolsó szavaiul*” (Beöthy, 3.) hallotta, arra utal, hogy nagyon is elképzelhető, hogy Jókai utolsó szavai mégiscsak inkább azok voltak, amelyeket ugyanennek az újságnak előtte való napi, név nélküli cikke szerint feleségének mondott: „*És semmit és senkit nem szeretek, csak téged.*” (A HALÁL.)

A tény maga természetesen régóta témává vált a szakirodalomban, hogy az egykor oly aszketikus erény már nem osztályrésze a kései Jókai-regényhősöknek. „*Korábbi héroszaival (például Adorján Manasséval) ellentétben a nyolcvanas években már nem festette hőseit ennyire Grál-lovagoknak Jókai.*” Nagy Miklós, akit idéztem, elő is számlálja, hogy „*egyre több közöttük a házasságtörő (Ocskay László, Andrássy István), néhányan kettős házasságban élnek (Benyouszky, A HÁROM MÁRVÁNYFEJ főalakjai), mások meggondolatlanul választanak életársat (Ráby Mátyás).*” A jelen munka azonban nem csupán e tényt szeretné újra felem-

lítani, hanem egyfelől tovább szeretne kérdezni a motiváció tekintetében. Mit jelent, hogy Jókai „*érzékenyen reagál az életforma, a szellemi légkör változására*”? Miképpen tudatosul benne, hogy „*kérdéssé lettek a régi normák, terjed az erkölcsi lazaság*” (Nagy, 1987b: 257.)? Másfelől pedig határozottabb választ szeretne adni a jelen tanulmány arra a kérdésre, hogy mikor és milyen jegyekkel köszönt be az új szerelemszemlélet a Jókai-művekbe.

Már az 1872–74-ben keletkezett A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE is szembesíti a maga módján azzal a kérdéssel, miképpen lehetséges a polgári társadalom, polgári házasság korában a szerelmi érzés és vágy egészséges elevevényének megőrzése. Ez a regény erre a kérdésre is utópikus választ fogalmaz meg, és vallja, hogy a házasság nyűg helyett igenis lehet tartós repülés. Explicit a két erre vonatkozó hely egymásnak felelése. Az elsőben az öreg Tatrangi látja el a fiát szkeptikus jó tanácsokkal: „*Ne légy bolond! Amint megházasodol, vége van annak, hogy repülj. Le vagy kötve állati jólét, testi eudymia, renyhe eurastasis által a sárhoz. A csókolózás vágya még az Isteneket is lehúzza az égből, hát még téged! Egy gyerek sírásától ostoba fogsz lenni.*” (JKK, 18: 164.)

Erre csattanós válaszul az atyai jóslatnak épp az ellenkezője történik: nemcsak hogy az első csók, de az utána következők is lehetségesek, a prototípus-repülőgép próbaútja során – a levegőben. Efféle szublunáris tünemények többé már nem jelennek meg a Jókai-regényekben a házasság egén.

E korábbi, az erotikához annak tagadásán át viszonyuló felfogással az ENYIM, TIED, ÖVÉ szakít látványosan. Már a korabeli kritikusok egyike is észrevette, hogy ebben a regényében Jókai az érzéki szenvedélyek ábrázolásában nagyobb szabadságot enged meg magának, mint korábban szokása volt. A gyér kortárs fogadtatás egyik szövege, Gáspár Imre recenziója megjegyzi, hogy „*a mai fiatalság s kisasszonyok előtt többé nincsen kétértelműség; az a Jókai, akit azelőtt tisztaságáért szerettünk, bátran visz egy »kítartott hölgy« házába, s szikráztatja előttünk legkétértelműbb élceit*” (idézi: JKK, 29: 310.).

Áldorfay, a hajdani kispap, ciszterci szerzetes, miután második feleségétől, ágytól legalább, elvált, ekképp fakad panaszra, megelőlegezve ezzel az EGETÍVÓ ASSZONYSZÍV (1902) Baranyai Miklósát, akinek számára ez a kényszerűség legfőbb életproblémájává válik:

„– *Ő tőlem ettől a perctől kezdve irtózik. Daemoniacusnak tart, akinek nemcsak az érintése, de a puszta látása is ideges görcsökbe ejti. Én ez időtől fogva arra vagyok büntetve, hogy Szent József-házasságban éljek.*

– *El ne mondd másnak, mert még kanonizálnak, ha megtudják.*

– *Té csak tréfának veszed az én bajomat. De énnekem ez olyan komoly dolog, hogy képes vagyok főbe lőni magamat érte.*” (JKK, 30: 140.)

A főhős beszélgetőtársa, a józan életű Walter Leó minden iróniája ellenére Jókai narrátora itt már az önmegtartóztatásra kényszerülő Áldorfay pártján áll: „*Neki [ti. Starrwitz Hannának] volt adva még egyszer ez a férfi; kezébe téve annak egész lénye, tisztán, minden salaktul. Hasztalan! Büszkesége nem engedé, hogy a boldogság útját válassza. Szövetkezett a sötét vakbuzgósággal. Elzárta magát rideg balítéletei közé.*” (I. m. 173.)

A kettejük, Ince és Hanna nagy beszélgetésében, amely szakításukat megelőzte, már világos opozícióban áll előttünk tételes vallás és szerelemvallás szembenállása, törvény és természet ellentéte, és bár Ince védőn-kérőn, Hanna vádolón beszél ugyanarról, kettejük párbeszédéből összeáll az a morális világkép, amely az AHOL A PÉNZ NEM ISTEN (1902) című regényben hatalomra jut:

„– *Hanna, ön tudja jól, hogy én önt imádtam, és nem mondtam önnek soha. Ön tudja jól,*

hogy én futni akartam eltítkolt szerelmemmel, amit embernek nem volt szabad gyanítani. Ön állított meg akkor!

– Lázadás volt ez tőlem az isten ellen, s most porban fekszem érte, s nincs vezeklés, mely reményemet az ég bocsánatához visszaadja! Isten büntet engem azért, hogy dacolni mertem véle.

– Akkor kétféle istent hiszünk, Hanna; az enyim a szeretet törvényei szerint ítél, nem a haragé szerint.

– Te monád! Kétféle istent hiszünk. S ez választ el bennünket két külön világba. Az egyik világban minden fű, fa, állat, a levegőben táncoló bogár, egyenrangú az emberrel: él, hogy szeresse egymást, fáját szaporítsa, s ne törődjék a földön túl semmivel. A másik világban erős kötelességek uralkodnak: egyedül emberek számára van alkotva; kik holtuk után istenhez jutni akarnak; kiknek célja az ég; kik hisznek átokban és áldásban; kik ha esküt mondanak a nőnek, megtartják a nőnek, s ha esküt mondanak az istennek, megtartják az istennek, s mikor három ujjukat felemelték az égre, azt nem azért tették, hogy a negyedikkel fütyüt vessenek utána.” (I. m. 153.)

AZ AHOL A PÉNZ NEM ISTEN végképp és radikálisan szakít a fiatal Jókai szüzesség- és tisztaságkultuszával. Gondoljunk az esti imádság elmondásának jelenetére:

„A Capitano sietett a kormányos aggodalmait eloszlatni.

– A mi gyermekeink nem nőttek fel a keresztény vallás ismerete nélkül. Én magam oktattam be őket a hitágazatokba. Tegyetek róla bizonyosságot, kedveseim. Mondd el, Cara, az Ave Máriát!

Az angyali alak felállt a helyéről, összetette a két kezét a keblén, s elmondá az üdvözlöt csendő szóval, áhítattal. Csak egy szó maradt ki belőle, patológiai műszó, ami nem jelentékeny.” (JKK, 71: 63.)

Jókai aligha véletlenül választja Áldorfay szerelmi légyottjainak színhelyét Bécset. E jelenség már csak azért is megérdemli, hogy körüljárjuk, mert Bécsnek és az erotikának az összekapcsolódása Jókai művészetében a szakirodalomban eddig nem vált témává. Vajda György Mihály általánosságban utal a személyes élmények intenzitására, mondván, „Bécs élethossziglani élményforrást jelentett Jókai számára, amelyből merített, és amely írói, publicisztikai, kiadói és politikusi tevékenységének ötven éve alatt folyamatosan foglalkoztatta” (Vajda, 1984: 111.).

Feltétlenül utalni kell arra, hogy ezek az élmények, illetve ezeknek az élményeknek az irodalmi szövegekben való felhasználása, jóllehet, többrétű, összetett, gyakran ellentmondásos, alapvetően pozitív irányú. Jókai Bécs-képe tehát nem annyira Krúdynál köszön vissza, akinek művei alapján úgy tetszik – így írja Szörényi László legálább –, mintha „Bécs Magyarország temetője” (Szörényi, 1989b: 229.) volna, hanem sokkal inkább Márai Sándornál, akinek a számára, Fried István megállapítása szerint, Bécs az egész Monarchia reprezentatív, „értékképző tényezője” volt, „az a városi kultúra, amelynek a publicisztikában, az irodalomban és az életmódban rejlő lehetőségeit Bécs valósította meg” (Fried, 144.).

A Jókai és Bécs kapcsolatával foglalkozó Nagy Miklós egy német nyelvű cikkében szinte kizárólag 1848 Bécsét s annak a Jókai-művekben található lenyomatát tárgyalja (Nagy, 1968). Ugyanő tágabb spektrumot átfogó, JÓKAI ÉS AZ OSZTRÁK SZELLEMI ÉLET című tanulmányában viszont megjegyzi, hogy „[Jókai] otthonosan – Budapesten kívül – igazán Bécsben érezte magát. E város egyszerre jelentette számára a közelmúlt forradalmát, a barokk fényűzését, romlottságát, ennek szellemébe olvadt bele II. József puritán rendszeretete, magabiztos felvilágosodottsága. Legkedveltebb színtere öregkori pikaróregényeinek”. Nagy Miklós azt is észrevette (bár felismerését a lehető legkevésbé radikális formában igyekezett megfogalmazni), hogy Jókai eredeti szocializációs bázisát a rendszeres kapcsolatok a császárvárossal jelentősen módosították, megváltoztatták: „Minden irodalomtörténetés

számára világosnak látszott az, hogy Jókai írói énjét kevésbé alakították az osztrák (sőt akár a német) szellemi élet hatásai. [...] Ennek a kijelentésnek az itt [ti. Nagy Miklós idézett cikkében] feltárt anyag sem mond ellent, mégis újszerű következtetéseket vonhatunk le belőle. Az idő meghozta a változást, férfikorában, öregsége idején a költő már másképpen gondolkodott.” (Nagy, 1987d: 360.) Az említett változás korát a nagy történelmi kiengesztelődés hozta el, amikor is, ahogy Vajda György Mihály írja, „1867 után, a kibékülés és »kiegyezés« éve után rendszeressé váltak [ti. Jókai] kapcsolatai a császárvárossal” (Vajda, 1984: 111.).

Valóban: Jókainak egyre szorosabb kötődését a birodalmi fővároshoz jól mutatja AZ ÉLET KOMÉDIÁISAI 1876-ból, és nem csupán azért, mert Erzsébet királynénak ajánlotta. MAGYARORSZÁG BÉCSBEN – akár szimbolikusan, az összetartozás kifejezéséként is fel-foghatjuk azt a fejezetcímet, amelyben Jókai a Helytartótanács bankgassei épületébe (ahol ma a Magyar Nagykövetség működik) vezet el bennünket. A palotában tett séta élményeiből valóságos allegóriát formál Jókai: a régi fényről, nemességről tanúskodó festményeket, freskókat, aranyozásokat, az 1849 utáni évek bedeszkázott sötétségét követően, a kiegyezés után kezdi „a régi gazda” (JKK, 31: 381.) restaurálni.

Ami a szakirodalom más szerzőit illeti, a kérdéssel (Jókainak a német népekhez és kultúrához való viszonya kutatásán belül) behatóbban foglalkozó, az ENYIM, TIED, ÖVÉ-T azonban semmilyen vonatkozásban nem említő Bernfeld Magdolna nem vonja le adalékainak előszámálása után a kézenfekvő következtetést, hogy Bécs Jókai számára regényeiben az élveteg örömök városaként jelenik meg. Pedig a SZERETVE MIND A VÉRPADIG (1882) és a RÁKÓCZY FIA (1892) illetően jeleneit részletezve ismerteti. Szerzőnk A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYÉ-vel kisebb terjedelemben foglalkozik, ám a szűkre szabott keretek között is felfigyel arra a frivol momentumra, hogy „Bécs lakosai azonban egyáltalán nem érzik magukat szerencsétlennek megszállásuk miatt. Vígán élnek, nyugodtan szórakoznak” (Bernfeld, 55. skk., 63. skk., 73.). Kétségtelen: A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE írása idején „a demokrata Bécs, az ateista Bécs, a kozmopolita Bécs” (JKK, 18: 238.), ahogy magában a regény szövegében olvashatjuk, már semmiképp nem az a „szűk, vidéki, elmaradott, bigott császárváros [...] a nemzedék szemében” (Mezei, 293.), amelynek Mezei József szerint a reformkor fiatal értelmiségije a birodalmi fővárost látták.

Úgy tűnik, hogy Bernfeld Magdolna olvasmányválasztása tartósan befolyásolta a szakirodalom tájékozódását, és nem feltétlenül szerencsés irányban: Bori Imre és Sötér István egyaránt az általa említett-elemzett művekre támaszkodva vizsgálják a Jókai-erotika problémáját. „A bécsi főúri társaság színe-java, házasságtörő asszonyok és férfiak szerelmi gyülekezete jelenik meg a regény [A RÁKÓCZY FIA] két nagy tablóján” – írja az előbbi (Bori, 101.). Mind a Rákóczy-, mind pedig az Ocskay-regény XVIII. századi témájú: feltehetőleg e tény is közrejátszott abban, hogy Bori Imre Jókai „századvégiségének” valamiféle XVIII. századba transzponált válfaját igyekezett leírni ahelyett, hogy Jókainak a tényleges és megélt osztrák–magyar századvéghez való viszonyát vizsgálta volna.

Pedig már A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYÉ-nek orosz megszállásepizódja is arról tanúskodik, hogy Jókai élvetegnek, léha dőzsölésre fogékonynak látta a korabeli császárvárost. Tár-gyunkba vág Bécs és az erotika összekapcsolása egy művészeti hírben a regény lapja-in: „Róma Bécsben. Ez a címe a legújabb balettnak, mely olyan nagy szenzációt gerjeszt. Leg-nagyobb vonzerejét képezi az, ami el van belőle hagyva: a trikó.” (JKK, 18: 52.) Ez az adalék ugyanakkor azt is mutatja, hogy Jókai erotikája kezdetben éppúgy csupán az osztrák–német „viktoriánus” szokásokat kritizálta, mint bécsi kollégáinak művei. Stefan Zweig életrajzi visszaemlékezése alapján ugyanis világossá válik, hogy Jókai nem a meztelenségre célt, hanem csak az egész testet elfedő kezeslábas elhagyására: „is-

kolásidóm bécsi lapjai – írja A TEGNAP VILÁGA szerzője – hasábszám cikkeztek arról a vakmerő, borzadályosan erkölcsstelen újítási javaslatról, mely szerint a berlini Hofoper balerinái azontúl trikónadrág nélkül táncolhatnak” (Zweig, 76–77.).

Két év nagy idő: az ENYIM, TIED, ÖVÉ még konkrétábbá teszi Bécs élvhajász jellegét, és topográfiaailag is pontosabban szituálja Áldorfay kalandjainak helyszínét. A Práter és a Rotenturmstrasse környéke e légyottok terepe: a sétáló férfi, a megfáradt közös ügyes delegációs képviselő úgy érezhette itt, hogy a vörös fények s a félig nyitott ajtók mögöl kilobogó gyertyaláng hevítik olyan fülledt-forróra az utcát, pedig talán csak a fejeket tisztító hűvös bécsi szél, a fön megérkezését várta az elpilledt nagyváros. Jókai e hírhedt környékek emlegetésével némiképp együtt halad a korabeli Bécs aktuális változásaival. A prostitúció legalizálását, a prostituáltak regisztrálását 1873, a nemzetközi kiállítás éve hozta magával (Pollak, 160.): „*Fatime palotája egyike volt azoknak az újon-épiült házaknak, miket egy építőtársaság a Praterre forduló telkeken, mintegy varázsszóra emeltetett.*” „*Áldorfay minden este ellátogat e házhoz (melyet a négy plasztikai állású kariatidáról az erkélyen, a környéken a »négy táncosnő-ház« neve alatt ismernek).*” (JKK, 30: 168., 183.) „*Ince kitekintett a kocsiablakból, s megismerte a házban a »veres torony« melletti hotel garnit.*” (I. m. 205.)

Fatime világának egész ábrázolása pontosan illeszkedik azok közé a leírások közé, amelyeket a századvég Bécsének viszonyairól ismerünk. Fatime anyja, Caesarine éppolyan, mint „*azok a kerítónők – bocsánat, közvetítők –, akik az udvart, az arisztokráciát és a nagypolgárság felső rétegeit látták el luxusárúval, kívül álltak az egyébkénti »kuplérosság« fogalmán, melyet a törvény szigorú büntetéssel sújtott.*” Stefan Zweig visszaemlékezései alapján azt is megtudhatjuk, hogy az Áldorfay építtette „négy táncosnő”-ház a maga tapétaajtóival, titkos zegzugáival, melyeken át csupán az Ince zsebében lapuló „*kettős kulcs*” segítségével lehetett keresztüljutni, korántsem volt egyedülálló építmény: „*Volt ugyanis ezekben a bordélyokban – persze az egyébként oly szigorú hatóság tudtával – mindenféle titokzatosság és különösség: rejtekajtók sora, titkos lépcsők és kijáratok rendszere, melyeken át a legeslegjobb társaságból, mint rebesgetik, az udvar köreiből is bárki zavartalanul be- és kionszhatott...*” (Zweig, 1981: 85., 87.)

Számos Jókai-művet tudnánk még említeni, amelyeknek tárgya, akár közvetve, akár szókimondóan, a századvégi osztrák birodalmi főváros és annak erkölcsi viszonyai.

Mindenekelőtt azonban álljanak itt azok a bekezdések az 1899-ben megjelent ÖREG EMBER NEM VÉN EMBER-ből, amelyeknek Jókai önéletrajzi elevenséget ad, alig leplezetten bújva regénybeli alteregójának bőrébe. Ebből az idézetből is jól látszik, Jókai milyen közeli rokona azoknak, akik a mai történeti tudat számára híradásokkal szolgálnak erről az eltűnt univerzumból. Claudio Magris írja, hogy „*ma, a mostani nemzedékek számára az írók, költők műveiben oly finoman felidézett régi Ausztria bája mintha elfeledtette volna az akkori világ valóságos képét, úgyhogy a Habsburg Birodalom ma már sokkal inkább Werfel, Roth vagy Musil nevéhez fűződik, semmint Berchtold vagy Tisza miniszteréhez*” (Magris, 1988a: 239., 1988b: 137.).

„*No de térjünk mármost vissza oda, ahová minden magyar embert, kit örömmel, kit haraggal, állandóul vonz a szíve: a császárvárosba, a kedélyes Bécsbe.*”

Még akkor kedélyes volt.

Ah, a kedves közös-ügyes Bécs!

Ahová nem kísérnek el árgus szemek, ahol nem szólnak meg a viperanyelvek, ahol nem köszönt senki az utcán: mehet az ember egész bátorsággal, ahová a kívánsága vezeti, nem írják meg a holcsavargását se újságr riporterek, se névtelen levelek.

S ahol az ember végre jóllakhatik paprikás csirkével meg kovászos ugorkával! Igazán csodálatos, hogy ezért az embernek Bécsbe kell menni!

Aztán ahol az ember olyan pénzt szerez, amiről az asszony nem tud semmit, s azt mindjárt el is költheti, s az asszony arról sem tud semmit.

(Gyöngébbek kedvéért megjegyzem, hogy ezek a tapasztalatok mind nem abból az időből valók, amikor tollbeli munkás voltam, hanem a milliomos korszakomból. Hajdanonta is találkoztam a Hotel Wandl étkezőasztalánál derék pesti városatyákkal, akik ott határozták el, hogy estére hová menjenek. A Ronacherbe, az Eldorádóba vagy a Práter No. I-be, vagy a Práter Csárdába? De világért sem mentem velük soha. Majd hogy idehaza kibeszéljék, hogy az öreg poéta sem jobb a Deákné vásznánál!)” (JKK, 64: 37.)

A HÁROM MÁRVÁNYFEJ (1888) III. fejezete (AZ APÁCA-FEJEDELEMNŐ) az osztrák társadalmi szokások paródiája, hősei a világtól elzárt leány és a nőtlenségre kárhozott férfi, akik soha nem elég érettek és tekintélyesek ahhoz, hogy megházasodjanak. Az 1996-ban megjelent DE KÁR MEGVÉNÜLNI! szinte Arthur Schnitzler egyik jól ismert művét, A KÖRTÁNC-OT előlegezi meg felépítésében és cselekményszövéseiben.

Jókai e kései, Bécsben játszódó, a helyrajzra vonatkozó utalásokkal és bécsi német kifejezésekkel gazdagon teletűzdelt regényét annak a tárgynak szenteli, amelynek jóformán egész öregkorát: a nőknek. A megunhatatlan téma elbeszélésének többféle sablonja keveredik a műben, amely már címében is az elmúló ifjúságot siratja.

A regénybeli „vén öcsémuram” egyfelől rokona a Don Giovanni-féle nagy hódítóknak, akiknek egy-egy sikeres kaland új és új alkotás, esztétikai remekmű; akik számára a birtoklás kinyilvánítása egyet jelent a keresztség és elkeresztelés szentségének verbális gesztusával, akiknek a szerelem nem más, mint a lét minden szélsőségének foglata, egyszerre *frivolitás* és *hitvallás*, mint Szentkuthy Miklósnál.

Másfelől a DE KÁR MEGVÉNÜLNI! a pikareszkregények modorában megírt beavatástörténet, a szerelem mesterségének iskolája, úgy, ahogy azt nem annyira a XIX., mint inkább a XVIII. század gondolta. Kezdődik az első csókkal (Amarillisz), amelyet a testi vágy ifjúkori bontakozása követ (Iringó), majd a szépasszony szerelme (Fritillária) és a méltatlanságában izgalmas kaland a színésznővel (Passiflora). Mindezt színesíti a plátói kapcsolat a betegápolóval (Mírrha) és egy szellemi izgalmakat hozó, lassan bontakozó ígéretes viszony (Hesperis). Ez utóbbi már a házasságra készít elő (Pálma). A házasságba belekényelmesedett idősödő gavallér a ráérő napjait és a házastársi ellenőrzés alól kivont pénzét a tehetséges fiatal rokon (Viola) támogatására fordítja, talán nem egészen önzetlenül.

Mindehhez hozzáadódik a harmadik sablon, a kamaszkori félszegségéből kigyógyulni nem képes fiatalemberé, aki örök másodikként hosszan udvarol mindegyik kiválasztottjának, csak azért, hogy egy szemesebb vetélytárs (jelen esetben Nikkel hadnagy) rendre lóvá tegye.

A DE KÁR MEGVÉNÜLNI!, ami az elbeszélés légkörét illeti, az öregkori alkotások között sajátos helyet foglal el: a kalandok leírásának nyelvezete nem lépi túl a kimondhatóságnak azokat a határait, ameddig a *finom kis erotika* terjed. Vannak ennél szókimondóbb, sokkal látványosabban meztelenkedő Jókai-regények is. Arról, hogy az öregező Jókai gondolatai merre kalandoztak, sokkal többet elárul a szerkezet. Váratlan dramaturgiai fogással valamennyi nő, akik a férfit kézről kézre adták, az utolsó fejezetben mind újra felbukkan, majd a megbékélés egy általános hátbaverés formájában ölt testet: „Nos, uram, hát most már van önnek nyolc hölgy a házánál; azok között egy fele-

sége, egy leánya, hét szeretője és hat Schwiegermuttere. Hát meg van ön velem elégedve?” (JKK, 62: 308.)

Mindez visszaköszön az ÖREG EMBER NEM VÉN EMBER lapjain is: e kisregényfüzér első darabjában a főhős felesége nem azért duzzog, amit férje Bécsben elkövet, hanem amit elmulaszt: ilyen felvilágosodott úrhölgyekre vágnak a férfiak a kései Jókainál, akik nemcsak „a szabad gimnáziumot”, hanem „még az akadémiát is kitanulták” a szerelem iskolájában.

ANDRÁSSY SUGÁRÚT, VÖRÖS TORONY UTCA – e címet fogja egyszer, talán, az a nagyobb munka viselni, amelyben a kései Jókai művészetéről teszek néhány megjegyzést. A címben kiemelt utcanevekkel – úgy is, mint Jókai-szövegek motívumaival – kettős szövegösszefüggésre szeretnék a metonímia segítségével ráutalni: egyfelől arra a magyar politikai elitre (ahová Jókai is tartozott), amely az Andrássy utat kiépítette, és amely Budapest városképében is tárgyiasította a maga képzetait hatalomról és történelemlről. Másfelől – s a jelen résztanulmány ezt próbálta meg láttatni – a kései Jókai műveinek horizontján a Hősök tere mellett vagy mögött, bizony, feltűnik a bécsi Rotenturmstrasse szűk katlanja is. E belvárosi utca és közvetlen környéke az arra járónak (legyen bár teljességgel járatlan a freudi szimbolikában) még ma is mindent elárul a századvégi Bécs takargatnivalót nem ismerő erotikájáról, amely nem azért mutatja meg magát, mint ha szégyentelen volna, hanem azért, mert tudja: magunk között vagyunk. Kezdetben bonyolódnak a dolgok, ha beszélünk az öreg Jókaiival, de azután minden otthonosabbá lesz. Szerintem: megéri.

Felhasznált irodalom

- Barta János: AZ ÉLŐ JÓKAI. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 79. (1975/3.) 272–279.
- Beöthy Zsolt: JÓKAI MÓRRÓL. In: *Budapesti Napló*, 9. évf. 127. sz. (1904. május 7.) 2–3.
- Bernfeld Magdolna: A NÉMETSÉG JÓKAI MÓR MEGVILÁGÍTÁSÁBAN. (Német philologiai dolgozatok. Szerk. Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik. XXXIII.) Pfeifer, 1927.
- Borí Imre: JÓKAI ÉS A SZÁZADVÉG. In: Kerényi Ferenc–Nagy Miklós, szerk.: *Az élő Jókai*. Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1981. 88–111.
- Broch, Hermann: HOFMANNSTHAL ÉS KORA. SZECESSZIÓ VAGY ÉRTÉKVESZTÉS? Ford. Györfly Miklós. Helikon, 1988.
- Csáky Móric: AZ OPERETT IDEOLÓGIÁJA ÉS A BÉCSI MODERNISÉG. KULTÚRTÖRTÉNETI TANULMÁNY AZ OSZTRÁK IDENTITÁSRÓL. Ford. Orosz Magdolna, Pál Károly, Zalán Péter. Európa, 1999.
- Franzel, Emil: KRONPRINZEN-MYTHOS UND MAYERLING-LEGENDEN. Wien–München, Herold, 1973.
- Fried István: DAS WIEN-BILD SÁNDOR MÁRAIS. In: *Neohelicon* XXIII/1 (1995). 143–152.
- A HALÁL. In: *Budapesti Napló*, 9. évf. 126. sz. (1904. május 6.) 6.
- A Jókai kritikai kiadás (Jókai Mór összes művei. Szerk. Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Akadémiai) alábbi kötetei:
- JKK, 18 = A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE. I. kötet. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa, 1981.
- JKK, 27 = A KÖSZIVŰ EMBER FIAI. I. kötet. S. a. r. Szekeres László, 1964.
- JKK, 29 = ENYIM, TIED, ÖVÉ. I. kötet. S. a. r. Gergely Gergely, 1964.
- JKK, 30 = ENYIM, TIED, ÖVÉ. II. kötet. S. a. r. Gergely Gergely, 1964.
- JKK, 31 = AZ ÉLET KOMÉDIÁISAI. S. a. r. Kulcsár Adorján, 1967.

- JKK, 62 = DE KÁR MEGVÉNÜLNI! S. a. r. Bokor László, 1971.
- JKK, 64 = ÖREG EMBER NEM VÉN EMBER. S. a. r. Szakács Béla és Bokodi Ervin, 1976.
- JKK, 67 = A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE REGÉNYES RAJZOKBAN. I. kötet. S. a. r. Téglás Tivadar és Végh Ferenc, 1969.
- JKK, 68 = A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE REGÉNYES RAJZOKBAN. II. kötet. S. a. r. Téglás Tivadar és Végh Ferenc, 1969.
- JKK, 71 = AHOL A PÉNZ NEM ISTEN. S. a. r. Kókay György, 1971.
- Jókai Mór (1995): UTAZÁS EGY SÍRDOMB KÖRÜL. In: Uő: A FEHÉR RÓZSA – UTAZÁS EGY SÍRDOMB KÖRÜL. S. a. r., utószó Gángó Gábor. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 67. kötet.) Unikornis (1995). 143–258.
- Magris, Claudio (1988a): DER HABSBURGISCHE MYTHOS IN DER ÖSTERREICHISCHEN LITERATUR. Vorwort zur 2. Aufl. übst. Walter Weiss. Vom Verfasser autorisierte Übs. Madeleine von Pásztor, Salzburg, Otto Müller, 21988.
- Magris, Claudio (1988b): A HABSBURG-MÍTOSZ AZ OSZTRÁK IRODALOMBAN. Részletek. Ford. Székely Éva. Európa, 1988.
- Mezei József: A VALÓSÁGTEREMTŐ. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 79. (1975/3.) 287–296.
- Mikszáth Kálmán: JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS KORA. I–II. S. a. r. Rejtő István. (Mikszáth Kálmán összes művei. 18–19. kötet.) Akadémiai, 1960.
- Nagy Miklós (1968): JÓKAI UND WIEN. In: LENAU ALMANACH 1967/68. Red. Dr. Nikolaus Britz, Wien–Heidelberg, Bohmann (1968). 101–105.
- Nagy Miklós (1975): JÓKAI MÓR ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN. (Arcok és vallomások.) Szépirodalmi (1975).
- Nagy Miklós (1987a): JÓKAI ÉRZELMES ROMANTIKÁJA (SZÁZADVÉGI REGÉNYEK). In: Uő: VIRRASZTÓK. Szépirodalmi, 1987. 123–130.
- Nagy Miklós (1987b): JÓKAI HATÁSA A KORTÁRSI REGÉNYÍRÁSRA. In: Uő: VIRRASZTÓK. Szépirodalmi, 1987. 243–266.
- Nagy Miklós (1987c): KRÚDY ÉS JÓKAI. In: Uő: VIRRASZTÓK. Szépirodalmi, 1987. 315–330.
- Nagy Miklós (1987d): JÓKAI ÉS AZ OSZTRÁK SZELLEMI ÉLET. In: Uő: VIRRASZTÓK. Szépirodalmi, 1987. 346–361.
- Pollak, Michael: VIENNE 1900. UNE IDENTITÉ BLESSÉE. (Collection Archives dir. Pierre Nora et Jacques Revel.) Paris, Gallimard/Julliard (1984).
- Pronay-Strasser, Inge: VON ORNITHOLOGEN UND GRASHUPFERINNEN. BEMERKUNGEN ZUR SEXUALITÄT UM 1900. In: Ehalt, Hubert C.–Heiss, Gernot–Stekl, Hannes (1986): GLÜCKLICH IST, WER VERGIßT...? DAS ANDERE WIEN UM 1900. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1986. 113–132.
- Rédey Tivadar: JÓKAI ÉS A TÖRTÉNELEM. In: *Századok* 59 (1925/4–6.). 113–125.
- Sármány Ilona: ELŐSZÓ. In: Uő: BÉCS FESTÉSZETE A SZÁZADFORDULÓN. Corvina (1991). 5–29.
- Schnick, Hilmar–Gorzny Willi, bearb.: GESAMTVERZEICHNIS DES DEUTSCHSPRACHIGEN SCHRIFTTUMS 1700–1910. München–New York–London–Paris, K. G. Saur, 1984. Bd 101.
- Sötér István (1979a): JÓKAI MÓR [1941]. In: Uő: FÉLKÖR. Tanulmányok a XIX. századról. Szépirodalmi (1979). 283–396.
- Sötér István (1979b): JÓKAI PÁLYAFORDULATA. In: Uő: FÉLKÖR. Tanulmányok a XIX. századról. Szépirodalmi (1979). 471–533.
- Szilasi László: A SELYEMGUBÓ ÉS A „BONCZOLÓ KÉS”. (deKON-KÖNYVek. Sorozatszerk Odoricus Ferenc. 18.) Osiris–Pompeji, 2000.
- Szörényi László (1989a): MÍTOSZ ÉS UTÓPIA JÓKAINÁL. In: Uő: „MULTADDAL VALAMIT KEZDENI”. (JAK füzetek 47.) Magvető (1989). 138–163.
- Szörényi László (1989b): BÉCS SZIMBOLIKUS SZEREPE KRÚDY MŰVEIBEN. In: Uő: „MULTADDAL VALAMIT KEZDENI”. (JAK füzetek 47.) Magvető (1989). 222–229.
- Timms, Edward E.: KARL KRAUS. APOKALYPTIC SATYRIST. CULTUR AND CATASTROPHE IN HABSBURG VIENNA. New Haven–London, Yale University Press (1986).
- Vajda György Mihály (1994): WIEN UND DIE LITERATUREN IN DER DONAUMONARCHIE. ZUR KULTURGESCHICHTE MITTELEUROPAS 1740–1918. (Schiftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Hrg. Moritz Csáky. Bd 4.) Wien–Graz–Köln, Böhlau, 1994.

- Vajda György Mihály (1998): AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA FENOMENOLÓGIÁJA. In: (B)IRODALMI ÁLMOK – (B)IRODALMI VALÓSÁG. Főszerk. Fried István, szerk. Hódosy Annamária, Kelemen Zoltán. Szeged (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1998. 13–22.
- Wagner, Nike: GEIST UND GESCHLECHT. KARL KRAUS UND DIE EROTIK DER WIENER MODERNE. (Frankfurt/Main) Suhrkamp (1982).
- Zola, Émile: NANA. Ford. Vajthó László. Magyar Helikon, 1972.
- Zoltvány Irén: EROTIKA ÉS IRODALOM. Szent István Társulat, 1924.
- Zweig, Stefan: A TEGNAP VILÁGA. Ford. Tandori Dezső. Európa, 1981.

Lackfi János

BŐRÖNDÖK, EMBEREK

Kurtág Györgynek

A kihalt pályaudvarra
 befut a vonat
 utasai lecihelődnek
 nem jött ki senki eléjük
 de erre számítottak maguk is
 Bőröndjeikkel járkálnak fel-alá
 egymást hol előreengedik
 hol előzik
 Majd sorba állítják s gátfutókként
 ugrálják át csomagjaikat
 Legvégül eldöntik a sort
 dominóláncként omlik a földre
 A kofferekből torlaszokat emelnek
 mögüle tekintetükkel
 egymást lődözik
 Míg végül elül
 a furcsa koreográfia
 A földön bőröndökből mozaik
 mindben embrióvá gömbölyödött
 testek fekszenek
 s mellettük noteszek
 ruhák tollak fésűk és vekkerek
 e legkedvesebb és legfontosabb
 tárgyak mint régi sírokban
 a fegyverek

BELÉPNI EGY HÁZBA

*Az eltévedni vágyó
Kosztolányi Dezsőnek*

Belépni egy házba, szögre akasztani
kalapot, trencskót,
lerúgni cipőt,
hátzissákokat bevágni a sarokba
– csupa gravitáció-teszt,
jelzik, hogy földet értünk
Nyitni csapot, tudni, hogy onnan
kihullik a bennfeledett, vége nincs ezüstlánc,
ismerni a vécélehúzó forszát, tudni,
hol és milyen erővel
rántsuk a kart meg
Tudni, hol tartanak kenyeret, kolbászt,
a pincében sem gyújtani gyertyát,
vaksötétben is biztonsággal megtölteni
a hordó csapjáról poharunkat
Tudni, a kertsötétből honnan ugrik elő,
mint gazdájának örvendező eb,
egy-egy loncsos bokor, beszedni
kint maradt ruhákat, tető alá lódítani a
heverő fejszét
Vigyázni magas küszöbre, alacsony
szemöldökfára, úgy nyitni az ajtót,
hirtelen mozdulattal, ne csikorogjon,
lassan ugratni vissza a zár nyelvét
Tudni pontosan, vásárban vett,
sípoló papírkígyóként hol kunkorog
oda-vissza a gyerekek lehelete,
fogat mosni feketén, az arctalan
ásító tükör előtt,
a szokott székre dobni le a ruhát
Kitakarni az ágyban fekvő asszony
álmában is várakozó testét,
egyedül az világlík derengve a házban,
úgy hever ott, mint egy fél alma,
középpütt magház,
másik felével pontosan összeillik

Oravecz Péter

HÁROM VÁZLAT

Játékos főhajtás Lackfi Jánosnak

1

bőröndök táskák bevásárlószatyrok
börtönében élünk
teremtésre teremtett kezeink
cipelő végtagokká aljasulnak
buszon villamoson bizonytalan súlyokba fogódnak
fékezéskor veszélybe sodorják a testet
nem rázhatunk kezét ismerőseinkkel
nem simogathatjuk meg szeretteink arcát
és a váratlan röppenő pofonokat sem
háríthatjuk el és mindez csupán azért
mert a cuccokat kevéske e világi vagyonunk
mozdítható darabjait kényszerűen utaztatjuk
az üzletek otthonunk s más
pillanatnyi fontossággal bíró
helyszínek között

2

irigylésre méltó a madarak bátorsága
ahogy házak fák tetejéről szárnyra kapnak
a dobbanást követően hosszú tizedmásodpercekig
hagyják zuhanni testük s közben
rezzenéstelen nyugalommal szemlélik
a gyorsulva közelítő földet
aztán a tollak sűrűjéből hanyagul kibontják szárnyuk
félelem nélkül pontosan időzítve
ahogy tapasztalt ejtőernyősök se tudják
könnyedén és elegánsan
mintha a repülés
a világ legtermészetesebb dolga volna

3

ma
nem keltem fel hirtelen az ágyból
nem tettem ciánt a kávémba

nem léptem száguldó autók elé az útra
nem kötözködtem a bkv-karszalagos hústoronnyal
nem léptem át a táblát *vigyázz a tetőn dolgoznak*
nem nyúltam át a kerítésen vérebet simogatni
nem vettem hentesnél kergemarha-bélszínt
nem ugráltam nem gyújtottam rá a liftben
nem hagytam nyitva konyhámban a gázt
nem ugrottam hátraszaltót a létra tetejéről

megmentettem az életem

Mircea Cărtărescu

NAPLÓ

Részletek

Vallasek Júlia fordítása

1990. január 10.

Vékony jégen haladunk, ki tudja, merre. Egyre váltja egymást (M. C. kis világában is) a hit és a nyugtalanság, a lelkesedés és a legmélyebb kétségbeesés. Egy új világ kezdetét éljük, menet közben változik minden, toffleri ritmusban. Ma már egyértelmű, hogy a régi (bár időben oly közeli) rendszer megsemmisítése csupán a forradalom első, ki-robbanó szakasza volt, most pedig a második szakaszt éljük, és legalább akkora veszélyben vagyunk, mint eddig. A harcot mindenhol, minden téren a tiszta és kompetens embereknek kell megnyerniük. Harc a piramis csúcsára tömörült gazfickók ellen, akik nem adják fel, ahogy „atyuskájuk” sem adta fel. Remélem, sikerül megtalálni megfélemezésük – a féregtelenítés módját. Állandó rohanásban élek, fárasztó, örvénylő káosz közepén. Nemsokára kihozzuk a *Contrapunct* című lapot, talán ez lesz majd nemzedékünk kötőanyaga. De vajon alkalmas vagyok-e szerkesztőségi életre? Milyen munka felelne meg nekem, figyelembe véve a tényt, hogy létem egyetlen célja (és a boldogság egyetlen lehetősége) az írás. Nem szeretem az „újságírást”, akkor sem, ha irodalmi, akkor már inkább valamilyen fantomállás. Mégis belépnék a szerkesztőségbe, mert így hetente három-négy szabadnapom lenne. Egyelőre minden átmeneti, bizonytalan, senki sem tudja, mi lesz. [...]

Január 17.

Jól döntöttem, vagyis visszavonultam a *Contrapunct* szerkesztéséből. Hiba lett volna belépni az irodalmi közéletbe. A kockázatok ellenére félre kell állnom, a régi életemet kell folytatnom. Mert nem a hírnév vagy a társadalmi pozíció a cél, hanem maga az irodalom. Még az sem érdekel, miből fogok megélni. Ismét a valódi művész tisztaságában élek majd, aki óvakodik a külvilágtól, önmagára hallgat, és csak önmagát érti meg. Nem az én feladatom rivaldafényben állni, hetente megírni egy cikket, nyilat-

kozni a tévében és a rádióban. Egyszerű, eldugott kis munkahelyre vágyom, amely nem foglal le nagyon, szabad időt biztosít. Az utóbbi hetek rendkívül heves idegi problémái (amikor összevesztem Crivel, időnként pedig úgy éreztem, nem tudok, nem is akarok élni) tulajdonképpen ebből a dilemmából fakadtak. Most már sokkal jobban érzem magam.

Az éjjel a régi gyönyörűséggel olvastam Kafka naplóját. [...]

Február 18.

Mindent felőrlően, potenciális gyilkosságként folytatódik a forradalom. A szabadság birodalma megöli azokat, akik nincsenek tisztában a törvényeivel. Katonai puccs, polgárháború, idegen hatalmak beavatkozásának veszélye a levegőben. A társadalom beteg, komoly a veszély. Minden lehetséges.

Pszichém zárt szoba, csak stimuláló anyagok, például a kávé tudják felnyitni: meglepetésemre odabent nincs semmi. Minden alkalommal meglepődöm ezen, oly nagy örömmel hallgatom, hogyan enged a zár, nyílik az ajtó. [...]

Március 19.

A *Caiete critique* munkatársa lettem, remélem, könnyű és kellemes lesz a munkám. Fontos, hogy csak délután dolgozom, és nem is mindennap. Azt hiszem, az eddigi ajánlatok közül ez a legjobb. Jelentkezem az egyetemi versenyvizsgára is, három helyet hirdettek meg. Gondolom, az egyiket elnyerem. Holnap tévéfelvétel. Más? Utolsó simításokat végzem az *Álom (Visul)* francia változatán, erre rá fog menni az egész hetem. Látod, sűrűsödik a programom, de a fenti körülmények ellenére egyetlen pillanatig sem szabad megfeledkezni arról, hogy író vagyok, és az *író ír*. [...]

Május 6.

Kezdem megérteni a készülő tragédiát. Egy újabb diktatúra, újabb koncentrációs rendszer készül meglepedni nyomorult országunkban. Minden, ami 22-e után történt, hazugság volt, mesterkedés és alakoskodás. Lassan ébredtem rá, de most már tudom, biztosan tudom. Forradalom *van*, és ezt a forradalmat rövidesen el fogják fojtani. Ahogy általában a forradalmakat. Sokkal távolabb van még a rendszerváltás, mint hittem. Nem állok félre többé. Szánalmas alak voltam, de remélem, most a helyes úton vagyok. Részt veszek a Csavargók terén zajló kétségbeesett, tragikus megmozdulásban. Nem a sikerében, csupán a szükségszerűségében hiszek. Istenem, lám, mikor már azt hittük, megszabadultunk a gonosztól, íme az visszatér hozzánk nesztelenül, de féltelmetesen. Sírás lesz. És továbbra is mítosz marad a szabadság.

Május 7.

Esténként tüntetés. Nincs más célja az életemnek, és ebben sem találok a célt. (Az életem *santana*, villám visszfénye a harmatcseppekben.) Létem üresen kong, üresebben, mint eddig bármikor. Mégis valami hasznos dolgot művelek, amiben hiszek: felhasználom testemet és hangomat a szabadságért.

R. Fotiade könyvét olvastam, a *Papírfogatot (Un atelaj de hîrtie)*.

Május 18.

Lassan túl vagyunk a választásokkal járó örületen (én is túl vagyok a politizálás örültségén, most kerülöm, mint ördög a szenteltvizet, így vagy úgy, ezek vagy azok úgyis

hülyének néznek, de talán nem nagyon hülyének). Lassan megszabadulok a versenyzővizsgától is, amire naponta tanulok, így remélem, június közepére ismét munkához láthatok. A nyáron szeretném befejezni a novellát. Két hét magány, és pontot tehetnék a végére. Más is meg szeretnék írni. Kezdek elégedett lenni a *Luluval*, bár lehetséges, hogy mindez csupán öncsalás. De talán itt van valamiféle központ, nyirokcsomó. Módszerem: rétegenként felolvasztani a gyöngyöt, amíg előtűnik a közepéből a mumifikálódott rovar, amely oly fájón karcolta-sértette a kagyló húsát.

Rettenetesen fáradt vagyok. Minden izmom tejsavtól duzzad. Talán egy kávéval elviselhetőbb lenne.

Újraolvastam Blagát (a teljes Nichita Stănescu benne van), Barbut, Bacoviát.

Június 13.

Döntő fontosságú nap. Újabb december 22-e. A televízió megszakította adását. Az utcán tüntetések, harcok. Kretén kommentárok a rádióban. Ktart-e a kormány? Vagy ismét előre megrendezett az egész? Az idióta rádiókommentár számos elhajlása, éles, durva hangja arról győz meg, hogy az egész szándékos, előre elkészített forgatókönyv szerint zajlik. Ismét a közember ösztöneit célzó uszítások: most, amikor Eminescu hársai bontják virágaikat, amikor nyugalomra volna szükségünk, hogy szorgosan dolgozzunk szép hazánkért, éppen most ellenséges erők támadják a forradalom, a demokrácia vívmányait stb. (Dél-amerikai melodráma, Pedro Camacho behízelt hangján...) Most, amikor meccset kellett volna néznünk... amikor... a tüntetők egy része (természetesen) részeg volt, késekkel és botokkal felfegyverkezve... Mi lesz itt éjszaka?

Istenem, micsoda primitivizmus, milyen buta, átlátszó fogások... Csak most már nem szédít a győzelem, kinyílt a szemünk. Legalábbis egyeseknek.

A televízió egy órára megszakította az adást, ami még 22-én sem történt meg. Az egész meg van rendezve. A mostani kormány leghatásosabb pszichológiai fegyvere a „nyugalom” szó (gyűlöletes lesz).

Megjelent a tévé vezetősége. Igen, forgatókönyv szerint.

Mint egy színdarab. Támadják a sajtót. Felhívás a néphez. Răzvan T. – egyenesen förtelmes. A fél éve ismerős algoritmus. Óriási ribillió. „Súlyos eseteink vannak. Segítséget kérünk!” „Az *elvtárs*, régi szép szó.” „Kidobták a rózsát az ablakon.” „Éljen a kommunizmus” – kiáltották ma (a munkások).

Este 21.30. „Számolják fel a legionárius rebelliót!” (Iliescu)

Június 14.

Éjjel egy óra. Lövések a központban, helikopterek zúgása, rakéták vörös fénye.

Reggel. A tévében... francia nyelvű adás! Kintről továbbra is helikopterzúgás s talán egy-egy lövés zaja.

Tiens! Eljövének a bányászok! Incroyable.

Este. Bányászkezen a város. Iliescu a Nemzeti Megmentési Front szervezte tüntetésen: „Védjük a népi demokráciát!” Vagyis a proletárdiktatúrát, amivel már Ceaușescu is felhagyott. A televízióban folytatódik az operett. Éjszaka a felhők közt kikandikálóló éles, tiszta csillagok alatt egy-egy lövés fénye. És azt hiszem, tankok zörgése. Mániákusan, mindegyre Eminescut idézik. A tüntetőket ad hoc kinevezik vandálnak. Politikai szempontból 22-e óta mit sem fejlődött a lakosság. Mit lehet tenni, amikor semmit sem lehet tenni? Még a kormánynak sem.

Június 19.

Igen, ebből a szempontból, nincs mit tenni. A kocka ismét vakot vetett, és estében sokakat összetört. Ez a sorsa ennek a szerencsétlen kis országnak, amelytől végleg elbúcsúztam a *Levantulban*, ahol mindent elmondtam. Életem egyelőre beláthatatlan módon meg fog változni. Szeretnék belépni egy új világba. Itt már nincs több látnivaló.

A *Lulu* pokoli novellává formálódik, szinte kibírhatatlan. Kiábrándulásom novellája, életem első felén koppanó rothadt koporsófüdél. Micsoda befejezés, pedig nem is volt kezdet! Mocsár, romok, klozet, perverzió, szégyen és undor. Belegabalyodtam saját tehetetlenségem nyúlós húsába. Túljutottam életem csúcspontján, most pedig a férgek és az alkony felé haladok.

Szép és szomorú magány, mint Verlaine-nél. Visszafelé haladok az időben és az irodalmi formák között, hogy felleljem a lélek ragyogását. Ámbár a csaknem hihetetlen szépség, a Cytherét ábrázoló képek bája itt van mellettem, az otthonomban, az én drága lányaim dús hajában, titokzatos tekintetében. Ioanában saját gyermekkori arcomat látom, a hasonlóság borzongató.

1996. január 1.

Soha nem kezdődött szebben az év. „Oh, what a night, what a garden of delight!” Éjfélkor tűzijáték, süvítő petárdák, kimentünk az erkélyre. A biborszín, puskaporszagú levegőben fénylő csillagok hulltak szerteszét mintegy gyerekkorunk egén, arany-, bor- és smaragdszínű csíkokat húzva, végül miniatűr lángocskákban olvadtak szét. Óriási, vakítóan vörös csillagok égtek hosszan a levegőben. Űstökösök rontottak az égre, majd hirtelen szétporlottak. Csillagzuhatagok ömlöttek a tengerbe. A város sötét tornyai mögött kivirágzó és elhervadó, majd újra kinyíló és újra elhervadó krizantémok fénye sáfrány-, berill- és kárminsínre festette az eget. Egy fénysugár hirtelen bevilágította az uszályokat a vízben. A városból ágyúszó hallatszott, mint a háborúban. A vad csipogás a közelünkben erős fénycsóvákat dobott az égre, lilára és narancsszínre festve az arcunkat. Apró robbanások villámai fénylettek fel. A fiatalok a belső udvarból petárdákat eregettek, amelyek újabb színes szikrákat szórva fúródtak mélyen az égbe. Mások letettek egy-egy dobozt a vízpartra, várták, hogy tüzessort szórva kirobbanjon belőle egy csillag, kettő, három, négy, öt. Ioana boldogan sikítva üdvözölt minden új csillagképet, meteort. Cristina édes arca, indigó homlok, narancs arccsont, aranyszín ajak... Aztán vissza a házba virágok és gyertyák közé, koccintások, csókok. Majd Lennon életrajza a tévében, valóság és groteszk keveredése, és végül a hálószobában, ahogy ő megjelenik meztelenül a függönyök félhomályában, egyetlen famedalional a nyakán.

Március 11.

Hosszú és szomorú nap, túl hideg a sétához. (Neo)romantikus alkat lévén, a kályha mellé húzódva olvastam néhány órán keresztül. Igaz, nem elégiákat, szatírákat, még csak nem is ódákat vagy fabulákat, hanem Caragiale prózáját. Se túl jó, se túl rossz. Nem megy igazán az olvasás, unok mindent. Most, egy Martinivel és egy kávéval a kezem ügyében mintha-mintha elviselhetőbb lenne. [...]

Március 23.

Itt, Amszterdamban fogom befejezni a *Vákvilág* első füzetét. Úgy tűnik, az első rész nem fog beleférni, legalább hús oldallal több lesz (csak gyanítom, mert még nem tudom, valójában mi is fog történni a nagy üregben, amely egyszerre agy és anyaméh. Elmém-

ből születik, a mentális anyaméh megtermékenyítéséből – de nem lesz nagyon egyértelmű, majd a végén, Hermannal nyerik el értelmüket a dolgok). Muszáj ellenállnom a kísértésnek, hogy részletekben, vagyis kötetenként publikáljam a könyvet. Hirtelen kell majd megjelennie, tisztára mosva, amnéziásan a tenger vizéből. Csak lenne ihletem, csak meg tudnám találni azt, amit keresek! Csak hinnék is abban, amit teszek!

Sokkal jobb a kedvem, bár az ég továbbra is felhős. A barna füzetet lemásoltam, tehát jöhet a számítógépes szerkesztés. Ez fontos, számtalan stilisztikai javítást kell meg ejtenem, hogy a makrostruktúráról ne is beszéljek. Ha Joyce-nak számítógépe lett volna, talán meg sem írja a *F. W.*-t, túl egyszerűnek tűnhetett volna számára.

Nem vagyok formában. Mintha állandóan fogyna a szellemi erőm. Ha legalább híres kitartással tudnám pótolni! Csak azt tudom, hogy továbbra is írni szeretnék, csak azt.

Április 6.

...most már azt sem. Egy hete újra a por és hamu országában, fáj a fejem a szomszéd-ból átszűrődő gázszagtól. A hajam durva tapintású, mint valami redves rongy. Arcom szerény hörcsögformája leapadt, soványabb, áttetszőbb vagyok, mint eddig bármikor. Egyre jobban hasonlítok a mezőn dolgozó paraszthoz, kába, beletörődött szempár; egy kutya vagy egy mexikói peón pillantása. És hogy teljes legyen a nyomor, hülye fejfel elvesztettem négy-öt oldalt az amszterdami naplóból, a legjobb szöveget mindabból, amit az utóbbi időben írtam. Legszívesebben felpofoznám magam.

A számítógép továbbra is jelenlegi életem középpontja (helyesbíték: csak most kezd valóban azzá válni). Egyelőre csak téblábolok körülötte, kerülgetem, mint egy kegytemplomot, megkínóz és csodálattal tölt el, mint egy szeszélyes asszony. Életemben először nekem is van hobbim. Most éppen általános felújításon van, kiontott belekkel hever az asztalon, fémes és áramkörös agya a szerelőnél. Ha rendbe jön, majd énekel nekem, mint Saul: „My soul is dark, oh quickly string...” stb. stb. Egész héten éjjel-nappal ott ültem mellette, két különböző elme egymással szemben. Esténként fátyollal takartam le ragyogó arcát, hogy ne rettenjenek meg a törzsek.

Most Ioana íróasztalán dolgozom, nyolc szőke, barna, vörös baba figyel, de nem néznek a szemembe, arcukon édeskés, oligofrén mosoly. Mind mezítláb, mindnek jól látszanak a lábujjai. A barnának valamilyen látomástól meredt a tekintete. Seymour babája nézhetett ki így.

Július 1.

Elérkeztünk a nyár archetipikus magjához, lombok alagútja alatt kanyargó utcák, cseppet sem kellemetlen növény- és forró porszag, teherautó alatt elnyúló kutyák, szomorúság bohém hangulat, szeretkezés reggel és szeretkezés este...

Az élet kínzó középpontja, amikor az archívumba zárt filmek letörlődnek, a celluloidszalag összezsugorodik. Néhány ébredés előtti kép: az iskola frissen festve, ellenségesen (de éppolyan masszív épület, mint akkoriban volt), az udvaron néhány alak focizik, a magas kék ég felé rozsdaszínű fű nyújtózik, selymes, mint a prém... Miért is élek még, miért nem halok meg most, ebben a percben?

Néhány napig pihentem, mert már kis híján eljutottam a testi-lelki összeomlás határáig. Kamaszkorom óta nem néztem ki ilyen rosszul: homlokom kemény, mint a kő, minden csontot ki lehet rajta tapintani, merev nézés, beesett arc, kiálló bordák, a hasamon pedig nincs egy csöpp haj. Most újra rendben vagyok, az önmagamból való kiábrándultságtól eltekintve, amitől harmincöt éves korom óta nem tudok szabadulni, lel-

kileg is erősebbnek érzem magam. (Apropó, már-már orgazmikus örömömre a számítógép végre – csaknem – úgy működik, ahogy kell, ha beállítom a színeket és román billentyűzetet tétetek rá, végre dolgozni tudok rajta.) Még olvastam is: az örök „Tricks & Tips” és ejusdem farinae mellett élvezettel olvastam újra Jean Follaint és főleg Catullust. De szellemileg annyira ki vagyok égve, hogy erről nem is szólok többet. Sehogy sem áll írásra az eszem. Szétestem, a mentális áramkör, amely azt állítja: „én”, nem tud kapcsolatba lépni a mentális áramkörrel, amely azt állítja, „én”, amely nem tud...

Adtam egy interjút a *Dilemának*, csupa cinikus, szomorú dolgot állítottam, amiben ráadásul nem is hiszek. Nyomasztó. Pedig tudom: „if you don't feel like, you don't have to do it...” Semmi szükség az efféle közönség előtti kirohanásokra, sem én, sem ők nem ezt érdemeljük. Újraolvastam az *Vakvilág* utolsó lapjait: amennyire meg tudom állapítani, semmivel sem rosszabbak annál, amit eddig írtam. Istenem, megkínzottan, lecsúsztatva, idegenül és önmagamot kijátszva, de mégis író vagyok. Ez megadatott nekem, és nem veheti el tőlem senki. De fogy az erőm, és az első részt muszáj befejeznie, minél hamarabb. Ószre, mondom magamnak, és azt hiszem, ez a leginkább realista megközelítés. (Mióta nem írtam semmi jót a saját írásaimról! Mióta kínoz ez a depresszió, ez a hitetlenség! Ahhoz, hogy valódi író legyél, annak kell érezned magad, másképpen nem megy.)

Július 29.

Ma befejeztem a *Vakvilág* első részét. 466 füzetoldalt írtam tele, ami nagyjából 370 könyvoldalt jelent. 1992. december 7-én kezdtem írni, ami azt jelenti, hogy három évig, hét hónapig és három hétig dolgoztam rajta, vagyis 1320 napon keresztül. Átlagban körülbelül tíz oldalt írtam havonta, ami normális prózánál kevés, de ennél már teljesítménynek nevezhető. Annyira üresnek érzem magam, nem tudom, tovább írom-e valaha is ezt a könyvet! Ebben a pillanatban az is bizonytalan, hogy sikerül-e továbbgörgögtetnem a gondolataimat, testemet, az életemet. Teljesen kimerültem. [...]

Augusztus 22.

Rengeteg tervem van, de az izgalom egyelőre meddő, hiszen csak a mindennapi kávéadag tartja fenn, benne egy kanálka ősszel (hm!). Szeretném megmozgatni a dolgokat, elegendem van a bezártságból. Szeretném bevinni az írásaimat a körforgásba, megmártózni az (irodalmi és nem csak) életben, magamba szívni az Egyetem és az Intercontinental közti tájat, a könyvesbódékot, butikokat, egyetemista lányokat, a szeptemberi meleg, sárga napok boldog szédületét, amikor újra élni kezd az ember. Az irodalom ismét jelent valamit számomra, annak ellenére, hogy továbbra sem hajlok a lapozgatásra. Elfogadom magam olyanannak, amilyen vagyok: negyvenes kamasz farmerben és szakadt trikóban, hátul összefogott hajjal, aki egy pillantást sem vet az érett kor medúzájára. A kazetta- és CD-árusok, a fülbevalós rockerek és fekete blúzós csajok figyelmetlenül néznek utánam, néznek át rajtam. Most gépelik a *V*-t. Nyugtalanul várom, milyen lesz a gépirata ennek a bizarr valaminek. Sem a *Travesti*, sem a *V* nem valódi, friss könyv, inkább foszforeszkáló bomlástermék mindkettő, „a nevelés alkonyának alkonya”, ahogy Pound mondaná. A virágzó dekadencia minden csodájával és borzalmával. Mert én magam is ilyen vagyok. Saját írásom olyannyira átalakított és lebontott, hogy már nem vagyok képes a friss életre. Az írás már nem égő csábítás, hanem figyelmetlen kéj. Tiszta voltam, és akaratom ellenére csábító a *Poeme de amor*ban például. Most pedig... – de így is túl messzire dugtam ki ezt a csigaszarvat. [...]

Szeptember 7.

Megkaptam a *Vakvilág* levonatait, összeszorult szívvel beleolvastam, aztán hamar megnyugodtam: nem tudom, mennyit lehet egyszerre befalni ebből a tortából, de amennyi a kiskanálra felfér, az igazán zamatos. És senki nem várhatja el az olvasótól, hogy akkorára tátsa a száját, mint a rajzfilmfigurák, és egyszerre kapja be az egészet. [...]

November 5.

Az elmúlt hetekben sokat olvastam, többek közt az *Omensetter szerencséjét*, Gass modernista tautológiáját (kiábrándító), és újraolvastam *Az okkult filozófia történetét*. [...]

Dolgozom a *Vakvilág*on. Vad javításokat ejtettem rajta, még mindig van hozzáadni, kihúzni-, javítanivalóm. Az oldalak már be vannak számozva, most 343 oldal, ehhez jön még két-három oldal (mottók, bevezető...). Eddig tehát ez a „legnagyobb” írásom. Három „néma” olvasója volt már: a gépíró, a szerkesztő és S. Egyik sem mondott róla semmit, kivéve S.-t, aki sok mindent kifogásolt, időnként jogosan. Negyediknek Oana olvasta el, néhány jó szóval váratlanul mindent megváltoztatott, visszanyertem a bátorságomat. Mert végső soron mire vágyik minden író, hacsak nem paranoiás: biztatásra, egy apró, őszinte gesztusra, amely azt jelzi, valaki értékeli azt az eszement erőfeszítést, amit egy könyv megírása jelent. „Cărtărescu a köbön” – nem hangzik különösebben jól, de az eddigi fagyos csend után ez is valami. Most korrektúrázzák a könyvet, hétfőn újra nekifogok ritkítani és bővíteni, jövő csütörtökön pedig egyenesen a „termelésbe” kerül. Borítót kap (ami nagyon fontos nekem), rajta az elme örök pillangójával, remélem, most az egyszer valóban vastag, fehér papírra nyomják, és úgy december 20-a körül kikerül a könyvesboltokba.

Tíz nap múlva Angliába és a két Írországba utazom. Nem izgat nagyon az utazás gondolata, de azért örülök, mert már régóta nem voltam külföldön. Más várakozások: a magyarországi és németországi könyveim (sőt talán a holland meg a norvég fordítás is), majd februárban a belagiói út. A *Travesti*hez kötődő féldepresszió után újra jobb napokat látunk.

November 25.

Highbrow London – éppen olyan masszív, önelégült és nyomasztó, mint egy széles arcú angol nő. Senkivel sem áll szóba. Előítéleteinek gránit infrastruktúrája századok óta megingathatatlan, koloniális épületei olyanok, mint a piramisok. Londont nem lehet szeretni, ahogy az ember nem fekszik le Erzsébettel, Viktóriával, Erzsébettel and so on and so forth. Európa Bejrútja (I mean Belfast) ellenben kedves kikötőváros, patriarchális, nyugodt, főleg egy esős őszi napon. Igaz, hogy sok a bomba, de az ember ír whiskyt és Guinness kortyolgathat langyos önfelédtséggel, várja, hogy megszáradjanak a ruhái, hogy templomba mehessen... Joyce Dublinja igazi joy city, a Liffey Plurabelle úgy araszol át rajta, mint egy hernyó. Sok teát isznak errefelé az emberek, olvasnak, és a Costello-toronyból bámulják a tengert.

Levettem a kezemet a *Vakvilágról*. Most már egy hónap (három hét?) múlva meg kell jelennie. A szülők és a sajtó miatt megint nem lesz majd könnyű dolgom, de legalább egy gondtól megszabadultam. Életem legzavarosabb éve áll mögöttem. Nem is tudom, mit tegyek, hová bújjak. Meggyőződtem róla, hogy az akadémiai, egyetemi élet nem nekem való, na de akkor mi való nekem? Mindenhol feleslegesnek érzem magam, még ebben a házban is, ahol mindig menedékre leltem. Most már ez is nyomaszt, valósággal megfojt.

Két-három érdekes oldal De Quincey tíz, száz ostoba retorikai pufogatása között. Ezt a könyvet ott kellett volna elkezdeni, ahol befejeződik, le kellett volna írnia a legapróbb részletekig a kifordított világokat, az ópiumfüggő világának széteső darabjait. Akkor ötven évvel korábban olvashattuk volna Rimbaud-t, és fölöslegessé vált volna a pokolraszállás.

November 26.

Továbbra is a napló marad a legfontosabb, leghitelesebb – és bizonyos időközökben az egyetlen – bizonyítéka annak, hogy létezem, hogy időnként reménytelenül zsákutcába jutó belső életem továbbra is keresi helyét. Vagyis a nyugalomnak azt a medencéjét, amit könyvnek nevezünk. Vízgűjtő medence, vagy neuron, vagy Isten tudja, mi – lám, még mindig lélegzem. Az a tény, hogy csaknem teljesen elmaradtak az álmok, és már alig olvasok valamit, azonban mást jelez. Hosszan tartó magányra és elmélkedésre van most szükségem ahhoz, hogy ismét belefoghassak valamibe: megvannak az adatok, ismert a téma, de mindez itt hányódik valahol a közelben szétszóródva a lehetőségek felhőcskéin. Nem állati, de nem is emberi meggyőző, mágneses erőre van szükségem, hogy mindezt megszelídítsem, hogy újra becsalogassam elmém kísérletező labirintusába. Egy pillanatra megláttam magam a kikapcsolt tévé képernyőjén: akár egy sötét bőrű, faragott arcú szent, metsző tekintettel, egy középkori, eretnekségre hajló skolasztikus filozófus hajviseletével. Ami kívülről látszik, szinte archetípusszerű: erőt sugároz, mintha éremre nyomták volna. Ki látja meg e hamis humanista szent arca mögött az éretlenséget, ügyetlenséget, oltalom utáni sóvárgást? Az irányvesztettséget és a félelmet?

Kevés könyvet szeretek annyira, mint *A tulajdonságok nélküli embert*. Ez az a könyv, amit én is szívesen megírtam volna. És minden mai posztmodern kísérletnél pontosabban fejezi ki korunkat, ez is bizonyítja, hogy nem az elektronikai fejlődés hozta létre a posztmodernt, hanem az önmagunkról és a világról való gondolkodás megváltozása.

Kelevéz Ágnes

BÁRSONYSZÉK VAGY TÜZES TRÓN

Babits presztízsváltozásai a Baumgarten Alapítvány kurátoraként

„Ez az alapítvány bizonytalansággal mindig sok kritikának lesz kitéve: mert a bírálónak mindig jogában áll csupán egy szempontból kritizálni, de az alapítványnak nem áll jogában csupán egy szempont szerint választani” – jósolja meg Babits a kuratórium jövőjét 1929 januárjában, az első díjkiosztás alkalmával.¹ A jóslat valóra vált, ettől kezdve a napi- és hetilapok, az irodalmi fórumok kétségtelenül egyik legtöbbet vitatott eseményévé lett a Baumgarten-díjak kiosztása. Babits 1931-ben s 1933-ban szinte ugyanazzal a fordulattal utal az alapítványi tevékenység hanyattatott fogadtatására: *„Mióta megindultunk, hírlapi táma-*

dások keresztüztüében állunk, de tekintélyünk és jelentőségünk egyre gyarapodik; „Bőven volt részünk támadásban és kritikában. Ennek ellenére alapítványunk tekintélye évről évre szemmel láthatólag nő és erősödik”.²

Míg Babits a rendes évi díjkiosztások alkalmával az alapítványt „a magyar irodalom magaslati őrhelyé”-nek nevezi, s a kurátor tevékenységét a „gátör”-éhez hasonlítja, aki „makacsul őrködik a szellemi gát színvonalán, mely a silányabb és efemerebb irodalmi törekvések hangos árjának ellenáll”,³ addig a sajtó hasábjain a cikket írók döntő többsége, ha a kritika politikai irányában és tartalmában különböznek is, de abban egységesek, hogy szinte versenyeznek egymással, milyen hasonlattal ítélik el, fokozzák le, tegyék nevetségessé a kuratórium munkáját. Van, aki kijelenti, hogy a döntés „a magyar irodalom szégyene, gyásza és szomorúsága”, van, aki „Mihály bácsi ingyenlevése”-nek, „erkölcsnemesítő irodalmi kongregáció”-nak, „sarokház alapítvány”-nak, „egyetlen irodalmi csoport [...] családi házbizománya”-nak, „privát hagyatéki ügy”-nek, sőt „asztaltársasági karácsonyfá”-nak, „irodalmi ingyen-tej”-nek és „Winterhülfe”-nek nevezi az alapítványt.⁴ Honnan ez az apadhatatlan indulat, honnan a minden évben megújuló roham kifogyhatatlan hajtóereje?

Ha a következő évszázad küszöbéről tekintünk végig a díjazottak listáján, mely ma már teljes terjedelmében hozzáférhető a Téglás János által összeállított, a Baumgarten Alapítvány ünnepeit bemutató dokumentumkötet jegyzetében, megállapíthatjuk, hogy a lista egyáltalán nem szégyellnivaló, s ha a díjak kiadásának sorrendjén lenne is vitatnivaló (például a Kosztolányi által is többször, barátiilag ajánlott Füst Milán, illetve a szűkös anyagi körülmények között élő Nagy Lajos először csak 1932-ben kapja meg a díjat, Kassák pedig csak 1936-ban kapná, ha nem tiltanak le a minisztériumból), vagy megkérdőjelezhető egyes, a *Nyugat* köréhez tartozó, közepes szerzők túlzott előtérbe helyezésének jogosultsága (például Gellért Oszkár háromszori díjazása: 1932-ben, 1933-ban, 1934-ben, míg József Attila 1935-ben kapja az első pénzjutalmat, s mint tudjuk, csak halála után, 1938-ban a díjat, Déry Tibor pedig egyáltalán nem került Babits ideje alatt a kitüntetettek közé), mégis a mai irodalmi kánonnal lényegében egyezően ítéelhetjük a díjazottak körét. Mindenesetre Kassák és József Attila ügye s annak sajtóvisszhangja elválaszthatatlan része lett nemcsak az alapítvány történetének, nemcsak Babits életrajzának, hanem a kor irodalomtörténetének is.

Nem az események lefolyását, a kirobbanó viták menetét szeretnénk nyomon követni,⁵ hanem azokat a hol nyilvánvaló, hol lappangó összefüggéseket feltárni, melyek a kritikák tüzeit újra és újra szították, s Babits megítélésének szélsőséges formáit hozták létre. Először is nagy pénz osztásáról volt szó, s ez önmagában már elegendő indok lehetne az indulatok elszabadulására. Másrészt Baumgarten végrendeletében több díjazási szempont figyelembevételét óhajtotta: a politikai, anyagi, esztétikai és erkölcsi értékek megítélésének súlya és aránya homlokegyenest eltérő értelmezésre adott lehetőséget. Harmadrészt a húszas éveket is a magyar irodalomtörténet politikától erősen szennyezett korszakának tudhatjuk, a heves politikai viták, a durva vaddalkozások lassan elmérgesedő, gennyesedő sebeket okoztak. Gyűlölettől volt terhes a levegő. Negyedrészt a minisztérium vétőjoga fenyegető pallosként függött a kurátorok feje fölött, s ez tovább bonyolította az odaítélés szempontjait és menetét. Végül és nem utolsósorban Babits személye és a végrendelet által hirtelen megváltozó lehetőségei és befolyása, a földcsuszamlásszerűen átrendeződő hatalmi viszonyok kinél zavarodottságot, kinél indulatot, kinél féltékenységet, kinél gyűlöletet, kinél pedig meghunyászkodást okoztak. A húszas évek folyamán amúgy is vitatottá vált virtuális költői vezető szerepe a váratlanul megkapott *tényleges* hatalmi pozíció által szinte főbírói

ranggá, esztétikai ítélete pedig egy jogi és gazdasági döntésmechanizmus alapjává intézményesült, s ez sokakat indultatos állásfoglalásra kényszerített.

Baumgarten végrendelete 1927 januárjának végén óriási szenzációként robbant a napisajtóban, s már az első kommentárok arról szólnak, hogy nem pusztán a tehetség lesz jutalmazandó, hanem másik fontos értékelési szempont az anyagi helyzet is: az alapító „12-15 milliárdot hagyott szegény magyar írók támogatására, ami eddig a legnagyobb kulturális alapítvány”.⁶ Azonnal meg is indult a kérelmezők hada, „Babits Mihály nem mer kimozdulni hazulról, mert megrohanják a Baumgarten-igénylők” – írja a Magyarország.⁷ Valóban, Baumgarten Ferenc 1923-ban írt végrendeletében rögtön a letelején azt a – később leginkább támadott – megállapítást teszi, hogy nem pusztán a „tehetség” támogatása a cél, hanem az író szűkös anyagi helyzetének könnyítése is. Mindehhez nyilván a még közeli történelmi események tanulságaként kiegészítő megkötések is tesz. Nézzük a sokat idézett szöveget: „Ezen alapítvány létesítésénél nem a tehetség jutalmazása lebeg szemem előtt, hanem oly komoly törekvésű – akár a szépirodalmat, akár a tudományt – művelő magyar írók hathatós támogatása, akik minden vallási, faji és társadalmi előítéletől mentesek és csakis eszményi célokat szolgálnak és így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban szükségét szenvednek.”⁸ A meghatározás jellemzője, hogy konkrét utalás nélkül, de mégis elég egyértelműen mindazokkal szembe fordul, akik a háborús Magyarország nacionalista propagandáját képviselik(ték), akik a bukkott kommün kommunista eszméit hirdetik(ték), akik a fehérterror antiszemita nézeteivel rokonszenveznek(tek), sőt akik az aktuális társadalmi rendnek – adott esetben a keresztény kurzusnak – a hivatalos ideológiáját feltétel nélkül elfogadják és szolgálják, s ezáltal beilleszkedésük és anyagi megélhetésük biztosított.

A végrendelet nemcsak különböző értékszempontokat ad meg a díj adományozásához, hanem ezentúl bonyolult oksági viszonyokat is létesít köztük. Vagyis a tehetséggel párosuló szegénység önmagában még nem elegendő ok, hanem a világnézeti és erkölcsi függetlenség árán bekövetkező szűkös anyagi helyzet a támogatandó. A világnézetet a „vallási, faji, társadalmi előítélet nélküli”-ség jellemzi, az erkölcsi habitust pedig a „megalkuvás nélküli” magatartás. Bármennyire nemes is a szándék, a létrejött képzet bonyolult, minden eleme fontos konnotációkkal terhelt, s ez a gazdag mögöttes tartalom a hangsúlyok áthelyezésére, az értelmezések széles skálájára, sőt csúsztatásokra is lehetőséget adhat. Támadták is érte jobb- és baloldalon, hivatalos és ellenzéki körökben egyaránt.

A végrendelet a két kurátort, Babits Mihályt és Basch Lórántot hatalmazza fel, hogy többek közt határozzák meg „az alapítvány szervezetét és külső képviselőjét és a támogatásban részesülő írók kiválasztását”. Ezt figyelembe véve az alapító okirat tovább értelmezi a végrendeletben írottakat, s az új elemek nem feltétlenül az egyértelmű szempontok irányába mozdítják a döntési mechanizmus keretét. Egyrészt az okirat egy időbeli faktort is bevon szempontjai közé, s az eredeti mondatot („nem a tehetség jutalmazása lebeg szemem előtt”) egy időhatározóval egészíti ki („utólag”), s így menthetetlenül áthelyezi a hangsúlyt: „az alapító szándéka nem a tehetség utólagos jutalmazása volt”; vagyis nem pusztán a létrejött eredmény a fontos, „hanem az, hogy a tehetségnek a lehetőséget eszményi célú munkák alkotására megadja, támogatásban csakis olyan írók részesíthetők, akiknél minden reménység megvan arra, hogy ezt az anyagi könnyebbséget ily művek megírására fogják használni”. Ez egyrészt praktikusán a fiatalabb korosztály felé nyitás lehetőségét is jelenti, másrészt elvont értelemben nemcsak a múltban létrejött eredmény alapján való értékelésre ad módot, hanem egy remélt jövőkép bevonása is befolyásolja a döntést. Mon-

danunk sem kell, hogy ez az aspektus még inkább a személyes interpretációnak s ebből következően a támadásoknak ad majd tág teret. „Ekként csak oly író jöhet tekintetbe, akinek tehetsége és komoly kulturális törekvése éppúgy, mint jelleme megfelel a végrendelet által megkívánt igényeknek.” Tehetség, kulturális törekvés és jellem közös együttthatójának nehezen kiszámítható és sokszor egymásnak ellentmondó értékét kell tehát megállapítani és mérlegelni.

A tágítás mellett szűkítés is történik az okiratban a végrendelethez képest. A jutalmazandók köréből az okirat ugyanis kizárja azt, akinek „munkássága nyilvánvalóan politikai agitáció eszköze”, aki „az irodalmi divat és könnyű érvényesülés szempontja szerint” igazodik, valamint azt az író, aki „nemzetellenes tendenciát követ”, illetve a „közrendre vagy a közérkölcökre kétségtelen veszélyt jelent”. Ezek a szempontok sokkal konkrétabbak és aktuálisabbak, mint a végrendeletéi voltak. Hiszen a „politikai agitáció” egészen más, mint a „társadalmi előítélet”, s „nemzetellenes tendenciá”-ról eredetileg nem esett szó. Basch Lóránt, aki a hatvanas évek elején monográfiát készült írni a Baumgarten Alapítvány történetéről, hosszan elemzi kéziratának publikálatlanul maradt, nemcsak az életbelépésig, hanem az első díjkiosztásig megírt részében azt a folyamatot, amelynek során végül e kitétel a minisztérium kívánságára bekerült az alapító levélbe.⁹ Végül az okirat leszögezi, hogy a megítélés alapjául csak nyomtatásban megjelent művek szolgálhatnak, „ez alól kivétel csupán rendkívüli esetekben tehető”.¹⁰ Nem véletlen, hogy az alapító okiratot és az első díjkiosztást kritizáló Császár Elemér azt is szóvá teszi, hogy „az alapító levélnek a végrendelettel nem mindenben összhangzó rendelkezései” vannak.¹¹

Az alapító akaratát, a díjazás szempontjait már az alapítvány létrejötte előtt is hevesen támadják. A szélsőjobboldali Magyarországon Milotay István nem habozik sokat, hanem egyenesen cikkének dehonesztáló címével lesöpri az ügyet az asztalról, s a végrendelet világnézetét kozmopolitaként támadja: „Meg akarják semmisíteni Baumgarten Ferenc végrendeletét, amely kozmopolita írók kitenyésztésére [!] tízmilliárdos alapítványt létesített”, s szövegében sem adja alább, amikor „a magyar nép történelmi értékeit, fajiságának, előkelő úri erkölcsének legbájosabb és legszentebb megnyilatkozásait” látja rombolni általa.¹² Leghevesebben Szabó Dezső ront az alapítványnak: a „súlyos terheltségű” végrendeletben „hazugságot, rothadást, elszajhásodást” lát. Nem hagyja ki, hogy a végrendelet ellentmondásosan értelmezhető szempontjait ne játssza ki egymás ellen, s a lehetőséget ne politikai térnyerésre használja fel. Hol csúsztatással, hol politikai elferdítéssel, hol retorikai túlzásokkal bizonygatja, hogy képtelenség a feltételeket betartani. A „hagyaték faji elfogulatlansága csak olyan, mint a »sós és ketyeg?«, mi az? – vicces talányban (óra) a »ketyeg«. Azért van ott, hogy a palikat zavarba hozza. Mert a legelvontabb logikai ítéletekben éppen úgy benne van a faji meghatározottság, mint szenvedélyes érzelmeinkben”. A Baumgarten-féle „liberálisok”-ra zúdított antiszemita megjegyzések özöne után hozzáteszi, hogy „Wagner antiszemita volt”, „Petőfi utálta a németeket”, de jelenti-e „ez művészi alkotása alsóbbrendűségét, művészi termése megromlását? [...] Ugye nem is szabad ilyen disznóságot kérdezni?” Majd a „világnézeti és párt-elfogultságok” kritériumát támadja, hiszen „a Dante, a Rabelais, a Voltaire, a Hugo és száz más művész alkotásának a gigászi feltörést nem éppen a világnézeti és történelmi »elfogultságok« adják?” Végül levonja a bombasztikus következtetést: „a végrendeletnek a sajtóban közölt liberál-humanistico-esztétiko feltételei üres képtelenségek, szellebélelt gyermekes galagolyások”.¹³ Szabó Dezső támadását azért részleteztük, hogy pontosan érzékelhető legyen az a támadó, lekicsinyló, sértegető hangnem, melyet írásának stílusával megütött, s melynek párja lesz majd a HALÁLFAI-ról írt kritikája is. De hasonlóan indulatos Nagy Lajos is a 100% hasábjain, aki éppen az ellenkező

oldalról kritizálva viszont azt teszi szóvá, hogy a társadalmi igazságtalanságok ellen szólókat szorítja háttérbe az alapító okirat: „*Csak forradalmi szellemű író ne! – mondja az alapító oklevél, amikor kizár holmi »társadalmi, faji és vallási előítéletekkel« terheseket, értvén ezt úgy, hogy egy kis antiszemitizmus még nem baj, egy kis magyar virtus, turáni szerelem [...] sem baj –, de ha valaki azt meri írni, hogy nem igazságos az olyan társadalmi rend, amelyben a semmi produktív munkát nem végző Baumgarteneknek 2-3 sarokházuk van [...] az elfogult, az társadalmilag igenis elfogult, az »pártíró«, az nem »művész«, annak egy frászt a hasába, de nem pénzt.*”¹⁴

Nemcsak az alapítványt támadók, hanem egyik leghűségesebb védelmezője, Basch Lóránt is azt elemzi az alapítvány történetéről tervezett monográfiájának a máig publikálatlanul maradt részében, hogy a végrendelet több szempontú kívánságait milyen nehéz volt következetesen betartani: „*Az alapítványt rendelő végrendelet az esztétikai ítélkezéssel egy sorba állította a morális megítélést és az írói tehetség jutalmazásával az írói magatartását. Már ezzel is az alapító nem könnyű feladat elé állította végakarátának értelmezőit és döntésre hivatott végrehajtóit. De fokozottan azáltal még, hogy egy, a múltól és az írói jellemről független harmadik mozzanatot helyezett a mérlegelés súlyegységei közé, a szűkös anyagi helyzetet.*”¹⁵ Mondandóját végül így összegzi: „*Az esztétika, morál és humanitás hármasszempontjának mérlegelése vonta maga után az alapítvány kazuisztikus döntéseinek látszólagos ellentmondásait. Hol az egyik, hol a másik szempont esett döntő súllyal a latba.*”¹⁶ Mi más ez a megállapítás, ha nem eufemisztikus megfogalmazása annak, hogy e hármasszempontrendszer szerinti döntésmechanizmus nem lehet más, mint önellentmondó.

Az első díjkiosztás után pedig a jutalmazottak ismeretében megindul a kritikák áradata. Nem vesszük sorra őket, csak a fontosabb irányokat jelöljük ki. Támadják a döntéseket jobb és bal felől egyaránt, s mindkét oldalról az egyoldalúságot vetik a kuratórium szemére. Császár Elemér az *Irodalomtörténet* hasábjain leszögezi: „*Amit mi vagy egy évtizede hirdetünk, s amit a túlsó partról minduntalan tagadnak, azt, hogy irodalmunk kettészakadt, Babitsnak ez az ítélkezése napnál világosabban igazolja: az évdíjjal csupa baloldali író, a Nyugat irányának híveit tüntette ki, s féltő gondnal vigyázott, hogy jobboldali ne kerüljön közéjük a nem mellőzhető Farkas Zoltánon kívül.*”¹⁷ Ezzel szemben Nádass József a *Korunkban* éppen azt kifogásolja, hogy „*Babits Mihály sietve nyújtja kezét jobbfelé*”.¹⁸ Az *Új Nemzedék* cikke címével is hangzatosan vádol: A NYUGAT KLIKKJÉNEK TAGJAI KÖZÖTT OSZTOTTÁK SZÉT A BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNYT,¹⁹ míg a másik oldal éppen a *Nyugat* folyóirat szellemének elárulását látja a listában: „*Ez a döntés, ez a névsor valóban beillett volna a reakciós Akadémia, a konzervatív Kisfaludy Társaság vagy bármely más mohos, elsovadt, nyiltan élettől elzárt testület döntésének, de egy testület, amelyben a Nyugat szerkesztői és főmunkatársai ülnek!*”²⁰

A hivatalos kultúrpolitikával való konfrontálódás vagy a vele kapcsolatos túlzott engedékenység veszélye – újabb állandó konfliktusforrásként – amúgy is ott lebegett a kurátorok feje fölött. Az alapító oklevél végső szövegét ugyanis befolyásolta Klebelsberg Kuno kultuszminiszter kívánsága, aki felügyeleti jogot kívánt a minisztériumnak fenntartani, vagy ahogy Basch Lóránt írja visszaemlékezésében, megfogalmazódott olyan „*kívánságok, amelyekről a kormányhatóság a felügyeleti jog hatályosabb gyakorolhatósága végett a jóváhagyást függővé tette*”.²¹ Ezért került a VEGYES INTÉZKEDÉSEK-be első bekezdésként az a sokszor emlegetett 28. §, amely végeredményben a miniszteri vétó jogát fogalmazza meg: „*Jelen alapítvány felett a kormányhatósági felügyeleti jogot a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter gyakorolja. A főfelügyeleti jog gyakorolhatása végett a kurátorok az évdíjakat odaítélő határozatokat a tanácsadó testület esetleges észrevételeivel együtt a m. kir. val-*

lás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjeszteni kötelesek.”²² Ez a felügyeleti jog aztán mindvégig bizonyosfajta taktikázást tett szükségessé a kurátorok számára. Basch Lóránt „egy emberöltő távlatából” visszatekintve is szükséges kompromisszumnak tekintette a miniszteri vétó elfogadását, annak ellenére, hogy utólag még világosabban látja a meghozott engedmények súlyát: „Tudtuk, hogy a vétójog mi(niszteri) gyakorlása ugyanis függvénye a mindenkori politikai helyzetnek, (s) céljaink elérése és a megsemmisítés veszélye között nem egy (esetben) kell majd »tojástáncot« jármunk.”²³ Ez a „tojástánc” az alapítvány megítélését óhatatlanul vitatottabbá tette, s további konfliktusokat, nyílt vádaskodásokat, gyakran alaptalan gyanúsítgatásokat szült. Kassák például 1929-ben egyenesen azt írja, hogy Babits „inkább a kormány felé, mint az Igazság felé hajtotta meg zászlóját”.²⁴ A megalkuvást hangoztató vádak ellenére a kuratórium munkája többször ütközött nyíltan a kormányzati hatalommal: 1930-ban a minisztérium vétót emelt Pap Károly, 1935-ben pedig Kassák Lajos²⁵ és Vas István díjazása ügyében. József Attila nagy port felkavart posztumusz díja sem volt zökkenőmentes hivatalos részről. Basch Lóránt erre így emlékszik: „A minisztérium leiratban hívott fel, hogy mást jelöljünk a helyére, és egyben vétót emelt egy fiatal költő jutalma ellen. A leirat (25 120/1937) súlyos szavakkal róttá meg az alapítványt, amiért »nemzetellenes« tendenciát követ.”²⁶ A fiatal költő Zelk Zoltán volt, aki a felterjesztett listán még szerepelt, de a díjazottak közül már hiányzott.²⁷ 1936 után pedig kényszerűségből egyre inkább a származási szempontokra is ügyelni kellett a lista összeállításánál. Keresztury Dezső erre így emlékszik: „1936 után ugyanis nagyon erősen kezdett jobbra tolni a magyar politikai vezetés, s a minisztérium azt is megnézte már, hogy valaki zsidó-e vagy sem. Megdöbentünk, mikor Mihály egyszer az ülést megnyitván azt mondta: »Sajnos értesítést kaptam, hogy zsidó jelölt szóba sem jöhet. Kénytelenek vagyunk erre a szempontra is tekintettel lenni, s próbáljuk meg úgy összeállítani a névsort, hogy ne érjen bennünket nagyon erős elutasítás.« Úgy emlékszem: ennek ellenére is volt olyan eset, hogy zsidó származású írók jelöltünk.”²⁸ A körülményekhez való kényszerű alkalmazkodás ellenére a harmincas évek végén mégis inkább jobbról, mint balról antiszemita támadások érik az alapítványt, hiszen az irodalmi közvélemény hallgatólagosan tudomásul vette, hogy az alapítvány nem a nyilvánosság előtt megjelenő díjakkal, hanem a segélyek névtelenséget eltűrő s miniszteri jóváhagyást nem igénylő osztásával honorál, s ezzel igyekszik kompenzálni a zsidótörvények egyre kegyetlenebb megszorításait.

A szétosztásra szánt pénzek felhasználására ugyanis kétféle lehetőség volt.²⁹ „Az alapítvány jövedelme évdíjak és segélyek alakjában fordítatik az alapítvány céljaira” (11. §) – olvasható az alapító oklevélben. Amíg a díjazottak és jutalmazottak listája közismert volt, az alapító halálának évfordulóján „tételük közzé lehető széles körben” (11. §), addig a segélyben részesülők névsora nem került a nyilvánosság elé; az előbbinél a minisztériumnak vétóra volt joga, az utóbbi az alapítvány belügyeként volt kezelhető. A segélyosztás egyrészt mozgékonytságot jelentett, hirtelen felmerülő problémák gyors orvoslására adott lehetőséget, másrészt a függetlenség részleges megőrzésének célját szolgálta, s éppen a minisztériumi vétó kijátszásának egyik eszközeként jött létre. Például Pap Károly segély formájában kapta meg a minisztériumi vétó után a díj összegét, valamint Kassáknak is hasonló kárpótlást ajánlott fel Basch Lóránt hasonló helyzetében 1936-ban.³⁰ Ám a kuratori jó szándék ellenére ez a kettősség is elégedetlenséget és bizalmatlanságot szült, hiszen ami az előnye volt, egyúttal az lett a hátránya is: egyrészt a segélyezettek szempontjából sérelmes lehetett, hiszen erkölcsi dicsőséget nem jelenthetett, csak anyagi hasznot, hiszen titkos volt, másrészt nemcsak a minisztérium nem ellenőrizhette a listát, hanem a nyilvánosság sem, nem lehetett nyomon követni, hogy

kik és mekkora segélyben részesültek az évek folyamán, s ez találgatásokra, gyanúsítgatásokra adott okot. Féja Géza írta a leghatározottabb támadást e kérdéskörben. A segélyt dugsegélynek nevezve felháborodottan szóvá tette, hogy a befolyó jövedelemből a díjak kiosztása után „*jelentékeny rész marad, melyet a nyilvánosság kizárásával dugsegélyek alakjában osztanak ki. Vajon kik kapják ezeket? [...] Vizsgálatot várunk a dugsegélyek hova fordításáról, s azután majd az illetékesek és a magyar közvélemény ítélni fognak*”.³¹ Sajnos az utókor sem alkothat a segélyezettnek névsoráról objektív képet, mivel a kuratórium iratai elégték, s bár részleges adatok rekonstruálhatók egy-két fennmaradt iratból, de a valóságos arányok semmiképp sem.

Mielőtt Babits személyes szerepkörének elemzésére térnénk, az alapítványi döntési mechanizmusnak még egy jellegzetes sajátosságát kell nagyító alá vennünk, mely táboron belül is ellentéteket szült és vitákat kavart. Az „*alapító által kijelölt két kurátor*” mellett egy nyolctagú „*tanácsadó testület*” is létrejött. Basch Lóránt visszaemlékezésének kéziratosa részében megírja, hogy a két kurátor „*kezdetől fogva*” tisztában volt azzal, hogy egy tanácsadó testületre van szükség. Egyrészt azért, mert „*gondoskodni kellett a kurátorok között felmerülhető nézeteltérések eldöntéséről*”. Hiszen gondoljuk el: Babits és Basch Lóránt úgy vágtak bele az alapítvány létrehozásába, hogy addig életükben még nem találkoztak egymással. Szükségük volt konfliktus esetére egy olyan testületre, mely még a kormányzati beavatkozás előtt döntést hozhat vitás ügyekben. Érdekes módon azonban a két kurátor között együttes működésük tizenöt éve alatt látványos összeütkezésre nem került sor, Babits elfogadta társának jogi kompetenciáját, Basch pedig feltétlen elismeréssel hajolt meg a költő esztétikai ízlése előtt. Itt jegyezzük meg, hogy Basch ügyintézési mégis gyakran okoztak gondot, mint például Kassák megvétőzött díjának esetében, amikor a szociáldemokraták parlamenti interpellációját kivédendő a taktikázáshoz már a politikai manipuláció nemtelen eszközeit is igénybe vette.³² Mindenesetre a két kurátor a lehetséges vitás kérdések eldöntése érdekében is döntött úgy, hogy a tagokat ők jelöljék, mégpedig az alapító oklevélben meghatározott paritásos módon: „*mindegyikük négy-négy, összesen nyolc tagot nevez e testületbe*”.³³ Másrészt Basch emlékezése szerint azért is akarták létrehozni e testületet, mert ez „*könnyebbé tette a döntést és a felelősség elviselését. [...] Az alapítvány tekintélyét és súlyát is emelni látszott, ha a legkitűnőbb szakférfiak mögötte állnak és nevükkel [?] fedezik*”.³⁴ A tanácsadói testület azonban nem többel, mint véleményezési joggal rendelkezett, s arra volt csupán hivatott, „*hogy az irodalom érdemes művelőire a kurátorok véleményét felhívja*”. Sőt még azt is megfogalmazza az alapító okirat, hogy a „*tanácsadó testület véleménye azonban az írók kiválasztásában a kurátorokat nem köti, és azok ily vélemény nélkül is határozhatnak*”.³⁵ Ez a jogilag lefokozott szerep az idők folyamán sokszor szült elégedetlenséget és eredményezett összeütkezősést, mindenképp növelte Babits személyes döntésének súlyát, s néha belső konfliktusokhoz, sőt egyes tagok kiválásához vezetett.

Jellemző példa a tanácsadói szerep körüli feszültségekre Osvát Ernő esete, mely szomorú végjátéka kettejük egyre jobban elhidegülő viszonyának. Osvátot, aki az alapítvány létrehozásakor társszerkesztője Babitsnak a *Nyugatban*, a kurátorok szintén felkérte arra, hogy a tanácsadó testület tagja legyen. Ez a kettejük közt hirtelen megváltozó hierarchiabeli viszony még érzékenyebbé teszi Osvátot a tanácsadói státus belső ellentmondásaira, arra a szokatlan helyzetre, hogy a tagoknak a döntésre csak informális hatásuk lehet, vagyis sem a jog, sem a nyilvánosság eszközével nem rendelkeznek. Így Babits nyomatékos felkérése ellenére, aki egyenesen úgy fogalmaz, hogy „*szerencsétlenségnek*” tartaná, ha Osvát nem vállalná el a tagságot,³⁶ 1927 decemberében

elhárító levelet küld neki. Indoklásában azt hangsúlyozza, mivel a bizottságnak csak akkor van döntési joga, ha a két kurátor nem tud megegyezni, máskülönben a bizottság „nem együttesen és nyilvánosan adja a tanácsait”, épp ezért tagsága „kifelé többet látszik ígérni, mint befelé teljesíthetni”. Már is elterjedt a hír – írja –, hogy a testület tagja, s ezért „úgy fordulnak hozzám, mintha B. ügyben valami függne tőlem s mert éppen annál az optikai csalódásnál fogva, amit az ilyen reprezentatív jellegű bizottság kelt, azt aényt, hogy semmi befolyásom a dologra, egyszerűen lélektani lehetetlenség bárkivel is elfogadtatnom”.³⁷ Végül Osvát még is a bizottság tagja marad, sőt az első díjkiosztás alkalmával akaratát is érvényesíteni tudja. Bár ő maga a díjazottak között lett volna, még is egy álmatlanul töltött éjszaka után nyugtalanul felhívja Basch Lórántot, mivel az általa második helyre jelölt Tersánszky kiesett a díjazottak közül. Ezért arra kéri az ügyvédet, hogy inkább „adják oda neki az én díjamat. [...] Annyira örültem, hogy a magam életének gondja egy évre megoldódott, észre sem vettem a nagy hibát”.³⁸ A kérésére nemcsak új szavazást rendeznek, hanem módosítják a jutalmazottak listáját is, melynek eredményeként Tersánszky megkapja a díjat. Am annak jeleként, hogy a döntési jog körüli feszültség megmaradt, ezen az ülésen még is nyílt konfliktus keletkezik Babits és Osvát között. Osvát az alapító levelet olvasgatva, nem mentesen „kaján gondolatoktól” (ahogy Basch Babits iránt elfogult kommentárjában jellemzi a helyzetet), hirtelen megszólal, s kétségbe vonja a kuratórium működésének legjellegzetesebb és épp ezért legkényesebb pontjának jogosságát, nevezetesen azt, hogy Babits és Basch személyes ítélete és ízlése hogyan lehet a jutalmazás végső soron döntő tényezője. Tette ezt mégpedig úgy, hogy kettejük felhatalmazásának legitimitását, a végrendeletnek az alapító levél általi értelmezését kérdőjelezte meg: „Voltaképpen nem is az lehetett a szándéka Baumgartennek, hogy a két kurátor válassza ki az írókat. Csak az, hogy ők állapítsák meg a kiválasztás mikéntjét. Ezt a rendelkezést a kurátorok rosszul értelmezték.” Jellemző, hogy bár nyilvánvalóan nem volt igaza, hiszen Baumgarten egyértelműen Babitsra és Baschra mint személyekre bízta az alapítványt, ez a kijelentés Babitsot milyen érzékenyen érinti: „elsápadt, felugrott és szó nélkül kiment a szobából”, majd Basch emlékei szerint „Osvát e szavakkal: »De Mihály!« utánarohant. Rövid idő múlva együtt jöttek vissza”.³⁹ Az ügy elsimult, kilépéshez nem vezetett, de irodalmi körökben visszhangja elterjedhetett, hiszen Németh László is így utal rá az *EMBER ÉS SZEREP*-ben: „az első Baumgarten díjkiosztásnál Osvát kellemetlenkedett Babitsnak”.⁴⁰ Kérdés, hogy mivé fejlődött volna további együttműködésük az alapítványon belül, ha hamarosan nem következik be Osvát tragikus halála. Voltak azonban, akik kenyértörésre vitték a dolgot, s kiléptek: Mikes Lajos 1929 decemberében mondott le, mivel nem értett egyet a döntésekkel, Voinovich Géza 1930 januárjában, mivel szerinte a testület fölösleges, hiszen „a szoba jöhető neveket a kuratórium a nélkül is ismeri”, 1933 decemberében Petrovics Elek, Szekfű Gyula, Thienemann Tivadar is kivált,⁴¹ Kosztolányi pedig egyenesen könnyezni kezdett, mikor megtudta, hogy József Attila másodszori ajánlása ellenére sem kapott díjat.⁴² Láthatjuk, hogy a Basch által megfogalmazott cél, hogy „a legkitűnőbb szakférjak” véleménye „az alapítvány tekintélyét és súlyát” emelje, vagy is a szakmai, baráti tábor megnyerése és véleményének zökkenőmentes integrálása sem sikerült konfliktusmentesen.

Végigtekintve a sokszor ellentmondó szempontokon, a politikailag kényes, az erkölcsileg nehéz, a gazdaságilag súlyosan felelősségteljes helyzeten, megállapíthatjuk, hogy az alapítvány már életbelépésének pillanatában időzített bombaként ketyegett, és szükségszerű volt, hogy e bomba Babits költői megmérettetésének, esztétikai és egyúttal emberi megítélésének terepén robbanjon, méghozzá olyan erővel, hogy fogadtatásának mikéntjét szinte máig befolyásolja.

Basch Lóránt egyik kéziratban maradt vázlatos összefoglalásában mutat rá legpontosabban a Baumgarten-díjnak arra az egyedi sajátosságára, amely „*más díjaktól megkülönbözteti és külföldi vonatkozásban is egyedülállóvá teszi*”, vagyis arra, hogy nem egy bármely szempont alapján összeállított testület, hanem „*egy két tagból álló kuratórium dönt a díjak odaítélése tekintetében, valamint az alapítvány ügyében: egy író, aki az irodalmi és egy jogász, aki az anyagi és emberi (tágabb értelemben véve politikai) szempontok érvényesítésére hivatott*”.⁴³ Amikor a húszas évek végén Babits ezt a kiemelten fontos, személyre szóló megbízatást megkapta, egyszerre volt irodalompolitikai és művészi szempontból is válságosnak nevezhető helyzetben. Az a meredeken felfelé ívelő általános ismertség és megbecsültség, mely a háború éveit alatti bátor kiállásai és hivatalos meghurcoltatása nyomán kezdődött, gondoljunk a JÁTSZOTTAM A KEZÉVEL, a HÚSVÉT ELŐTT és a FORTISSIMO népszerűségére és viharos hivatalos fogadtatására, s amely 1918 őszén egy Európához szóló kiáltvány fogalmazásával konkretizálódott, és 1919 elején, egyetemi előadásainak hallatlan látogatottságával tetőzött, olyan vezető helyet jelölt ki számára, mely Ady halála után a költőfejedelem virtuális rangját egyértelműen ráruházta. Ez a széles konszenzuson nyugvó, kiemelt vezető szerep hullott darabjaira a Tanácsköztársaság bukása után. Az ellentmondásos kor maga sem volt alkalmas egy Ady-típusú, népszerű szerep továbbvitelére, s Babits szélsőségektől tartózkodó, mérlegelő, ám valódi lényegéhez hű álláspontja, melyet a MAGYAR KÖLTŐ KILENC SZÁZTIZENKILENCBEN című vallomásaiban fogalmazott meg, szükségszerűen ellenségeket szült számára jobb- és baloldalon egyaránt, nemcsak régi vitapartnerei, hanem hajdani irodalmi harcostársai – gondoljunk elsőként Hatványra – sorában is. Ezt a megváltozott megítélést súlyosbítja az a költői és poétikai válság, mely nyilván éppen e történelmi helyzettel összefüggésben is, a húszas évek folyamán Babits költészetét jellemezte. Kölcsönhatásként e költői elbizonytalanodás további presztízsvesztést is szült, a kialakuló kortársi és nemzedéki konfliktusok egyik alapja is lett. Saját helyzetének önkritikus és önmarcangoló ismeretét jelzik a húszas évek első felében született visszatekintő, öntükröző verseinek nagy szimbólumai is: CIGÁNY A SIRALOMHÁZBAN, ISTENEK ÖZVEGYE, HOLT PRÓFÉTA A HEGYEN.

1927 januárjában ebbe a vitáktól és kritikáktól terhelt kényes helyzetbe rontott be Baumgarten végrendelete, s radikálisan átrendezte a költő körüli viszonyokat: Babits személyes emberi és esztétikai ítéletét tette etalonná, annak súlyát jogi felhatalmazással növelte meg, és gazdasági következményekkel tette kiemelten jelentőssé. A hivatalos kereteken kívül áll, semmilyen valódi ranggal és hatalommal nem rendelkező költő esztétikai értékrendje intézményesül egy pillanat alatt, s lesz a kulturális vagy még pontosabban a kultúrpolitikai élet egyik meghatározó eleme. Baumgarten szinte a legfőbb bíró szerepét osztotta ki Babitsra, aki így méltó lehet arra, hogy anyagi következményekkel járó ítéletet hozzon művek és emberek felett. Egy költői világkép alapján kialakított esztétikai értékrend ettől kezdve már nem irodalomtörténeti elemzés tárgya, hanem megfellebbezhető, kifütyülhető bírói ítéletté laposodik. A művészi kvalitás önmagából táplálkozó hitele menthetetlenül összekeveredik külső (jogi, gazdasági, politikai) tényezőkkel. Ez a hirtelen intézményes formát öltő rang- és szerepváltás vihart szült volna akkor is, ha Babits akár az öreg Victor Hugo szintjével megegyező társadalmi megbecsültséggel rendelkezett volna. De nem rendelkezett. Alexander Bernát, Babits régi tanára, *Az Újságban* dicséret formájában mutatott rá ennek az előzmény nélküli felhatalmazásnak a váratlan fordulatára, arra „*a szokatlan, elképzelni is szörnyű tényre, hogy Magyarországon valaki irodalmi díjak kiadását ne az Akadémiára, vagy valami társaságra bízta, hanem Babits Mihályra. Ki az a Babits, akadémikus? Soha nem volt*

szó róla. Vagy Kisfaludista? Dehogy. Babits tehát hivatalosan senki és semmi”. Ami Alexander szerint mégis alkalmassá teszi Babitsot e feladat ellátására, egyrészt írói kvalitása, hiszen ha itthon nem értékeli is hivatalosan sokra, de „Németországban azt írják, hogy nagy európai író”, másrészt az, hogy soha „nem hagyta cserben meggyőződését. [...] Baumgarten fejedelmi adománya annak szól, akinek tehetsége nem nagyobb és tisztább irodalmi jelleménél”.⁴⁴

Amit Alexander elismerésként fogalmaz meg cikkében Babits emberi és írói presztízsének jellegéről, éppen az lesz a vita tárgya a továbbiakban. Ettől kezdve Babits minden megnyilatkozását, művét addig nem tapasztalt módon kezdték el vizsgálni, latolgatni: támadni vagy dicsérni. A KETTÉSZAKADT IRODALOM, AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA, az Ady-per, de még a Nyugat szerkesztőváltása körül kialakuló heves vita mögött is Babits művészi hitelének megmértetése, újraértékelési folyamata zajlik, és rejtett módon ott munkál a kérdés: megvan-e még, s ha igen, akkor elegendő-e a művészi, erkölcsi alapja ahhoz, hogy anyagilag súlyos döntéseket hozzon. Kurátori helyzete a kritika legszélsegségesebb formáit szüli: ki feltétel nélküli dörgölődzéssel feldicséri, ki elvakult formában pocskondiázza személyét és művét. Schöpflin így foglalja össze a helyzetet: „Hetek, hónapok óta mindenfelől, a legellentétebb helyekről folyik ellene a támadás, amely költői értéke, irodalmi pozíciója, sőt emberi jelleme ellen is tör. A politika szélső jobbjáról és szélső baljáról jönnek ezek a támadások, de koncentrikusan egy cél felé vannak irányítva: Babits Mihály hitelét meggingatni, őt a közönség előtt kompromittálni s ő rajta keresztül a Nyugat pozícióját gyengíteni.”⁴⁵

Nádass József cikke a Korunkban, mely az első díjkiosztás után jelent meg, pontosan mutatja a sokféle értékelési szempont összefonódását, mellyel Babitsnak mint kurátornak a döntését kritizálják: „Valóban az istenkáromló Babits tíz év előtti MAGYAR ÍRÓ 1919-BEN cikke óta sok mindenre el vagyunk már készülve. A pár hónap előtti ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA újabb ízelítőt adott egy írástudó elpártolásáról és fehérbefordulásáról, de az egykori forradalmár, az Ady mellett lépő költő teljes haláláról, a sír végleges bezárulásáról a Baumgarten-díj kurátorának döntése győz meg bennünket. Búcsúzzatok el Babits Mihálytól, búcsúzzatok el tőle, egy ismeretlen jár már köztetek.” Majd levonja a számára egyértelmű következtetést: „A magyar irodalom szégyene, gyászja és szomorúsága az a döntés, amit 1929. január 18-án a Magyar Tudományos Akadémia »Baumgarten Ferenc Irodalmi Alapítvány« emlékünnepe felolvasott. Mindazok a szempontok, amelyekről Babits beszélt, a tehetség, az irodalmi érdem, az emberiség (erkölcsi és anyagi értelemben), az egyéni út szempontjai, mind, mind más, egész más névsor összeállítását követelte volna.”⁴⁶ A legfontosabb elemek együtt vannak, amit sokan sokféleképpen vegyítenek és hangszerelnek majd: pozitív utalás a háborúellenes kiállásra, elítélő említése az 1919 végi vallomások cikkének, a kurátorság alatt publikált tanulmányok és művek irodalompolitikai szempontú ártértelemezése s végül – egy biztosan fájónak tudott pont – az Adyval való összehasonlítás Babits kárára.

A támadó cikkek legáltalánosabb jellemzője, hogy különböző értékelési szempontokat mosnak össze: a végrendelet néha önellentmondó szempontjainak értelmezését, egy bonyolult intézményesülési folyamatban hozott végső soron személyes döntés kritikáját és a döntés esztétikai és erkölcsi alapjának tekintett költői életmű és világkép értékelését. Babits korabeli fogadtatásának értelmezését ez a személyes és politikai indulatokon nyugvó szövevény teszi oly nehézé, s az ekkor kialakuló sztereotípiák befolyásolják majd hosszú évtizedeken át kritikai utóéletét is. Egyik legjellegzetesebb példa Lakatos Lászlónak A Toll hasábjain 1930 januárjában megjelent cikke. A cím, LÁTNOK ÉS DALNOK, már előre sugallja Lakatos válaszát: Babits nem igazi látnok, vagyis költő, hanem csak egyszerű dalnok, mert ha igazi látnok lenne, akkor nem té-

vedne. Érdemes végigkövetni kritikájának gondolatmenetét, hogy lássuk az értékelési szempontok keveredéséből következő jellemző csúsztatásokat. Lakatos retorikájában úgy tesz, mintha Babits védelmében szólna, de valójában a fiatalabb nemzedék szószólójaként megsemmisítő kritikával illeti. Miközben „hódol” a költő műfordítói munkájának virtuozitása előtt, aközben arra hívja fel a figyelmet (előbb csak általában), hogy a műfordítás „*abszolút lelki veszedelmet*” is jelenthet egy művész számára. Majd utána konkrétan Babits művészi alkatának szerinte nem túl szerencsés alakulását éppen műfordítói munkásságához köti, sőt világgépének változását a „Saulus–Paulus” lapos hasonlatával e tevékenységből következő köpönyegforgatással degradálja. „*A műfordító – és mentől művészibb, mentől bravúrosabb, annál nagyobb készséggel és annál nagyobb szeretettel – tud adaptálni nemcsak műveket és egyéniségeket, hanem eszméket, sőt világnézeteket is. Talán ez is egyik magyarázója annak a látszólagos, de e művészet-lélektani földértés után azt hiszem nagyon is magától értetődő ellentétnek, amely megvan az 1915-ös és az 1930-as, Babits, a Saulus és Babits, Paulus között. [...] A Babits-estet egyszerűen: műfordítói pszichológia, adaptátori lélektan. Ó egyformán jóhiszemű volt 1915-ben és jóhiszemű ma, 1930-ban is. Mentség! Nem tudom.*”⁴⁷ Majd felállítja axiómaszerű tételét: „*az örökkévalóság (tehát az egyetlen helytálló) mértékkel mérve mindig a nagy fanatikusoknak volt igazuk. Azoknak, akiknek végig egy meggyőződésük volt.*” Vagyis szerinte *van* egyetlen helytálló mérték, amely szerint az igazság megállapítható, s ezt a mértéket nem mások, csakis a „*nagy fanatikusok*” képviselik. Nagy fanatikus pedig szerinte az, aki nem változtat a „*meggyőződésén*”. Ezek közé tartozott például Dante is. S ha Babits változtatott a meggyőződésén 1915-höz képest, nem is lehet igazi nagy fanatikus, ami Lakatos gondolatmenetében egyet jelent azzal, hogy nem lehet valóban nagy művész. A logikai csúsztatásoktól hemzseggő gondolatmenet abba torkollik, hogy Babits nagy Dante-fordítása nem más, mint „*adaptátori tragédia*”, hiszen a költő nem lelkialkatát, hanem csak terzináit tudta adaptálni, „*az emberi lelkiösméret e nagy hőroszának*”. Végül levonja a megsemmisítő, Adyt etalonként állító következtetést: „*Tévedhet egy kurátor, egy felügyelő, egy inspektor, egy... Mindenki tévedhet. Csak egy költő nem tévedhet. Nem tévedhet a nemzet, nem tévedhet a nemzedék vezére. Költő? A dalnok tévedhet, a látnok nem. És nem azért nem tévedhet, mert nem szabad tévednie. De nem tévedhet, mert nem tud tévedni. Még ha akar sem tud. A látnok sosem. És... És... Ady Endre nem tévedett volna. Ó sosem. Babits, akinek a védelmében ez a cikk íródott, gyakran. Ó, fájdalom, gyakran.*”⁴⁸ Lakatos kritikája sokban hasonlít Nádass József-féire, ő is a kurátori döntés igazságát, mely a díj jellegéből következően sok szempontból értelmezhető és vitatható, annak a személyes legitimációnak megkérdőjelezésével vonja kétségbe, amely a kurátori hatalom elnyerésének alapja volt: Babits művészi és erkölcsi kompetenciájának lefokozásával.

Hatvany Lajos is úgy bírálja a Baumgarten-díj odaítélésének módját, hogy a kurátort támadja, és világnézeti csalódottságának indulatát Babits művészetének értékelésén veri le. Ő is Adyéhoz hasonlítja teljesítményét: „*Egy pillanatig mintha Ady mellé került volna, izgatott retorikáját ömlő lírának néztük, a költészet barátainak minden rajongó reménye és lelkesedése az övé volt.*” A húszas években született költészetében csak „*izzadt versek dallamtalan mesteré*”-t látja, Dante-fordítását egy „*körmönfont másolónak ördögi ügyessége*”-ként értékeli, végül Babits prózájában csak a „*pedáns nehézkesség*”-et említi.⁴⁹ Nagy Lajos is ironikus indulattal fokozza le Babits költészetének jelentőségét, s kritikájában „*az alliterációpattogatók és rímcsilingeltetők nehézsúlyú magyar bajnoká*”-nak nevezi a költőt,⁵⁰ Féja Géza pedig leszögezi: „*Babits Mihály mint író egy szerencsétlen túlértékelésnek lett az áldozata. Ady Endrével szemben ő mindig finom és kulturált közepszerűségnek és az elsőrangú mesterembségnek volt a megtestesülése. A senki mindig végte-*

lenül nyomasztólag hat a körülötte tenyésző kisebb tehetségekre. Így volt ez Adyval is, s Ady halála után Babitsban az szabadult fel és jutott lírai trónszékre, ami Ady idejében másodrendű volt. A világeért sem akarom ezzel a kitűnő Babits Mihály érdemeit és jelentőségét csökkenteni, csupán a helyét akarom pontosan meghatározni.”⁵¹

Babits fogadtatásának szélsőségeit mindkét póluson fokozta, hogy bár Babits, mint kurátor; hivatalos következményekkel járó ítélkezői szerepkört kapott, költőként azonban továbbra is az állandó ítélkezés tárgya maradt, és természetsszerűleg a kritikaírók és a lehetséges díjazottak köre nagyban lefedte egymást. Emellé párosult pályájának az a sajátossága, hogy szerkesztőként előbb a *Nyugat* „Figyelő” rovatát, majd az egész folyóiratot ő vezette, sőt saját, rangos kritikai sorozattal, a rendszeresen megjelenő KÖNYVRŐL KÖNYVRE című rovattal is rendelkezett. Vagyis nemcsak kurátori, hanem irodalmi szerepköréből adódóan is befolyásolta a kritikai élet alakulását. Elfogulatlan kritikai visszhang ilyen helyzetben nem fejlődhetett ki. Egyrészt a túlértékelés irányába mozdultak el bizonyos írások, amit persze egy organikusan alakuló Babits-kultusz részeként természetesnek is lehetett volna tekinteni, ám a spontán tisztelgő aktusok kialakulása ezek között a körülmények között lehetetlenné vált, hiszen a nagy alkotókat általában övező kultikus cselekedetek vagy írások Babits körüli megjelenését rögtön érdekezéreltséggű hízelgésnek tekintették. Feje ezt támadó cikkében így jellemzi: „Mihelyt Babits a Baumgarten-alap kurátora lett, tömjénezése évről évre már a megcsömörülésig fokozódott.” Másrészt e folyamat ellenhatásaként az írások jelentős részének hangneme és tartalma hátrázottan, szélsőségesen elcsúszott a lefokozás, sőt denunciació irányába is.

Illyés egy visszaemlékezésében azt fájjalja leginkább, hogy „kebelbelitől, ügyértőtől” is érkeztek az ütések. „Az iskolát a hangra a FILOZOPTER AZ IRODALOMBAN nyitotta meg”⁵² – mondja. Valóban, Szabó Dezső a HALÁLFAI megjelenése után prózaírói leleményességének teljes fegyvertárát nemcsak annak érdekében mozgósította, hogy Babits művészi teljesítményét a kurátori szék magasából lerántsa, hanem hogy személyét szinte vegetatív szinten visszataszítónak tüntesse fel. A regényt, mely valóban nem tartozik Babits legsikerültebb prózai alkotásai közé, egyenesen „roppant kád szó-kulimásznak” nevezi, az önéletrajzi főhőst és a regény stílusát pedig olyan hasonlatokkal jellemzi, hogy az emberiség főbiáinak legfontosabb toposzait sorakoztatja fel: Sátorfy Imre „undorító és gennyes, hitvány és irgalmat nem érdemlő ember-bacillus”, aki „ott penészfoltosodik” az egyetem padjain, „ott gennyesedik” a kávéházakban; a regényben pedig „a nyakatekert mondatok, mint eső utáni didergető fehér giliszták, egymásra hemzsegnek”, „a szócikornyák, mint bottal ütött kígyók görcsösen tekergőznek” stb.⁵³ Az undornak ez a párját ritkító megjelenítése valóban szabad utat nyitott a kritikák szélsőséges hangja előtt. Ez is volt Szabó Dezső nem titkolt szándéka. Babits jelenlétét az irodalmi életben „egészségtelen arányúnak” nevezi, „mert szerzőjének egy folyóiratnál s a Baumgarten-díjak kiosztásánál döntő szava van”, és most a HALÁLFAI megjelenése után, „mikor szerzőnk csődöt kért maga ellen: bizonyos tanulságokra és veszélyekre rá kell mutatnom”.⁵⁴ Szabó Dezső a regény kritikáját a pamflet eszközeivel túldimenzionálja, a kritikus racionalitásból a viselkedésgátló érzékek területére helyezi át, a valóban meglévő írói melléfogásokat végzetesnek tünteti fel, mindent a tekintélyrombolás olyan fokán teszi, hogy az írott sajtóban kijáró minimális tisztelet határait sem tartja be.

A Baumgarten Alapítvány történetében máig tartó külön fejezetet nyitott, Babits hatalom adta és saját művészeti jogon szerzett vezető szerepének végzetes összekeveredését, külön-külön és együttvéve való kétségbevonását okozta József Attila pamfletje, mely *A Toll* című folyóirat 1930. évi 2. számában jelent meg *AZ ISTENEK HALNAK, AZ EMBER ÉL* című kötet ellen.⁵⁵ Schöpflin, a jó barát, „a támadók legaljának” minősítette

íróját, Babitscal, mint kurátorral és mint a *Nyugatot* Ignotus nélkül folytató szerkesztővel szemben igen kritikus Márai is „*éppoly túlzott és igaztalan, mint neveletlen támadás*”-nak nevezte az írást, sőt Németh Andor, József Attila elkötelezett híve is „*feleslegesen durvára*”-nak ítélte a pamfletet.⁵⁶ A keletkezés körülményeit kutatva egyetértünk Tverdota Györggyel. „*Két dolog bátorította a költőt a vállalkozás véghezvitelére. Az egyik objektív tényező: a Babits e kötetében olvasott daraboknak s általában az utóbbi időben írott verseinek költői fogyatékoságai. A másik szubjektív, atmoszferikus jellegű: Babits körül a közvélemény minden eddiginél élesebben megoszlott, ami azt a benyomást keltette, hogy a vele szembeni határozott fellépés eredményes lehet, irodalomirányítói pozíciója megingatható, legalábbis meggyengíthető, s az ellene folytatott kampány igazságos ügy.*”⁵⁷ József Attila *AZ ISTENEK HALNAK, AZ ÉMBER ÉL* című kötet fogadtatását túlzottan jónak, hízelkedőnek találta. Ne feledjük: ez volt az első olyan verskötet, mely a díj életbelépése után megjelent. Mindenki sanda szemmel méregette a másikat, ki ír kritikát úgy, hogy közben titokban ne a költő-kurátor zsebére lesne. Egy művészi válságperiódus (melyről nem lehetett tudni, hogy átmeneti-e) termékeként egy viszonylag egyenletlenebb színvonalú, poétikai problémákkal küzdő kötet, melyben az életmű szempontjából kiemelkedően jelentős versek mellett (például *CIGÁNY A SIRALOMHÁZBAN*, *A GAZDA BEKERÍTI HÁZÁT*, *PSYCHOANALYSIS CHRISTIANA*) kevésbé sikerült alkotások is vannak (például *BABYLON EGEREI*, *ELÉG A KÓSTOLÓ*, *RITMUS A KÖNYVRŐL*),⁵⁸ a megérdemelnél olyan értelemben kapott pozitívabb fogadtatást, hogy a recenzenek⁵⁹ a gyengébb versek említését, kritikáját kikerülték. Minden bizonnyal a dicséret ceruzáját sem nyomták volna meg olyan erősen, s a kritikai visszacsapás sem lett volna olyan heves, ha nincs a Baumgarten-díj s a mellé párosuló frissen megszerzett társszerkesztői szék a *Nyugat* élén, ráadásul Ignotus nevének levételével párosítva.

„*Babits Mihálynak szóbanforgó verseit úgy körülajnározták, mintha a kritika kisdetek majálisa volna*” – fogalmazza meg vádját József Attila. Szinte erkölcsi küldetésének érzi, hogy kivonja magát a talpnyalók táborából. Az írás megszületésének van egy másik, személyes, közvetlen oka is, Németh László megsemmisítő kritikája József Attila frissen megjelent kötetéről. Súlyosbító érzelmi körülmény volt a fiatal költő számára, hogy ez az első olyan szám, melyet Babits főszerkesztőként jegyez. Németh Andor felidézi az érzelmi hatást, amit a recenzió elolvasása keltett József Attilában: „*Az olvasóra bizzuk, képzelje el, mit érzett a fiatal költő, mikor a Nyugat friss számát izgatottan fellapozva, e fölünyesen szánakozó sorokat, melyek mint szemetet fricskázzák ki az irodalomból, megpillantotta. Ha azt mondjuk, hogy előbb elsápadt, aztán fülig vörösödött, hogy reszketni kezdett, hogy ajuldozott a felháborodástól, keveset mondunk. A fogait csikorgatta dühében, szemét elborította a vér, ölni akart. Az volt az érzése, hogy megfullad, ha nem áll a sértésért bosszút. És nem a bírálóra haragudott, hanem Babitsra, aki hagyta, engedte, helybenhagyta, hogy a lapjában csúf-fá tegyék.*”⁶⁰ Végül a bosszúval, felháborodással és a hetyke lázadással megírt pamfletnek a módszere hasonló lett, mint Szabó Dezsőé volt, azzal a különbséggel, hogy József Attila írása fontos elméleti megállapításokat is tartalmaz.⁶¹ Ő is felnyitja a valóban meglévő művészi fogyatékoságokat, s ebből következően a költő pályáját végleg csődbe jutottnak tekinti. A szöveg kezdetének szakmai, kritikai hangja nála is áttér az intellektuális érvelésről a zsigeri hatáskeltés terepére. Jelzőivel ő is azt sugallja, hogy nemcsak Babits egész kötete visszataszító, hanem az ember is, aki mögötte van. Babits verseinek elemzését „*hullaboncolás*”-hoz hasonlítja. Az egész kötet szövegét „*undorító kulimász*”-nak tartja, melyben csak elvélve akadnak „*egyes szép sorok [...]* Égi kalácsba való, szűken mért mazsolaszemek ezek”. A *MADONNA FAKÍRJA* című verset „*ocsmány ürességért*” marasztalja el, a szakaszok olyan „*irtóztatóan üresek, mint valami dögszagú árok, amelyben még szennyvíz sincsen, csak a nyirkosság emlékeztet rá*”. Mindehhez ráadásul kijelenti, hogy

Babitsnak „nyákos, üres odú a lelke”. Végül levonja azt a következtetést, mely akár szellemenesen ironikus is lehetne, ha előtte nem az indulat lengte volna be a sorokat: „Sokat kell még tanulnia. Verseit pedig tartsa hét esztendeig az asztalfában és ne adja ki barátai unszolására sem. Hogy hozzáértőkkel való érintkezése mégis legyen, egyik-együk kísérletét be-beküldheti módjával valamilyen kisebb igényű lapnak.”⁶² József Attila a cikk konklúziójával Babitsot művészi teljesítménye alapján a „hozzáértők köre”-ből egyenesen kirekeszti: vagyis végső soron a szerkesztői és kurátori döntések meghozatalához szükséges művészi illetékességét vonja kétségbe. A pamfletnek erre az irodalmi jogosultságot vitató végső kicsengésére figyel fel Márai a fentebb már idézett cikkében, melyet pedig éppen Babitsot kritizálандó írt a *Nyugatban* lezajlott szerkesztőváltásával kapcsolatban. Miközben fájjalja, hogy „Ignotusnak távoznia kellett a Nyugat éléről, mert neve kényelmetlen volt” az új szerkesztők számára, aközben József Attila „neveletlen” támadására válaszolva leszögezi, hogy „nem akadhat senki, aki e nagymúltú s nagyjelentőségű folyóirat irodalmi szerkesztéséhez való feltétlen jogosultságát elvitatná”.⁶³

A Babits–József Attila konfliktusban, mint egy görög sorstragédiában, szinte előre megjósolható módon haladnak hőseink a tragikus végkifejlet felé. Babits, aki egyszerre durván megtámadott, túlérzékeny költő, saját ízlése alapján irodalmi döntéseket hozó szerkesztő és pártatlanságra kötelezett, pénzjutalmat osztó kurátor, ebben a helyzetben csak rosszul cselekedhet. József Attila, aki egyszerre tehetséges, fiatal költő, nagy műveltségű, jó tollú, ám Babitscsal szemben kíméletlenül igazságtalan kritikus és súlyos anyagi körülmények közt élő, támogatásra esélyes jelölt, ebben a helyzetben csak rosszul járhat. A jól ismert történet legfájdalmasabb pontja, amely világosan megmutatja az egymásnak ellentmondó szerepkörök összekuszáltságát, a helyzet valóban tragikus mélységét, 1935 decembere. A kurátorok ekkor már elfogadták Kosztolányi javaslatát, hogy az egyik fődíjat József Attila kapja. Ám november 25-én *A Reggel* című lapban megjelenik József Attila ÉN NEM TUDTAM című szonettje a következő ajánlással: *Babits Mihálynak hódolattal*. Az irodalmi visszaemlékezések szerint az ajánlás Kosztolányi unszolására került a cím alá: „Helyre kell hozni A Toll-beli kritikát, különben sohasem kap Baumgarten-díjat.”⁶⁴ Babits viszont, meglátva a neki dedikált szonettet, éppen ellenkezőleg reagált, mint amit elvártak tőle: magát a hódolatot érezve kompromittálónak, élve személyes kurátori jogával, megváltoztatta a döntést. „Úgy érzem, éppen most nem adhatom ki a díjat József Attilának. Bizonyítékot szolgáltatnék önmagam ellen azok számára, akik állítják, hogy csak annak adok díjat, aki hódol nekem.”⁶⁵ Így ebben az évben csak jutalmat kapott József Attila. A felfokozottan kritikus légkör, amely teljes erővel kereste az értékelési hibákat, a végrendelet szellemével ellenkező mozzanatok, a személyes elfogultság jeleit, szinte kézzelfogható módon kontraszelektíven hatott a döntés mechanizmusára ebben az esetben. A díj a botrányosság határát súrolva 1937-ben is elmaradt, pedig a költő tehetsége alapján megérdemelte, nehézsé anyagi helyzete alapján pedig kiérdemelte volna, hogy a kiválasztottak közé tartozzék. Babits nyilván nem sejtette, hogy a halogatás, mely más írók esetében is jellemezte őt (például Nagy Lajos, Füst Milán díja), most végzetesen későre tolja a döntést. Ugyanis hiába született meg a díj 1938-as odaítéléséről a kurátori határozat még József Attila halála előtt, s hiába tudta az eredményt a költő maga is, a nyilvánosság előtt mindez ismeretlen maradt. A posztumusként megkapott díj pedig csak olaj volt a tűzre. A szárszói halál után épp ezért egy addig nem tapasztalt hevesességű támadássorozat indult meg Babits ellen, melynek bűnbakképzési jellegére Tverdota György hívta fel a figyelmet, s melynek egyik legfontosabb aspektusa az volt, hogy „József Attila elismerése csak Babits (irodalmatszervezői) presztízsének megrongálása révén látszott lehetségesnek”.⁶⁶ Fontos mozzanatra

kell itt felfigyelnünk: a harmincas évek végén már kevésbé írói presztízsét támadták Babitsnak, aki ekkorra háta mögött tudhatta nem egy fontos kései alkotását a MINT KÜLÖNÖS HÍRMONDÓ-tól kezdve az ŐSZ ÉS TAVASZ KÖZÖTT című verséig, hanem főleg irodalomszervezői, szerkesztői tevékenységét, emberi habitusát, erkölcsi érzékét kritizálták. Az alapító oklevél hármas szempontrendszeréből következő belső ellentmondások feszítő ereje, az irodalom természetes határain túl nyúló, anyagi következményekkel járó, valódi hatalom gyakorlásának teljesen a személyi felelősségre alapozott jellege, mely tényleg időzített bombaként ott ketyegett Babits életében, József Attila öngyilkossága után akkora detonációval robbant, hogy Babits fejére a kritikák, szemrehányások, vádak és átkok súlyos repeszdarabjai hulltak.

Annak ellenére, hogy az alapítvány személyes és nem testületi döntésen alapuló intézménye oly sok támadásnak lett alapja, Babits maga mégsem bánta meg, hogy elvállalta a kurátorságot, s vállalta a vele járó felelősséget. Pedig a ráruházott hatalom nem megbecsülésének növekedését hozta magával, hanem komoly lelki terhet jelentett, kortársi fogadtatását természetes medréből elterelte, hiszen egyrészt nemcsak döntéseit, hanem személyét és műveit is támadások keresztültüzébe állította, másrészt a kegyét keresők hadát zúdította rá, s nem tudhatta, mi a valódi tisztelet s mi a hízelgés. Harmadrészt azok tollát pedig visszafoghatta a kurátorság ténye, akik talán tényleg szívből dicsérték volna. A BABITS EMLÉKKÖNYV több írása tanúskodik ez utóbbi érzésről. A szerzőként nem túl jelentős Dallos Sándor írása igen jellemző e szempontból. Fiktív levelet küld Babits „*túlvilági címére*”, melyben töredelmesen megvallja, hogy sokáig „*az ellenfelei és tagadói közé*” tartozott, majd azt is, hogyan kezdte el tisztelni őt. Dallos Babits-értékelésének történetéből most a mi szempontunkból csak az a tény fontos, hogy szinte ismeretlenül, személyes viszony nélkül megkapott 1938-os Baumgarten-díja amennyire kötelezte őt, „*legalább ugyanannyi gátlást is*” jelentett számára, hogy fellevegye a költővel a személyes kapcsolatot, hogy bocsánatot kérjen tőle. Csak Babits halála után, a hivatalosan elvárható hála erkölcsi gátja alól felszabadulva tud őszintén szólni hozzá. Illyés Gyula a másik, aki bevallja ezt a paradox érzelmi helyzetet. „*Most bontakozik a magányból, az ezerféle elzártágból és bezártságból. Első alkalom, hogy szabadon írhatok róla.*”⁶⁷ Egy késői beszélgetésben Keresztury Dezső arra mutat rá, hogy a Baumgarten-kuratórium által nyújtott intézményes hatalom Babits presztízsének ellentmondásos változását hozta, a kuratóriumi „*bársonyszék*” inkább „*tüzes trón*” volt számára, „*tövishozorúval a fején volt király, és nem koronával*”.⁶⁸ Mégis, az alapító halálának tízéves évfordulóján Babits határozottan kiállt a kuratórium működésének szervezeti felépítése mellett, egyértelműen vállalva a személyes döntéssel járó felelősség minden ódiumát. „*Baumgarten azt akarta, hogy ajándékának részeseit az én ítéletem válassza ki, az én ízlésem jelölje meg, s aki az irodalom törvényeit és lényegét ismeri, bizonymal bölcsnek fogja találni azt a rendelkezést, hogy irodalmi kérdések eldöntését nem testületre vagy szervezetre, hanem egy író irodalmi lelkiismeretére bízta. [...] Vállalnom kellett a teljes felelősséget, hacsak nem akartam megcsalni várakozását.*”⁶⁹

A kuratórium történetének van egy olyan olvasata is, mely Babits személyes sorsa szempontjából közelít az eseményekhez. Utólag nézve szinte hihetetlen, hogy a közismerten labilis idegzetű költő éveken keresztül el tudta viselni azt a rettenetes érzelmi nyomást, amely ránehezedett, hogy összeroppanás nélkül meg tudott birkózni azzal a felfokozott figyelemmel, mely nemcsak döntéseire, hanem személyére és alkotásaira összpontosult, s amely nemegyszer éppen a kurátorság erkölcsi alapját adó művészi presztízsét vonta kétségbe. Sőt, a támadások keresztültüzében, a húszas évek alkotói-poétikai válságából kikerülve, a harmincas évek folyamán és főleg végén, súlyos

betegségekkel küzdve olyan műveket alkotott, mint a JÓNÁS KÖNYVE vagy a kései nagy versek, amelyek ma már a magyar irodalom klasszikusai közé tartoznak. A kézenfekvő néhány külső ok nem feltétlenül adja meg a művészi végeredményt szülő magyarázatot. Hiszen Babits számára nyilvánvaló pozitívumot jelentett a kurátorsággal együtt járó viszonylagos anyagi biztonság, ennek segítségével válhatott a napi honoráriumtól független alkotóvá, konszolidálhatta hosszú távon anyagi körülményeit, ennek segítségével rendelkezett annyi pénzügyi fedezettel, hogy Móricz mellé a *Nyugat* szerkesztésébe beszálljon, majd teljesen elvállalja azt. Mindezen túl az is érzelmi többletet jelenthetett, hogy pedagógusi hajlamát váratlanul széles körben, a magyar irodalom egészének horizontján kamatoztathatta, mint Basch Lóránt is megfogalmazza: az alapítvány jelentős és hatékony eszköz lett Babits számára, „*hogy a fiatal nemzedéket, amiért egykor egyetemi katedrára vágott, a maga szellemében kultúrára, írókká nevelhesse*”.⁷⁰ Tény, hogy van az alapítványnak olyan kézzelfogható, pozitív eredménye, amelyet Babits kétségtelenül jobban látott, viszont a sajtó kevésbé érzékelt: az alapítvány segítségével megszülető művek hosszú sora. A kuratórium anyagai között ma is olvasható néhány a fennmaradt jelentések közül, amelyekben a kitüntetettek felsorolják, hogy mely műveik születtek a díj nyújtotta anyagi könnyebbség ideje alatt. Gazdag és meggyőző anyag. Babits ezek ismeretében egyértelműen úgy vélhette, hogy „*erőt és irányt adhat és büszkén idézhető hagyományt jelent*” a névsor, amelyet az alapítvány évdíjasainak neveiből lehet összeállítani.⁷¹ Nyilván számára a legfontosabb szempont az lehetett, hogy ő maga soha nem érezte úgy, hogy saját irodalmi ízléséhez hűtlen lett volna. Az alapítvány tízéves jubileuma éppen egybeesett József Attila posztumusz évdíjának kiadásával, amikor olyan vádló sorok jelentek meg a sajtóban, mint Faludy György: „*S nem volt keményebb a teheronat / vaskereke Babits Mihály szívénél.*”⁷² Babits ekkor is úgy nyilatkozott az eltelt tíz évről, hogy „*teljes erőnkkel s igaz lelkiismerettel igyekeztünk szolgálni*”.⁷³

Felvázoltuk az alapítvány működésének eredendően belső ellentmondásoktól terhelte értékelési mechanizmusát, amelynek alapján szinte lehetetlen volt vitathatatlanul egyértelmű döntéseket hozni, amikor még a jóindulatú kritika számára is az értelmezéseknek számtalan lehetősége nyílt meg, amikor, ha Babits tévedhetetlen lett volna (természetesen nem volt az), akkor is döntései több szempontból megkérdőjelezhetővé válhattak, amikor egyre nehezebb politikai helyzetben kellett a kormányzati szempontokkal szemben a korrektség határára belül maradni. „*A megnemalkuvás jutalmát nyújtó alapítvány létjogosultságát csak a maga példaadása adhatta a megnemalkuvásról*” – fogalmazza meg Basch Lóránt azt az első pillanattól nyilvánvaló erkölcsi tétjét a kuratóri funkciónak, ami oly nehezzé tette a navigálást a különböző értékszempontok között, s ami oly súlyossá tette az eseti tévedéseket is. Hogy Babits mégis vállalni tudta nemcsak a döntés felelősségét, hanem elviselte viharos konzekvenciáit is, annak talán az a költői világkép, az a filozófiai szintű meggyőződés is alapja lehet, amelynek legjellemzőbb kifejeződését az *ÖRÖKKÉ KÉK ÉG A FELHŐK FELETT* című vallomásában, illetve az *ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA* című tanulmányában olvashatjuk. Vagyis szerinte létezik a részgazságok feletti örök Igazság, melynek szemmel tartására csak a részérdekeken felül álló Írástudó képes, s melynek megközelítésére az Írástudónak tehetsége szerint törekedni a legfontosabb feladata, akinek az igazi szerepe az, hogy „*a Kor ellenőrzője és az Igazság nyílvántartója*” legyen.⁷⁴ Jegyezzük meg, hogy ez a meggyőződés világnézeti szinten sem vívódásmentes, mint ahogy nyilván nem volt az a mindennapi élet szintjén sem. Az *ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA*-nak egyik vallomásos mondata Babits benső küzdelmének drámai vibrálásáról tanúskodik: „*En úgy küzdök az antiintellektualizmus ellen, mint aki ma-*

gával küszködik...” Ez a benső vívódás Babits esetében végletesen pusztító méretben sohasem törte át a gondolkodó és alkotó személyiség határait, sőt talán ez az egyensúlyban tartott, mélységeket feltáró és elviselő intellektuális magatartás adja a kései művek művészi izzását. Végső soron ez a filozófiai és erkölcsi megalapozottságú magatartás védhette meg attól, hogy a ránehezedő különböző irányú bírálatok súlya alatt ne morzsolódjon fel, másrésztől éppen ez a „*csillagokra*” néző patetikus gesztus irritálhatta külön erővel kritikusait, akik egy-egy döntés súlyát gyakorlati és napi politikai szempontból bírálták, gyakran nem alaptalanul.

A Baumgarten-kuratórium körül zajló éles vita, a József Attila halála után különös erővel meginduló „*bűnbakképzés*” kétségtelenül nem Babits alkotói tevékenységének színvonalát kezdte ki, nem személyére és művészetére, hanem fogadtatására, utóéletére nézve volt maradandóan káros következménye. Alkotói életművének megítélése ezen az alapon vált már életében ideológiai csataterré. A kurátorsága alatt elkövetett mulasztásai, esetleges tévedései, József Attilával kapcsolatos, végzetessé váló halogatósa, a tevékenységét folyamatosan kísérő kortárs sajtótámadások az 1947 utáni párt-ideológiai érdekek érvényesítéséhez kapóra jöttek, s kiváló ürügyet szolgáltatottak ahhoz az irodalmpolitikai törekvéshez, mely a *Nyugat* „*esztéta szárnyá*”-nak az irodalmi életből tűzzel-vassal való kiszorítását tűzte ki céljául. Minden bizonnyal a Baumgarten-kuratóriumban betöltött funkciója nélkül is megindult volna a hadjárat Babitscsal és követőivel szemben, csak talán nem gyűlölettől terhes indulattal, kevesebb konkrét váddal és nem a számtalan, szinte kibogozhatatlan csúsztatással megterhelve szorították volna háttérbe személyét és alkotásait. Babits alapítványi tevékenysége nemcsak kurátori presztízsének megítélését befolyásolta, hanem visszaáramlott művészi megmérettetésének terepére is. Ha életében, személyes művészi tevékenységére nézve nem volt is végzetes hatása a Baumgarten-kuratóriumnak, hiszen a szélsőséges támadások és hízelgések ellenére nemcsak megőrizte alkotóképességét, hanem megírta kései jelentős műveit is, de halálában, életművének megítélése szempontjából bizony mindmáig ható zavart és kárt okozott a vállalt kurátori funkció.

Jegyzetek

1. Babits Mihály: [ÜNNEPI BESZÉD]. 1929. jan. 18. In: A BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY ÜNNEPEI. S. a. r.: Téglás János. Argumentum–Palatfípus, 2000. (A továbbiakban: Téglás, 2000.) 11.
2. Babits Mihály: [BESZÉDTÖREDÉK]. 1931. jan. 18. 23.; Babits Mihály: [ÜNNEPI BESZÉD]. 1933. jan. 18. Téglás, 2000. 27.
3. Babits Mihály: [ÜNNEPI BESZÉD]. 1939. jan. 18. Téglás, 2000. 64–65.
4. Vö. Tverdota György: A KOMOR FÖLTÁMADÁS TITKA. A JÓZSEF ATTILA KULTUSZ SZÜLETÉSE. Pan-nónia, 1998. (A továbbiakban: Tverdota, 1998.) 192.; Nádass József: AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA – AZ ÍRÁSTUDÓK KIÁRUSÍTÁSA. (JEGYZETEK A BAUMGARTEN-DÍJHOZ). *Korunk*, 1929. febr. 2. sz. 149. (A továbbiakban: Nádass, 1929.); Márai Sándor: A BAUMGARTEN-ÜGY. *A Toll*, 1930. jan. 24. 7.; [Nagy Lajos] (g. b.): BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY. *100%*, 1929. febr. 5. sz. 214–215. (A továbbiakban: Nagy, 1929.); Lendvai István: A BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY ÜGYE. *Magyar Kultúra*, 1929. febr. 5. 3. sz. 126.; Zsolt Béla: A KÖLTŐ HALÁLA. *Az Újság*, 1937. dec. 8. In: KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL. I–III. Szerk.: Bokor László. S. a. r.: Tverdota György. (A továbbiakban: KORTÁRSÁK.) Akadémiai, 1987. 610.; Ignotus: IRODALOM ÉS TEHETSÉG. *Magyar Hírlap*, 1937. dec. 12. KORTÁRSÁK I. 626. Ignotus Pál: A BAUMGARTEN-DÍJ ÉS AZ IRODALOMTÖRTÉNET. *Magyar Hírlap*, 1938. jan. 1. KORTÁRSÁK II. 913.

5. Ennek részletes dokumentálása elkészült, és a Babits Könyvtár egyik következő kötetében napvilágot lát majd, melyet Téglás János rendez sajtó alá.
6. HOGYAN VÉGRENDELKEZETT BAUMGARTEN FERENC A MAGYAR ÍRÓKRA HAGYOTT SOKMILLIÁRDOS VAGYONÁRÓL. *A Reggel*, 1927. jan. 24.
7. *Magyarország*, 1927. febr. 16. 37. sz. 13.
8. *Baumgarten Ferencz Irodalmi Alapítvány Alapító Oklevele*. Bp., 1928. (A továbbiakban: Alapító Oklevél.) 3. Részletei újraközölve in: Babits Mihály: „ENGENEM NEM LÁTOTT SENKI MÉG.” I–II. Szerk.: Sipos Lajos. *Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó*, 1999. (A továbbiakban: Sipos, 1999.) II. 129–134.
9. Basch Lóránt: A VÉGRENDELLETTŐL AZ ELSŐ DÍJKIOSZTÁSIG. (Kézirat.) PIM V. 3820/194/28. (A továbbiakban: Basch, PIM.) Publikált, rövidebb változata: Basch Lóránt: A BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY A VÉGRENDELLETTŐL AZ ÉLETBELÉPÉSIG. *ItK*, 1966. 5–6. sz. (A továbbiakban: Basch, 1966.) 646–655. Újraközölve: MOZAIKOK A BAUMGARTEN-DÍJ TÖRTÉNETÉBŐL. BASCH LÓRÁNT CIKKEI ÉS TANULMÁNYAI. Válogatta, szerkesztette és a kiegészítő adatokat összegyűjtötte: Téglás János. Editoprint, Bp., 2000. 123–146. (A továbbiakban: Basch, 2000.)
10. ALAPÍTÓ OKLEVÉL, Sipos, 1999. 130–131.
11. Császár Elemér: SZÉLJEGYZETEK AZ ELSŐ BAUMGARTEN-JUTALMAKHOZ. *It*, 1929. 1–2. sz. 61–69. (A továbbiakban: Császár, 1929.)
12. *Magyarország*, 1927. szept. 7. 202. sz. 3–4.
13. Szabó Dezső: TAVASZI LEVELEK. KILENCEDIK LEVÉL: A BAUMGARTEN-CURÉE. *Előőr*, 1928. júl. 29. 20. sz. 8–10.
14. Nagy, 1929. 214.
15. Basch, PIM. 34. f.
16. Uo. 36. f.
17. Császár, 1929. 62.
18. Nádass, 1929. 147–150.
19. *Új Nemzedék*, 1929. jan. 20. 9.
20. Nádass, 1929. 147–150.
21. Basch, 1966. 655. In: Basch, 2000. 145.
22. ALAPÍTÓ OKLEVÉL, 14.; Sipos, 1999. 133.
23. Basch, PIM. 56. f.
24. Kassák Lajos: BAUMGARTEN-ALAPÍTVÁNY ÉS AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA. *Munka*, 1929. febr. 5. sz. 152–153.
25. Erről részletesen I. Sipos Lajos: KASSÁK ÉS BABITS. ADATOK, DOKUMENTUMOK. IN HONOREM CZINE MIHÁLY. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 119–126. (A továbbiakban: Sipos: KASSÁK ÉS BABITS.)
26. Basch Lóránt: EGY LITERÁRIS PÖR TÖRTÉNETE. *It*, 1959. 3–4. sz. 408–433. (A továbbiakban: Basch, 1959.) In: Basch, 2000. 116.
27. Vö. Téglás, 2000. 160–161.
28. Keresztury Dezső: A BAUMGARTEN ALAPÍTVÁNY ÉS BABITS MIHÁLY. BESZÉLGETÉS KELEVÉZ ÁGNESSEL. *Újhold-Évkönyv*, 1987. 2. sz. 354. (A továbbiakban: Keresztury, 1987.)
29. Az Alapítvány tiszta jövedelmének elosztása a következő arányok szerint lett meghatározva az Alapító Okiratban. A végrendelet külön és név szerint megfogalmazott kívánságának megfelelően 1/4 rész egyenlő arányban a két kurátort illeti meg. A fennmaradó 3/4 rész elosztásának szabályait az okirat kiegészítő rendelkezései tisztázzák: 1/8 részt a tartalék-alaphoz kell csatolni, további 1/8 részt a rendkívüli segélyekre kell fordítani, az összjövedelem felét pedig a díjazottak és a jutalmazottak között kell szétosztani: a díjak száma és összege „a körülményekhez képest évről évre állapítatik meg”. (ALAPÍTÓ OKLEVÉL, 8.)
30. Sipos: KASSÁK ÉS BABITS. 124–125.
31. Féja Géza: VILÁGOSSÁGOT A BAUMGARTEN-ALAP ÜGYÉBEN! *Szabadság*, 1934. jan. 21. 3. sz. 3. (A továbbiakban: Féja, 1934.)
32. L. erről részletesen Kassák levelét Babits-hoz (Budapest, 1936. jan. 31.). Sipos: KASSÁK ÉS BABITS. 123–125.
33. ALAPÍTÓ OKLEVÉL, 12.
34. A gépiratos szöveget Basch tintával többszörösen javította, mivel a jelölések félreérthetők, célszerű a mondat első variánsát is közölni, hogy lássuk, az tartalmilag lényegében megegyezik a végső változattal: „az alapítvány tekintélyét is és súlyát is emelni látszott, ha mögötte állnak nevéikkel és fedezik az alapítványt az irodalom legkitűnőbb szakférjai”. Basch, PIM. 47. f.
35. ALAPÍTÓ OKLEVÉL, 12.
36. Osvát Ernő levele Babits-hoz, Bp., 1927. dec. 14. OSVÁT ERNŐ A KORTÁRSÁK KÖZÖTT. Gondolat, 1985. 369.
37. Uo. 369–370.
38. Basch Lóránt: KÉT LITERÁTOR. (OSVÁT ÉS BABITS). *It*, 1958. 2. sz. 236. In: Basch, 2000. 55.
39. Uo.
40. Németh László: EMBER ÉS SZEREP. Kecskemét, 1934. Tanu-kiadás. 94.
41. L. erről részletesen Téglás, 2000. 147., 152.
42. Németh Andor: MIT ILLIK JÓZSEF ATTILÁRÓL TUDNI? KORTÁRSÁK I. 635. Vö. Tverdota, 1998. 37.
43. Basch Lóránt: A BAUMGARTEN-DÍJ TÖRTÉNETE. OSZK Fond 145/332.
44. Alexander Bernát: BAUMGARTEN FERENC. *Az Újság*, 1927. január 27. 1.
45. Schöpflin Aladár: HAJSA BABITS MIHÁLY ELLEN. *Nyugat*, 1930. máj. 15. 10. sz. 763–766.

46. Nádass, 1929. 148., 149.
47. Lakatos László: LÁTNOK ÉS DALNOK. *A Toll*, 1930. jan. 24. 4. sz. 8.
48. Uo. 9.
49. [Hatvany Lajos] Gombossy Sándor: LEVÉL EGY BAUMGARTEN-DÍJASHOZ. *Századunk*, 1930. máj. 5. sz. 280–81.
50. Nagy, 1929. 214.
51. Féja, 1934. 3.
52. Illyés Gyula: BABITS SZEMÉBE NÉZNI. *Tiszatáj*, 1963. nov. 11. sz. 1.
53. Szabó Dezső: KRITIKAI FÜZETEK. I.: FILOZOP-TER AZ IRODALOMBAN. – BABITS MIHÁLY: HALÁLFIAL. 1929. In: Szabó Dezső: A MAGYAR KÁOSZ. PAMF-LETEK. Bp., 1990. Szépirodalmi, 188., 205–206.
54. Uo. 208–209.
55. A témát részletesen feldolgozta: Tverdota, 1998. 32–39., 190–195.; Sárközy Péter: „KITE-RÍTENEK ÚGYIS”. JÓZSEF ATTILA KÉSEI KÖLTÉSZETE. Argumentum, 1996. 34–40.
56. Schöpflin Aladár: HAJSYA BABITS MIHÁLY ELLEN. *Nyugat*, 1930. máj. 15. 10. sz. 763–766.; Németh Andor: JÓZSEF ATTILA. In: Németh Andor: JÓZSEF ATTILÁRÓL. Gondolat, 1989. 71. (A továbbiakban: Németh, 1989.) A cikk fogadtatásáról részletesen I. József Attila: TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK 1923–1930. MAGYARÁZATOK. Osiris, 1995. A magyarázatokat írta: Tverdota György. (A továbbiakban: József Attila, 1995.)
57. József Attila, 1995. 212.
58. A RITMUS A KÖNYVRŐL a kötet függelékének (ÚJABB VERSEKBŐL) részeként jelent meg, nem is került bele az ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEK szövegebe.
59. Illyés Gyula: AZ ISTENEK HALNAK, AZ EMBER ÉL. BABITS MIHÁLY ÚJ VERSEI. *Nyugat*, 1928. dec. 1. 23. 703–709.; Németh László: HÁROM VERSKÖTET. *Erdélyi Helikon*, 1929. jan. 1. sz. 67–69.; Rédey Tivadar: AZ ISTENEK HALNAK, AZ EMBER ÉL. *Debreceni Szemle*, 1929. márc. 3. sz. 113–119.; [Bálint György] B. Gy.: BABITS MIHÁLY: ÉLET ÉS IRODALOM. AZ ISTENEK MEGHALNAK, AZ EMBER ÉL. *Az Est*, 1929. dec. 17. 287. sz. 2.
60. Németh, 1989. 216.
61. L. erről részletesen József Attila, 1995. II. 201–210.
62. József Attila, 1995. I. 217., 230–231., 235.
63. [Márai Sándor] M. S.: CÉGVÁLTOZÁS. *Az Újság*, 1930. jan. 16. 12. sz.
64. Vágó Márta, in: KORTÁRSÁK I. 813.
65. Basch, 1959. 408–433. In: Basch, 2000. 112.
66. Tverdota, 1998. 190.
67. Illyés Gyula: AZ ISMERETLEN. BABITS EMLÉK-KÖNYV. 1941. Szerk.: Illyés Gyula. 193.
68. Keresztury, 1987. 354.
69. Téglás, 2000. 57.
70. Basch, 1966. 647. In: Basch, 2000. 127.
71. Téglás, 2000. 58.
72. Faludy György: JÓZSEF ATTILA EMLÉKÉRE. In: KORTÁRSÁK II. 929.
73. Téglás, 2000. 61.
74. AZ IRÁSTUDÓK ÁRULÁSA. *Nyugat*, 1928. szept. 16. 18. sz. 355–376. In: ESSZÉK, TANULMÁNYOK. I–II. S. a. r.: Belia György. Szépirodalmi, 1978. II. 231.

Schein Gábor

(ROSSZ KÖTÉSEK)

rossz kötéseket bogozva, újrakötve mindkét háló egyszerre rezdül, ahogy szavait a háló foglya fölcserélte, eltakarva egyikkel a másikat, s mint tükörképére acsargó kutya, a két arc egyforma grimasszá bénul, és bár fáj az arc, megtépett inakkal elnyugszik végül a két szörnymaszk, minden szál gondosan visszakötve és „nincsen kín, csak a vágy unalma untat”.

(ELŐSZÖR)

először csak egyetlen levegővétel, buboréknyi a tér,
de abban is már ugyanaz a tartás,
ahogy a sárkányrepülő előredől, elrúgva magát a csúcstól,
és mielőtt fordulni kezd vele a hegytető,
látja, hogy az égbolt még távolabb ér, pedig minden
fokról fokra szűkebb, elnyújtott, hosszú
fulladás, és mintha láthatatlan teraszokra emelné a felszálló
áram, a lélegzet egyre ritkább és szárazabb
lombjai közé, a nem múlás szíve már kihagy, és mint
kiszakadt fűcsomót, ránt magával egy
maroknyi eget, mellét megtámasztja még egy ferde
levegőfal, amin csúszhat, akár egy tölcser
oldalán, de aztán hirtelen előrebukva egyre gyorsabban
forogni kezd a hegytető, s a ziháló messzeséget
egy test súlya húzza egyetlen pont felé, ahogy a tölcser torkán
átszakad, és nincs alatta föld, és nincs alatta ég

Jakab István

A KÉSZ REMEK

Kellett egy kocsi.

Leváltani a talicskát, a kiszuperált vízmelegítő fazekakat, lyukas lavórt. Korábban ezekkel hordták a szemetet. Amióta megépítették a disznóól mellett a tárolót, egyre több fuvarral tudták csak kiüríteni. Péter apjának már fájtak a visszerei. Karja erőtől duzzadt, az bírta volna. Hanem a lába! Ahányszor Péter alsóban látta, elborzadt. Hüvelykujjni siklók másztak, vonaglottak a hóka combon, lábszáron mindenütt. Egy-egy estén, ha háromszor-négyszer fordult is a dombra – s ha dugig teletömte is a fazekakat, az óriási lavórt, amiben valaha még egy felnőtt is kényelmesen ülve megmosdhatott tetőtől talpig –, akkor is napokig tartott a tároló kiürítése. Talán a szeméttel sem spóroltak már annyira. Hamarabb kidobtak ezt-azt, amit régebben nem. Az égő szerves hulladéktól hamarabb bekormosodik, kátrányosodik a kályhacső – Péter anyja ezzel igazolta magukat. Aztán az is szempont, hogy ha több a fuvar, nagyobb a lebukási lehetőség. Égő szükségük volt egy kocsira.

Nagyapja nekilátott. Idomvasakat válogatott a mosókonyha sarkában álló ócskavas-halomból. Elővette a benzinlámpát. Leporolta, teletöltötte, fölpumpálta. Egy kevés benzint öntött a nyakon körbefutó árkocskába. Belobbantotta. Mire elégett, fölmele-

gította a tűznyílást. Hörögve okádtá a lángot. Péter megijedt, hátrébb lépett. Nagyapja nem félt a lámpától, vadul nyomogatta az oldalán a pumpát. Egészen beleizzadt, gyöngyözött a homloka, orra töve. Áttetsző kék láng tört elő a benzinlámpából, nagyapja egy csavarral a hosszát állította be. Péter félt, hogy fölrobban az öreg kezében. A benzin félelmetes erejű. Ura a tűznek. Hiába öntenek rá vizet, mindig fölötte marad. Nagyapja fölizzította az egyik idomvasat. Egy hatalmas kalapáccsal, amit Péter csak két kézzel tudott odavinni neki, addig verte az üllőn, míg derékszőgbe nem hajlott. Szikrázott a vas. Fölizzott minden ütés közben. (Péter most tudta meg, hogy addig kell ütni a vasat, míg meleg. Sőt! Többet tudott meg: melegszik is az ütéstől.) Szikrák, majd szürke pikkelyek pattogtak. Ez mi? – kérdezte. Reve. Micsoda? Reve, jól hallottad. Oxid. Elégett vas.

El tud égni a vas?

Minden el tud égni.

És akkor a szemét miért nem? – gondolta Péter.

Az öreg belenyomta egy odakészített vödör vízbe a vasat. Sistergett, bugyborgott, gőzölgött. Még akkor is forrón gőzölgött, amikor kivette. Péter megfogta, megégette a kezét. Belenyomta a kezét a vízbe. De az se nem sistergett, se nem bugyborékkolt, csak fájt. Az öreg ugyanezt csinálta még egy ugyanilyen idomvassal. Fürt, csavarozott. Elkészült a váz. Az öreg csövet válogatott. Sublerrel sokáig méricskélte, kívül-belül. Elővett egy fadobozt, görgős csapágyak kerültek elő belőle. Zsírpapírban, rongyban heverték, féltő gonddal becsomagolva. Csillogtak-villogtak. Ezeket is megmérte, kettőt félretett. Péter az ujjaira húzva játszott velük, pörgette őket. Ez nem erre való – mondta haraggal az öreg, és letépte őket az ujjairól. Csaknem velük együtt. Megrozsdásodik a testnedvektől! – sziszegte. Belerakta a csőbe a csapágyakat, átdugta rajtuk a tengelyt. Itt megakadt a munka. Nem talált megfelelő kereket. Levette a sapkáját, vakargatta a fejét. Bement a házba. Nagy sokára került elő, átöltözve. Megkérdezte, vele tart-e. Hova mennének? – kérdezte Péter. Az egyik volt kollégájához. Oroszlánnak hívják. Péter szeme fölcsillant a névre.

Oroszlán Gyula műszerézmester műhelye a Galamb és az Attila utca sarkán állt, négysaroknyira tőlük. Számtalanszor elment már előtte iskolába menet, jövet.

Beléptek.

Oroszlán Gyula kis termetű, szikár ember – legföljebb girhes macskára emlékeztetett, semmiképp sem oroszlánra – éppen hegesztett. Megörült a nagyapjának. Kapásból letegezte. (A családtagokon kívül még nem hallotta soha, hogy valaki is le merészelte volna tegezni a nagyapját. A műhelybeli tanítványok félték – tudták, milyen gyorsan eljár a keze –, az idegenek tisztelték. Hisz ő az egyetlen a városban, aki segíthet rajtuk. Más nem tudja meggyógyítani a rakoncátlan csónakmotort.)

Mi kéne, Józsikám?

Péter nézelődött. Elsárgult oklevél, keretben. Vastagon olajos padló. Elszürkült fal, pókhálók lence lánca a sarkokban. Édeskés olajillat. Ujjlenyomatos, zsíros kézzel összefogdosott szekrények. Embermagas komód hat fiókkal. Oroszlán Gyula megközelíthetetlenül állt a műhely közepén. Kezében szúróláng sziszegett fenyegetően. Föltolta a védőszemüveget. Az körkörös koszcsík gyanánt otthagya nyomát. Péter elmosolyodott. Mit mosolyogsz, kisember? Odabökött kuncogva. Ja ezt? Van ez így, ha dolgozik az ember! Elzárta a csapot, a szúróláng pukkant, eltűnt. Nagyapjához fordult. Unokád? Az. Szóval, mi kellene?

Kerék. Tömörgumiból.

Csak ennyi az óhaja a nagyságos úrnak?

Csak ennyi.

Ezen könnyen segíthetünk. Kihúzott egy fiókot a komódból. Csaknem kibuggyan-
tak belőle a különféle kerekek. Küllők, gumik gabalyodása. Gyere, válassz! Az öreg kö-
zelebb lépett, kotorászott. Kivett egy arasznyi kereket. Ilyen kellene.

Már a tiéd is, Józsikám!

Nagyapja kivette a kerekeket, a farzsebéhez nyúlt, kigombolta.

Mennyivel tartozom?

Ne sérts meg! Semmivel!

De... – megmarkolta a tárcáját.

Semmivel, és kész! Punktum. Az öreg visszaengedte a tárcát. Begombolta a zsebet.

Hát akkor nagyon köszönöm.

Nincs mit, Józsikám. Gyere máskor is, ha valami gond van. Örülök, hogy segíthet-
tem. Úgyis ritkán találkozunk. Akkor esetleg én is jobban ráérek, elbeszélgetünk a ré-
gi időkről.

Állt az összecsavarozott, csupasz, kerekes váz az udvaron. Nagyapjával eltolták a Ga-
lamb utcáig, s ráhegesztették a műszerézmesterrel a rudat. Péter nézte a fényes kék var-
ratot. Mint a gyertyafolyás egymásra tolult pikkelyei. Csak ez szabályosan, körbe. Szép
munka – mondta az öreg a háta mögül. Mintha Péter meósként ellenőrizte volna. Hát-
ratett kézzel mustrálgatta, mint a nagyok. Valóban nagyon szép munkának látszott. Ha
kicsinek is, de hibátlannak. Úgyesen bánt Oroszlán Gyula azzal a sziszegő kigyóval.

Várta a váz a folytatást.

Az öreg méricskél, rajzolt, fűrészelt, pászintott. (Így mondta: á-val, egy sz-szel.)

Fölment a padlásra. Péter a nyomában. Mindenén vastagon állt a por, üvegeken,
vasakon, ládákon, régi újságokon. Égett por szaga lengett. Levegőtlen szárazság tik-
kaszította, tüzet okádtak a cserepek. Nagyapja a vaslemezeket lapozgatta, mire Péter
odaért. Elővett egy szögletes nagy pajzsnak valót. Vitte az oldalán, suhogtatta mozgás
közben, mintha legyezgette volna magát. Erejéhez méltóan súlyos léghavaró, férfias-
an hatalmas.

Méretre vágta a lemezvágóval. Ez megint csak félelmetes monstrumnak tűnt. Az
öreg maga készítette széles vasakból, csőből, hüvelykujnyi csavarokból. Bármilyen vas-
tag lemezt elvágott, csak a tövéhez kellett tolni. Péter attól félt legjobban, nehogy nagy-
apja levágja az ujjait. Az egyik mutatóujját már egyszer félig lemetszette valamilyen
fűrész. Örök emlékeztetőnek maradt egy elkajszult perc az ujj végén, vastag patakö-
röm. Érezte, hogy másznak befelé az ujjak az élek alá. Segíthetett tartani a lemez egyik
felét. Rettegett, hogy levágja nagyapja az ujjait. De nem vágta le, pedig a végét már
egészen közel fogta a fénylő élekhez. Megint pászintásra került sor, aztán hajlításra.
Végül szegecselésre.

Hozd csak ide a kirnert – mondta az öreg.

Péter odavitt egy vasat. Az öreg a szemüveg fölött odanézett. Kirnert! Ez nem az. Ez
dorni. Péter dohogott magában. Nem tudnád magyarul mondani?!

Tanuld meg, öcskös, a szerszámok nevét!

Péter kivett a szerszámos szekrényéből egy marék vasat. Tessék! Válaszd ki!

Látod? Ez a kirner. Magyarul pontozó. Rátette a lemezre, szabályos pontocskákat
ütött rá. Kifúrta az állványos fúróval a lemezt a pontok helyén. Elővett egy nagy do-
bozt, kikotort belőle egy kis cipőpasztás skatulyát. Megrázta a fülénél. Letette, elővett
egy másikat. Rázogatta. Kinyitotta, bólintott, ez az a méret. Kicsippentett egy tucat

mütyürt, letette a satupadra. Fogott két lemezt, hátraszólt: No, most hozd ide a szegecs húzó! Így már megfelel az ifiúrnak? Péter fölmutatott egy szögletes tömböt. Ez az? A szemüveg fölül egy villanás, nem hosszabb, mint a vakufény: Nem. Mutasd csak a végét? De, az az. Hozd ide gyorsan! Bumszli ujjjaival belegyötört egy mütyürt a lyukba. Megfordította, ráütött a szegecs húzóval. Rozsdás felhőt pöfentettek a lemezek. Péter köhintett. Ne dugd ilyen közel az orrodat, mert még rá talállok ütni! – és úgy tett, mintha tényleg ráütne. Péter ijedten hátrébb húzódott. A kalapács az utolsó pillanatban kitért, ráütött egy nagyot a szegecsre. Összeomlott, akár egy fölrobbantott gyárkémény. A kalapács hegyével körbekalapálta, finoman, majdnem hogy szerelmes becézéssel. Végül ráütött egy nagyot a szegecs húzóval, csak most a másik, félgömb alakú lyukat használva. Közben elmesélte, hogyan szegecselték össze a bajai nagyhidat. Föl kellett izzítani a hatalmas szegecsket. Fogóval rakták a helyükre, s gyorsan kellett ám dolgozni, mert ha kihültek, nem boldogultak már velük. Úgy ám, kiskomám! Azokat üthették volna bármekkora kalapáccsal, nem dőltek volna úgy el, mint ez. (Legközelebb, amikor vonattal átmentek a hídon, Péter megnézte a szegecsket. Atyaúristen, mennyi szegecs! Ezeket mind úgy?) Belerakta az öreg a kocsiba az összeszegecselt lemezeket. Rácsavarozta. Most már teljesen kész, gondolta Péter.

Az öreg tologatta, húzogatta. Letette a nyelet. Lehajolt a nagy pocakjával, hogy ismét fölvegye. Csóválta a fejét. Bent kotorászott megint az ócskavasak közt. Fűrészelt, izzított, kalapált, fűrt, csavarozott. Látod, mi lesz ez? Péter nem látta. El se tudta képzelni, mi kell még ehhez, hogy tökéletes legyen. A rúdra csavarozva ott volt a vas. Becsukta, kinyitotta az öreg. Nyikorgott. Megolajozta. Na jó. Így már könnyebben forog. Elengedte a kocsit a lejtőn. Gurult tehetetlenül. Ám amikor kiengedte ezt a fékezőpöcköt, megállt. Ráadásul nem kellett lehajolnia a rúdért. Na, most már látod? Most már látta. Csodálatos, mi mindenre nem gondol az öreg.

Íme a kocsi.

Körbejárta elégedetten. Délután bemutatta a szüleinek. Apja nézegette, húzogatta, tologatta. Szép. Jó. Csak nagy. Nehéz. Üresen is az. Rengeteget elnyel bármiből. Akkor majd hogyan fogja megmozdítani? Szeméttel még hagyján, de szénnel? Belefér legalább másfél-két mázsa. Mi lesz, ha megindul a lejtőn? Ki állítja meg? Betonon nem fogja meg a fékező.

Megült az öreg fejében a kritika.

Egy héten belül kész volt egy hasonló kiskocsi.

Nem küldték többet át Pétert a nagybátyjához a kiskocsijáért a város másik végébe, amikor beállított a fuvaros a szénnel. A hatalmas kupac kint várta az utcán, hogy megérkezzen végre azzal a taligával.

De az átkozott kiskocsi – Péter átkozta meg nemegyszer – nehezen hagyta magát elvonszolni. Előkelő göggel szabotálta a szénhordást. Nem erre készült ő eredetileg. Nagyobb piaci bevásárlásra gyártatta nagybátyja a fémipari szövetkezetben. Félköríves vasvázra hegesztett apró szemű fémháló borította. Elszórta a szénport. Szeméthordásra egyszerűen alkalmatlan lett volna. A kereke meg éppen akkora volt, mint a járda és az utak foghíjai. Mintha csak a kerekekről vettek volna mértéket. Péter szégyellte elhozni. Azt képzelte, mindenki tudja róla, minek hurcolja magával. Már mindenki olajjal fűtött, s akadtak, akik gázzal. Zajosan pattogott ide-oda a háta mögött. Mint akit elrabolnak, s közben üvöltözik, hogy segítsen már valaki. Visszafelé még láthatták is, hogy megkopott a fénye. Hiába mosták le, szárították a napon, azért a kemény szengolyók csak lekoptatták róla a zöld festéket. Sértett némasággal viselte vasbőrén a bri-

kett-ütlegek nyomait. Visszafelé közömbösen túrt mindent. Megalázták, megcsúfolták. Kedve se volt már többé piacra járni. Állt unottan, a falhoz támasztva nagybátyjéknál, a kamra sarkában. Ettől kezdve fordult a kocka, az unokaöccse jöhetett el kölcsönkérni az új kocsit.

Még ők is szénrel fűtötték az új kazánt, a központi fűtés szívét, amitől oly büszkén dagadt a nagybátyja mellkasa. Előrébb jártak a korszerűsítésben, kétségtelen. A városnak ezen a részén gazdagabb polgárházak pöffeszkedtek. Szénbehordáshoz fölfogadtak egy trógeret. A szemet pincében tartották, fedett veranda alól indult a lejárát – de azért mégiscsak lépcsőn le és föl hurcolták a szeneskannát. Igaz, szemetet nem hordtak sehova. A szervest komposztálták – de hát mekkora kert terpeszkedett a ház mögött! Tonkinnád a baromfiudvar sarkában, szőlősorok, vetemény, eperágyások, málnás, őszibarackos, meggyfa, sárgabarack, körte, alma. Két fenyő, rózsalugas, közepén széles, kétszemélyes kerti hinta, üveggömbökkel díszített rózsabokrok. Széles út – akár két nagyobb autó is elfért volna egymás mögött. Pár évente beállt egy lovas kocsi trágyával – a közbenső időben a komposzt szolgált talajjavításra. Péterék keskeny nád-rágszíjparcelláját éppen eléggé befedte ősszel a nagy barackfa lehullott levele. A lejtős udvar fele beton, a maradékot négy nagyobb fa és virágágyás uralta. Nagypapa nemrég telepített néhány tő muskotályos illatú Afuz Alit lugasnak.

És egyáltalán a rádió, a tévé már arról beszélt, sőt központi bizottsági határozatban is lefektették, méghozzá alapelveként, hogy korszerűsíteni muszáj az országot. S benne minden egyes háztartást. A városnak azon a végén, ahol a nagybátyjék laktak, azt beszéltek, hamarosan megkapják az első kukákat.

Kukásautót Péter csak Pécsen látott, ha meglátogatták a rokonaikat. Azt a fajta kényelmet, amit a csatornázás vagy a kuka jelentett, el se tudta képzelni. Nem öntenek semmit az utcára, hihetetlen. Igaz, szilárd burkolatú utcára hiába is öntenének, meg minek is. Nincsenek kátyúk, amiket be kéne temetni. (Persze mégis voltak azért: egyenletes kőút akkoriban alig akadt az országban. Fölbontások, állandó furkálások, csővezetékek lefektetése – másból se állt a korszerűsítés. Aztán minden rosszabb lett utána, legalábbis az úttest. Úgy nézett ki mind, ami korszerűen aszfalttal leborított, mint szegény ember foltozott gatyája. A lefolyó eldugult, az áram- és gázszolgáltatás „ideiglenesen szünetelt”, vagy „kisebb fennakadások támadtak”).

Mindeközben Péter apja az egyik kora tavaszi estén makacsul nekiállt az új szemét-tároló kiürítésének. Immáron nem a talicskával, hanem a „korszerűbb” kézikocsival. Amiért még irigyelték is az utca lakói. Hiába, minden jólét viszonylagos. Egy városban és egy utcán belül is.

Péter félt, hogy elkapják az apját, és akkor ismét majd ülni fog, mint ötvenben.

Mit lehet tudni ezekről? Enni adnak, de egyebekben semmi sem változott. Táblákat tettek ki a nagy korszerűsítés jegyében, ezt meg azt tilos. Szemetet lerakni például a dombra. Valóban nagyon rondán nézett ki, ha nagypapjával elpöfögtek a Vicán a város alatt. Egy városnak is van alfele. S ugyanúgy abból is csak az ugyanaz csorog, folyik, potyog, mint egy emberéből. Miközben a folyócska túlszárnyán ott az érintetlen vagy alig elváltoztatott természet. A Petőfi-sziget – amelyet Kis-pandúrról kereszteltek át, nehogy rossz szájjze legyen az embereknek a szótól. Legalábbis azoknak, akik az átkosban ültek. Apja úgy mondta: az izgágáknak. Akik hozzá szerettek volna férni a konchoz.

Péter semmit nem értett a politikából, szakérteláslábol, történelmi kerékfogatásból. Annyit látott, hogy az apja fél a szeméthordástól. Mindegy, mivel cipeli a dombig. Ad-

dig a világra látó csodás magaslatig, ahonnan ő maga órákig szemlélődött napközben. Hogy milyen lesz az idő, látszik-e a Mecsek, a villányi Szársomlyó? Ahonnan elrugaszkodva képzeletben bejárhatta az egész országot és a tágas nagyvilágot. Nőttön-nőtt a domb – szemétből. Vasakból, kályhákból, rongyokból, papírokból – habár ezekből a legkevésbé, elég jó áron vették át a MÉH-ben. A lazán egymásra préselt rétegei megindultak a folyó felé. Befordulnak a mocsárba, idővel betömik. Egy nap majd a szemét eléri a nyúlógátat, átbukik rajta, belebucskázik egy s más a folyóba, és elzárja. Igaz, hosszú évek óta nem kotorták ki, a Hétház alatt nyaranta kiapadt, fölcseresedett az iszap, így nem is lesz nehéz dolga a szemétnek. Aztán a sziget a következő állomás – azt az egy-két tábla zsíros öntésföldet úgyse művelik már meg. A szigeten túl a Tejes, utána a Duna és a gemenci vadon. Igazsága van a hatóságnak, ez nem hagyható. Lépní muszáj, táblával fenyegetni. Mert mi jön utána? Az apja már tudja. És minden bizonnal sokaknak elmesélte, milyen a kaposvári börtöncella s börtönkoszt. Hogy ne érezzenek hozzá oly nagy kedvet. Persze ez nem az első lépés, de mégis, mindennek a végén ez áll. A tarkóra szorított fegyver. A hatóság, amellyel nem lehet packázni, ujjat húzni.

Tulajdonképpen csak ezt nem értette: miért jár apja a tilosban, ha egyszer már megjárta? Miért erjeszt szeszt a szekrény tetején, ronggyal letakart ötliteres üvegekben? Miért főz pálinkát maga gyártotta rézszervezetben? Vagy az se fért a fejébe, hogy keresztapja, aki még többet ült Komlón a sötét, fullasztó bányamélyen, miért jön el ezért a készülékért? Mikor ez már komoly összeesküvés. A szülei halkán kommentálták a Szabad Európában hallott hírt, hogy egy bácsalmási családi házban talált lőfegyver miatt életfogytiglanra ítélték egy családfőt, több társával együtt, akik a házban tartózkodtak „a rendőri rajtaütés alkalmával”, s akiket hosszú évekre lecsuktak államellenes összeesküvés címén. Mennyivel különbek ezek, mint a Rákosiék? – kérdezte az anyja. Ugyanaz a sötétség, semmi sem változott.

És akkor keresztapja mégis eljön a lepárlóért, zsákba dobja, a bicikli hátulján csörgeti hazáig a hepehupás utakon! Bolond ez! Apja is az! És mindenki, aki nem kussol, aki ugrándozik. Aki nem ül meg békén a valagán.

Hát nem félnek?

És ő miért félti őket? Miért reszket maga is? Mi ez ahhoz képest, hogy rossz jegyet hoz haza az iskolából. Ahogy egyébként sohasem hozott, még négyest is alig. Mégis mindig attól rettegett, hogy egyest kap. Mi ez ahhoz képest, hogy ott lapult a bot a sarokban? A jó csípős, napokra nyomot hagyó mogyoróvessző, amit minden apróságért elővesznek. Ha így vagy úgy zabál. Ha ezt vagy azt megtesz vagy nem. Semmi. Jelen-téktelenség. Igen, órá nehezedik az egész. Legelőször az apja. Aztán a család. Az iskola. Ez az elhanyagolt határszéli városka, ahol nincs egy ép utca, ahol a belvárosban közvetlen földutcában laknak, mintha falu lenne. Ahol se csatorna, se víz. Pedig mellette folyik el a civilizált Európa legnagyobb folyója. Tágabb körben ránehezedik az egész elmaradott ország, amely most hozná be, egy nagy-nagy ugrással – ahogy az osztályfőnökük magyarázta –, amit évszázadok alatt elmulasztott. Mert volt török, német s velük elnyomatás.

Úristen, mindent az ő hátára pakoltak! Erre a kis ferde gerincű gyerekhátra. Nem, nem bírja ezt el. Egyáltalán, honnan vették, hogy elbírja?

Most, hogy elkészült az új kocsí, ismét ostrom alá vette az apját, engedje magával. Hátha ledobhatna a hátáról a terheiből. Meg együtt könnyebben húznák a hatalmas rakományt. Apja elmosolyodott. Jó ürügy – mondta. De ha gondolja, hát jöjjön.

Kinyílt a kapu, és akkor Péternek eszét vette a remegés. Már is nem akart az apjára

val tartani. Nem tudta becsukni a kaput, nem találta el, egész egyszerűen nem találta el a riglilyukat. Na, mi lesz már! – sziszegte az apja. Nem tudom becsukni a kaput – suttogta. Hagyjad! Majd én. Az apja lehajolt, egyetlen kis billentéssel helyére igazította a vaspöcköt. Halkan becsukta a másik kapuszárnyat. Kulcsra zárta, kattant a zár – de mekkorát! Megsokszorozódva visszaverődött a falakról, mint a géppuskasorozat. Ablakokat kocogtatott, kapukra csapott. Ha az netalán aludt volna, most biztosan fölébredt. De nem aludt. Nagyon is ébren figyelte a ténykedésüket. Nézett, látott a sötétben. Előlről és oldalról és felülről és alulról figyelte őket, mint a kísérleti állatokat az üvegetreben. Péter kívülről látta magukat félelmében.

Egy kéz a notesz fölött: Egy férfi és egy gyerek. Mennyi is az idő? Későre jár. Fél tíz. Elindultak.

Figyelem! – súgja a rádióba a száj. – Elindultak! Mindenki a helyére!

Már kint húzták a kocsit az út közepén. Péter fölnézett az apjára, aki mereven előrebámult, mintha látna valami árulkodó jelet. A zseblámpa eloltását? Egy aprócska fénycikkantást a sarkon túlról?

Nem, ezt ő nem bírja. Szólni akart az apjához, adja ide a kulcsot, ő visszamegy. Belekezdett a mondatba, de az apja rögtön lepisszegte. Most forduljon meg? Hagyja itt, amikor annyit rimánkodott neki? A jeges kocsirúd rádermedt a kezére. Az apja óriási medvemancsa nyirkosan szorította a fogantyút. Péter hozzászorította az övét.

A szomszéd házáig eljutottak csöndesen. Már nem fázott annyira a keze, sőt az apja marka átmelegítette a vasat. Két lámpa közt jártak félúton.

Az új szomszéd ablaka fekete. Ősszel költözött ide, nem tudni, kiféle, miféle. Egyszerű ember, sofőr. Rendesnek látszik, barátkozós. De mit lehet tudni: hátha feladattól barátkozik? Rátarti feleség, kék szemű lány, karon ülő kisfiú.

Péter körbenézett. Csaknem mindenhol sötétlettek az ablakok. Az utca vénjei már mind egy szálig a paplan alatt húzzák a lóbórt. A tyúkokkal fekszenek, ahogy az anyja mondaná. Tomasitsék, Krékity néni, Vajtai bácsi, az öreg Balogh, Lázárék, Hobogászék. Jól elfoglalta magát a leltározással.

Fény egyedül az utcabizalmi ablakából ömlött a járdára, a kocsiutra.

Az apja átvezette a kocsit az út másik szélére. Egészen a túlparti járda mellett haladtak. Csigalassúsággal, hogy meg ne zörrenjen a kocsi. Ijesztően reflektorozott az olvasólámpa fénye.

Jó erős lámpát használ. Telik rá, megfizetik. De miért fordította el ennyire?

A bizalmi az ágyban ült, újságot olvasott. Péter nem tudta elolvasni a címét. Végül is mindegy, az apja szerint mindegyik egyformán hazudik.

A sötétítő függöny jó félig félrehúzva, hogy mindent látni lehessen. Mind be-, mind kifele. Utóbbi azon az áron, hogy olyasmi is föltárult – hálóing, ágy –, amit normális esetben nem szemlélhet idegen. Csakhogy hol voltak a normális esettől! – akár ők, akár a Szabadi.

Feladatszerű utcafigyelés folyik itt, nem kétséges.

Péter nézte, amaz milyen türelmetlen legyezéssel lapozza az újságot. Fölnézett a szemüveg fölött. Egyenesen rájuk vetült a tekintet, s noha Péter biztos volt benne, hogy nem láthatja őket, legszívesebben félreugrott volna. Ha nem fogja görcsösen a rudat, megteszi. Még így is arra gondolt, beugrik mögéje. Kapják el az apját egyedül. Neki semmi köze az egészhez. Az apja, amint meglátta a rájuk irányított kigyómerev tekintet, sóbálvánnyá dermedt.

Az utcabizalmi az ablak felé nézett, kezében megállt a lap. A csücske átfordult, zizent, a bizalmi odakapta tekintetét.

Péter utálta a bizalmi hangját, mézesmázosságát, leereszkedő kedvességét. Aztán a neve! Szabadi. Mint egy félbemaradt szó a Miatyánkból. Ccsmega gonosztól. Olyat már hallott, hogy Szabados, Szabadkai, Szabad, de ilyet?

Vagy ahogyan megrettent minden kis kutyacsahintástól. Gyáva alak. Pétert már vagy háromszor megharapta eb, mégse félt tőlük. A felesége, az Annus, a pletykás keverő. Nagyanyjának is súgott valamit, ott álldigált mellette, hallotta, ami után este, amikor megjött anyja a városból, kiáltoztak a konyhában. Aztán napokig barátságtalanul kerülgették egymást.

Az utcabizalmi újból fölnezzett. Már csak a sarkukat láthatta, ha egyáltalán látott valamit. Az éjjeliszekrényen a fekete telefon – egyedül neki kötötték be az utcában. Csak egy tárcsázás, és máris fölhangzik messziről a sziréna. Vagy föltépi az ablakot, és rájuk üvölt, hogy teletojják a nadrágot.

De nem. Nem kelt fölt, pedig elemelte a párnáról a hátát. Visszatolta a szemüveget az orrára. Tovább!

Barátjaék, Jancsiék háza előtt az újabb lámpa. Péter a saját árnyékukat bámulta, amint elhaladtak alatta. Lapos fejű gnóm törpe. Lépésről lépésre nagyot nőtt, míg elérte a felnőtteméretet. Aztán tovább nyúlott, mesebeli óriás, utána már nagyobb, mint az a bálna, amit pár éve látott a főtéren egy irdatlanul hosszú trénen. És meg nem állt a növésben az árnyék, előrekúszott a sarokig. Ott ugyan elhalványult a sarki lámpafénytől, de Péter még látta haloványan, hogy húzódik tovább. Ha kiegyenesedhetne ez a hatalmas árnyék, fölébe tornyosulna a városnak. Eltaposná a házakat, mint egy csikket. Hegyeket zúzna, beszakadna alatta a föld. Nem félne senkitől, semmitől.

A sarki lámpa a kút fölül szórta sápadt sugarát. Az üres kútra, micsoda szerencse! Nincs itt az a két hallgatag lány a két-két vödörrel. Ők mindig csak késő este jöttek, mintha szégyellnék a vízfordást, némán megtöltötték a vödreiket, aztán eltűntek a sarokon túl. Nyilván valahol a közelben laktak, de Péter nem tudta, hol.

Az a szörnyű sarok! Fölötte a lámpa. Nagy A betű, két óriási rendőrláb, közte a marokba szorított gumibot. A sarok mint penge vágta ketté a sugarakat. Mögötte vakító sűrű szurok az éjszaka.

Akkor hát onnan. Megadásra készen remegett a lába, mint a kocsonya. Csak ennyi hangzik majd szelíden: Hova, hova? Aztán az éles füttyszó a többieknek. Most már nem kell rejtőzködni. A tettenérés megvolt. Előrontanak, leteperik őket, kattan a hátuk mögött a bilincs. Előáll a rabomobil, nagy szürke doboz, ebbe csomagolják őket. Gégecső a vezetőfülke és a kaszni között. Minek? Gáznak? Föltuszkolják őket, bevágják az ajtót, rájuk zárják. Nem kell többé vigyázni a csöndre. Hadd tudják meg! Hogy míg mások alszanak, addig ők éber. Vegyék csak tudomásul az esetet. Nem marad megtorlatlanul a bűn. Ébredjenek csak föl! Nézzék, lássák! Lebbentsék csak meg a függönyöket! A gyávák, akik nem jelentették a rendkívüli eseményt! Így szemtelenednek el az ilyenek! Azt hiszik, gyenge a hatalom lecsapni rájuk! Aztán csak hízik, hízik a domb. Most ennek vége.

A sarki pékség lakásából szürke lópokróc fölül tűzött szemükbe a csupasz izzó. A Görög öblös hangja hallatszott, felesége sikoltozása, buffanó ütleg. A Görög megint részegen randalírozott. Amúgy hajnaltól délutánig hordta a liszteszákot, kosárral a kenyereket. Ha végzett, berúgott, vagy lement a vízre. Esetleg egyiket a másik után. Nagy hangon szidta a rendszert. Az a hír járta, hogy őt is beszervezték. Mindenesetre gyanúsán nyílt szájjal fröcsögött. Ilyet csak a *tagok*nak engedtek meg. Meg aztán így lenne igazán szépen szervezett a megfigyelés: egy az utca közepén, egy a végén. A magasabb szempontú tudatosság.

A Görögék egész nap mostak. Két idióta fiuk megfürdött mindenben, porban, saját vizeletükben, ürülékükben. A szennyvíz egész kis árkot ásott a járdát elhagyva. Elindult a sáros kanyargás a Rigó utca felé. Az apja lelassította a rakományt. Addigra már jócskán összetömörödött, alig zörömbölt, mégis. Beleengedte az árkocskába – mennyit gyönyörködött ebben a kis kanyonban Péter napközben, amikor hazafelé tartott az iskolából –, kiemelte belőle. Beléptek a végleges sötétbe. Nem történt semmi, se leteperés, se bilincskattanás. Péter föllélegzett, pedig még csak most jött a java.

A pékség előtt háromszögletű terecske. Szemközt kis domb, egy-másfél méterrel magasodva a Zrínyi utca fölé. Rajta négy ház, mögöttük a szemétdomb, aztán lent a folyó. Két irány közül választhattak. A hosszabb, zajtalanabb és a rövidebb, de zajosabb út között. Apja ez utóbbi felé vette az irányt.

Vakon botorkáltak. Messze, lent a Szarka utcánál világított csak lámpa, emitt pedig a hentes háza előtt, az Alkotmány utca csaknem derékszögű kanyarulatánál. Mint két gyertyaláng pislákolnak. Szellő rezegtette a lámpaburát, ingó pászma mászkálta körül az oszlopot, mint karóhoz kötött eb. Komor tömbbe húzódtak a házak. Lekattintottak egy villanyt az egyik udvaron. Semmi sem neszezett. Se ember, se bogár, se madár. Elérték az úttestet. Durva andezitkockákból domborodott előttük, mint egy macskahát. Két szélén vízelvezető árok összevissza kövekből. Apja szembefordult a kocsival, úgy húzta át centiről centire a rakományt. A járdaszegélynél odaintett, tolja meg hátulról. Egyetlen kis zörrenés, fönt állt a járdán a kocsi. Fölugattak a kutyák, vad csaholással ugrottak neki a kerítésnek.

Ebben a fülsiketítő hangzavarban haladtak el a beton hirdetőoszlop mellett. Vastagon búj meg mögötte a homály s testes árnya. Rajta plakátok: puritán betűk, eboltás, csicsás cirkusz, bohóccal, tigrissel, táblázatban a két mozi műsora.

Szűk sikátoron át vezetett tovább az út. Betontuskó zárta el a kocsik elől, az övék azonban éppen elfért mellette. Csak nem mérte ezt is le az öreg? Szuszogás hallatszott a kerítés mögül. Az apja megállt. Az egyik oldalon téglá, a másikon deszkapalánk – ez utóbbi mögött lélegzett valaki. A puli! – súgta Péter. Csak a puli – mondta félhangosan – ez nem bánt. Az apja megindította a rakományt. A puli vadul nekicsapódott a kerítésnek, fölvonított, dühödten ugatott. Kaffantva Péter keze felé kapott, forró lélegzete elérte a kézfejét. Gyürkinél ráfelelt öblös hangon a nagy kutya. Emitt, a palánk mögött fölkapcsolták a villanyt, kiszólt valaki. Ki az? Péter az apjára nézett, válaszol? Nem szólt az egy árva hangot, annyit se, konok hallgatással húzta a kocsit tovább. Odabenn hívta az ember a pulit. Jól van. Senki. Hagyd abba.

Véget ért a kerítés, a tűzfal, áthaladtak az ablakok alatt. Péter irigyelte a házbelieket ezekért az ablakokért. Micsoda kilátás lehet innen! A folyó párájába ereszkedik a nap, látni a dunántúli hegyeket, dombokat. Akadálytalanul bámulhatják a napnyugvást. A vágyott és nyugtalanító napnyugatot. Igaz viszont, hogy a bűz miatt alig tarthatták nyitva őket. Fojtogató édességgel szaglott a domb.

Itt vannak végre.

Már majdnem megkönnyebbült.

Ám ekkor mozgolódás hallatszott a kőkerítés mögül. Itt hátul nyílt a széles nagykapu. Befér mögé a rendőrségi dzsip. Kitárják, és ők ott állnak a reflektorok keresztútjében. Tökéletes tettenérés.

De nem nyikordult meg a zsanér. Nyekeregve nyílt egy ajtó, csat koppant fához, szövet súrlódott. Letolta valaki a nadrágot. Belek rotyogása, toccsanások, csurgás. Pétert majd szétfeszítette a nevetetheték. Egy kicsit tartott a Gyürkitől. Nagy hangon mesél-

te fűnek-fának, milyen nagy hatalmú barátai vannak, akik elintéznék mindent. (Mindenkít?)

Az apja megállította a kocsit a meredély szélén, várt. Megvárta, míg odabenn az utolsó papír is aláhull, aztán a nadrág, az ajtó, a léptek elhalkultak, megfogta a rudat. Elhessentette Pétert a kocsi mellől, majd ő egyedül. Odalépett a végéhez. Közvetlenül a domb szélén állt, ahol már nem lehet tudni, szilárd-e vagy ingó szerves törmelék. Péter nem mert odanézni. Becsukta a szemét. Mégiscsak jobb lenne látni. Az apja megfogta a fogantyút a záródeszkán, megrántotta. Az meg se mozdult. Még egyszer, semmi. Akkor két kézzel belekapaszkodott, kirántotta. Megingott a nagy erőkifejtéstől. Péter majdnem fölkiáltott: Istenem, segíts! Az apja visszanyerte egyensúlyát. Megtartotta az Isten. Az apja letette a deszkát a földre, hátrament a rúdhoz. Megemelte, és elindult a semmibe. Péternek torkában dobogott a szíve. Vagy inkább zengett a fülében a világ, mint doboktól a dzsungel. Jobb, ha elfordul. Remegett a lába.

Magával fogja rántani!

Mégiscsak jobb lett volna, ha segít. Legalább együtt zuhannának le. A kocsi kereke közeledett a domb széléhez. Már csak fél méter volt hátra. Már csak negyed. Ekkor apja váratlanul, karból, nagy erővel meglökte a rakományt. Egyet lépett utána. A kocsi felgyorsult. Kitépi a karját! Péter rá akart kiáltani, tüstént engedje el! Inkább veszsen az új kocsi! Egy pillanatra behunyta a szemét. Látta, hogy az apja röptül a kocsi után.

Káromkodásra nyitotta föl, apja magában állt a meredek szélén. A kocsi dübbszent odalent, majd nagyot csobbant a mocsárban. Az istenit! – sziszegte az apja. Ilyet sosem cáromkodott. Az Ő nevét hiába szájára nem vette.

Most mi lesz? – kérdezte mintegy magától.

Megkeressük – mondta Péter, mintha neki szólt volna a kérdés. De hogyan? – kérdezett vissza az apja. Zseblámpa, kampó. Ha a közepére esett a víznek, van esély. Ha ide a szélére zuhant, nincs semmi.

Szégyszemre hazakullogtak a csákyáért. Az esővízes kútból ezzel szedték ki, ha leszakadt a vödör. Nem sokszor használták eddig.

Az apja gumicsizmát húzott, visszasiettek a dombra, Péter mutatta az utat, itt kell lemenni. Itt én le nem megyek – mondta az apja. Ez könnyű léptű gyerekeknek való ösvény. Kerüljenek. Visszafelé úgyis a Parti utcán át kell jönniük. Szerencsére senkivel nem találkoztak, aki megkérdezhetne volna, merre tartanak a csákyával. Ott álltak a domb alatt a vaksötétben. Csak a domb tetejének körvonalát látták, azt is párában. Hűvös, bűzös nyirok gomolygott körülöttük. Na, fogjunk neki! – mondta az apja. Világítson, intett. Péter fölkapcsolta a zseblámpát. Az erőtlen pászmában hályogosan fénylett az üres víz. Ennyi idő alatt nem nyelhetette el a mocsár – méltatlankodott az apja. Márpedig mégis úgy látszik, hogy elnyelte. Le-föl sétáltak a nyúlágaton, ami az ingoványt elválasztotta a folyótól. Éppen a domb alatt szélesült tóvá, alig hat-hét méter átmérőjű kis pocsolóvá. Nem érte át a csáky. Azért az apja belenyomta a vízbe. Nem mély – mondta az orra alatt. Nem hát – mondta Péter. Csak alatta az iszap! Egyszer már megpróbáltam, milyen – szólt el magát, nem törődve azzal, hogy kikap, ha az apja megtudja, miféle veszéllyel játszott –, egy pillanat alatt combtőig süllyedtem, pedig még csak a partján lépdeltem a mocsárnak. Lehet – mondta az apja, oda se figyelve, mit is mondott a gyerek. De mi ez? – ráncigált valamit. Világítsál csak ide! Péter odairányította a lámpafényt. Egy vastag karó. Nem a kocsi. Lehetetlen – mondta az apja –, hogy ilyen gyorsan teljesen eltűnjön. Mondom, hogy nagyon mély az ingovány

– méltatlankodott Péter, hogy apja oda se figyelt, mit is mondott az előbb. Simán elnyelhetette az egészet.

A nagyapja sokáig szitkozódott, amikor megtudta másnap délután, mi történt az este. Nem érdemes ezeknek csinálni semmit – mormogta az orra alatt. Aztán addig-addig győzködtek, hogy nincs az még végleg elveszve, hiszen tudják, hol van, míg hazahozták a horgászegyesületből az egyik letűző karót, azzal indultak le ketten, Péter és az apja a partra. Minden eshetőségre gondolva csak ott szerelték rá a csákyavasat. Így senkinek nem tűnt föl, hova is mennek a karóval. Már éppen megpezdült a vízpart, a hétháziak ladikot szurkoztak, az egyesületben döngött a bádogszögeléstől a sok deszka. A csáklya megakadt valami nehézben, de hiába veselkedtek neki ketten, meg se tudták mozdítani.

Hazakullogtak, az öreg ismét szentségelt egy ideig. Majd holnap ő is velük megy – mondta. Hátha hárman elegen lesznek. Nem lehet ebek harmincadjára hagyni a prima kis kocsit. Ám hiába húzták hárman másnap, a kocsi, vagy amit annak vélték, meg se mozdult. A nagyapja fogát csikorgatta dühében. Az apja csak annyit jegyzett meg, megmondta, hogy túl nagy. Zuhant volna ő is a rakománnyal? Le kellett volna lapátolni – mondta válaszul az öreg. Na ja, mondta az apja, csakhogy az idő. Vagy nem azért lemezelt be a kocsi alját, hogy kicsússzon a szemét? Nemcsak azért – mondta az öreg. Hanem hogy ne szóródjon ki belőle a szénpor. Különbén is, biztosan nagyon nedves volt a salak. Túl sok krumplihéjat tettek bele. Csak az lehetett – mondta Péter apja. De mindegy is, milyen volt, inkább azzal kéne törődni, mi lesz nélküle. Volna egy megoldás – mondta Péter. Le kell csapolni a mocsarat. Nemrég tanulta az iskolában, hogy így tették művelhetővé az Alföld nagy részét, legutóbb például a Hanságot. Vágjanak csatornát a tófalba, s ha lefolyik, s a melegben kiszárad a tó, meglesz a kocsi. Nem is rossz ötlet – mondta az apja. Jó a gyerek a háznál.

Ahogy tavaszodott és ahogy egyre melegebben sütött és egyre később nyugodott le a nap, Péter minden délután ott leste a tavacska apadását. Ám hiába töpörödött a tó, a Duna és vele a Víca mást gondolt: napról napra áradt, májusra előntötte a nyúlgát mögötti részt, fölkészött a szemétdomb lábáig. Fölemelte a könnyű szemetet, avart, nádat, léceket lebegtetett. Teletöltötte a tavat, s amikor levonult az ár, még vagy két hónapig gumicsizmával se lehetett rálépni a föllazult földre. Amikor az augusztusi rekkenő kiszáritotta a tavat, a mocsár szélén föltűnt az egyik kerék. Péter örömmel rohant haza. Lapátot, ásót vittek magukkal, előásták a kocsit. Péter majdnem sírva fakadt a látványtól. Rozsdaszakáll borította vastagon, a lemezeket át is rágta, a deszkák nyákosan szétrepedeztek, feketére korhadtak. Egyedül a fékező vastagabb tömbje állta az időt, azt a kerekekkel együtt le is szerelték. A többi, a roncsot ott hagyták a domb alján. És akkor az öreg ősszel nekilátott, izzított, hajlított, kalapált, szegecselt, fűrészelt, pászintott. Készen állt egy kisebb kocsi. Na ez már jó lesz, mondta az apja. Nagyapja keble dagadt a büszkeségtől. Halványkékre festette a deszkákat, a vasat, tanulván az esetből, miniummal lealapozta, feketére zománcozta. Csak hát, amire nem számítottak, a korszerűsítés elérte az utcát, értesítették őket, hogy tavasszal vízvezetékot fektetnek le, s megindul a szeméthordás, kapnak kukát.

Így aztán a kézikocsit sose használták semmire. A hátsó udvar közepén állt, lassan megkopott a fénye, lepattogzott róla a festék, a kereke belesüllyedt a talajba. Apróra vágott venyigét, gyújtósna való ágakat tartottak benne. A tetejére ráhajlított az apja egy alumíniumlemezt, hogy ne rohadjon olyan hamar szét. Húsz éve áll mozdulatlanul a hátsó udvarban. Hogy mi minden történt a világban, számba se lehetne venni. Csak itt a hátsó udvarban ennyi: elbontották a baromfiudvart, málnást telepítettek

a helyére, diófát ültettek, meddő, beteges fát, amit aztán tizenöt évesen kivágtak. A szeméttárolóban már régóta három mázsa koksza lapul, még abban az időben kapták az egyik elköltöző szomszédától, amikor szénnel fűtöttek. Bevezették a gázt, vizet, csatornáztak, kuka áll a kapu mögött. Ha maga a ház nem lenne öreg, vizes, romos, mondhatnák, a korszerűsítés tökéletesre sikeredett. Csak hát ki mondaná? Péter anyja egyedül él a házban, az Öreg és az apja hosszú évek óta halott. A Rókusban nyugszanak egymás mellett. Nagypapa szerszámaait rozsdá falja a mosókonyhában, amit annak idején többnyire műhelynek használtak. Néha nagy csattanással, puffanással lezuhan egy-egy nagyobb malterdarab a mosókonyha mennyezetéről. Nem veszélytelen belépni. De hát ki is lépne be? Ki készítené ott bármit? Lomtalanításhoz ott a régebben szénhordáshoz használt kiskocsi. És a nagy is rendelkezésre áll végszükség esetén. Utcára kilépni ezekkel már amúgy sem nagyon lehet. A főútvonalakon mindenütt ott a tiltó tábla. Mindenféle nagyságú platós teherautók szállítanak mindent, költözésnél, építéshez, bontástól. A bútoroktól, a dobozoktól, a tenyérynyi sittkupacoktól a sóder, a széttört betonok sok-sok tonnájáig.

Tatár Sándor

LEHETSÉGES BÚCSÚVERS – 1937 TELE

Próbáltam mindent: gyűlölni, szeretni.
Körém nőtt mégis e szörnyű burok.
Nap nap után kezemből hasztalan pereg ki,
én már ki ebből sohasem jutok.

„Ügyeskedhet, nem fog a macska...”
Miért is írtam? Nem fogott.
Már más dörmögje, hajtogassa,
hogy igen, biztos jónek szebb korok.

Szavam volt sokra. Engem el a csend nyelt.
Mellém zárta kis (?) hitvány bűneim.
Örömmel egy tályogos lelket rendelt –
fogyó időm egy végső műre int.

Ne nehezteljetek, én sem haragszom.
Megtett mindenki minden tehetőt.
Zsíros ujjnyomok a csilló smaragdon.
Egy „helyről” várok már csak tetterőt.

A költészet, a „szent”, a „szép”,
az sem kínál támpontokat.
Akár az üres nyári ég –
egy dönthet itt el dilemmát: vonat.

VITA CONTEMPLAT...

Hídtól hídig s tovább; lehetett menni.
Az idő telt – s minden más is haladt.
Nem volt ónsúly a lét s nem volt túl kis falat;
oly séta volt, amely a sétálót teremti,

ki nézi csak, rőt fény a vízbe hogy csorog...
Mígnem belényilall (de későn már!), hogy *ez mi!?*
máshol akar a szó s a visszhang megszületni,
gyorsul a mondat, lassan ponttá zsugorod'.

Hát most itten már, magamról lekésve,
maradt (már mindig?): huzatos peron,
szotyolahéj, csikkek és kormos fémszag,

sárguló képen felejtődött évszak,
kiégett fű és morzsalék-beton,
s egy szenttelen tanú, hogy mindezt elmesélje.

SAKKMATT

Nem is tudom
– talán
nem is *olyan* bonyolult.
Lehet, hogy nem teljesen
reménytelen.
Még az sem zárható ki, hogy...
Talán, ha higgadtabban mérlegeljük,
akadhat néhány aprócska
momentum, amely...
Hallottam róla, hogy egyszer egy
hasonló(nak tűnő) helyzetben – bármily meg-
lepő – született valamiféle megoldás.
Semmi szivárvány vagy „verőfény
a viharfelhők elvonultával”, de mégsem kellett
belepusztulni a dologba.
Persze korai volna még
efféléről képzelegni, de nem látok
okot arra, hogy legalább az
esélytelenek nyugalmával

el ne játsszam gondolatban
 néhány lehetőséggel.
 Semmilyen illúzióba nem ringatva
 bele magam.
 Pusztán/Merőben teoretikusan.
 Hogy a helyzet nem rózsás,
 az nem tagadható egy pillanatig sem.
 Ám hogy a jó szándékú beavatkozásnak
 még mindig megvan a maga
 (számottevő) kockázata, mert annyira
 még mindig nem cudar, mármint a helyzet
 (jöllehet hajlanék pattanásig feszült
 húrhoz hasonlítani), hogy,
 szerencsétlenül választva utat-módot-időt,
 ne lehetne sokat rontani rajta,
 az úgyszintén szem előtt tartandó.
 Más szóval: minden mérlegelendő
 mérlegelése nélkül valamely megoldás
 vagy akár csak válságenyhítés kísérlete
 csukafejes a rettentő sötétbe, sőt
 önmagunk tálcán-fölszolgálása a romlásnak.
 Remélem, nem gondolja senki, hogy a
 vészmadár huhog belőlem;
 egyszerűen csak: az én optimizmusom alap-
 pillérei: a gondos helyzetelemzés,
 körütekintés és mindhalálig: türelem.
 Talán ha nem forrón esszük,
 a kása akár *(végeredményben)*
 fogyaszthatónak is bizonyulhat.

Micsodaaa?! Hogy lejárt az időm!?!
 Faszom hallott még ilyet!

Tar Sándor

HÁZ A TÉRKÉP SZÉLÉN

A sofőr értette a dolgát, úgy állt meg, mintha nekiment volna valaminek, kicsit meg-
 farolt közben, Mikos pedig kiesett az ajtón. Éppen a lépcsőn állt, dohányzott, le is száll-
 hatott volna, de nem így. Kihűlt szemek meredtek rá a mocskos üvegen keresztül, a ro-
 mos jármű pedig tovább iparkodott azzal a néhány emberrel, neki pedig fel kellett áll-
 nia a földről. Ha nagyon akarja, utolérte volna őket, jó futó volt, de minek? Később
 látta, hogy nem messze újra megáll a busz, fekete alakok, volt útitársai másznak ki

belőle, mint a bogarak, majd el is tűnnek hamar, de hogy hová, az rejtély maradt, hiába erőltette a szemét, semmit nem látott, csak a nap vakította. Néhány rogyant házféle rémlett szétszórtan, szinte a földbe süppedve, lehetett öt is vagy hat, pár girhes fa, bokor, kútágas. Távolabb semmi. Megfordult, arra sem. Semerre. Mint egy asztal. Úgy látszott, azok ott integetnek egymásnak, integetett ő is, de oda se figyeltek. Hálátlan népség, gondolta, pedig már majdnem megtanultak kártyázni. Megtörölte a homlokát a pólója aljával, égetett a nap, és árnyék sehol. Férges, dűnnyögte magában, bár volt némi lelkiismeret-furdalása, pénzt nyert tőlük, de hát ilyen a játék.

Viszont ők kezdtek, nem voltak ki, mert a kacsakezű nem játszott, akkor szóltak neki, hogyha van kedve, ő meg beszállt, azzal is telik az idő. Póló volt rajta, cipő, nadrág, aki ért hozzá, az tudja, hogy ilyen rongyban nehéz megjátszani egy sima, mezítlábas ultit, ha például hetest nem osztanak, de azért meg lehet oldani. Az elején szoktatta őket a nyeréshez, később látta, hogy figyelni sem kell nagyon, faltól falig ér az agyuk, ittak is közben, lármáztak, majd ahogy ő nyerni kezdett, egyre nagyobb lett a csend. Elöl játszottak, a sofőr fél szemmel figyelte a játékot, és egyszer azt találta mondani, hogy valaki csal, a makk tízes már kiment. Mikos akkor lassan felállt, éppen ő dobta a makk tízest, és azt mondta, motozzák meg, dobja be mindenki, ami a kezében van, és ha két lap lesz benne, akkor motozzanak meg mindenkit. Utána döntsék el, ki vezeti tovább a buszt, mert a sofőrnek erre bedagadt szemmel nem lesz érkezése, neki meg nincs jogosítványa. A többiek csak sunyítottak, de a kacsakezű is bizonygatni kezdte, hogy a makk tízes már szerinte is kiment, a sofőr pedig azt mondta, ő nem azért, neki mindegy, nem akar ő beleszólni, csak szórakozásból figyeli az egészet, az is lehet, hogy rosszul látta. Jó, dobjuk be, mondta váratlanul egy kis idéten, feketébe öltözött alak, akit Murcinak szólítottak a többiek, nem kell itt cirkuszt csinálni, de mégiscsak borzasztó, hogy itt senki nem nyer, csak Mikos. A fiatalember azt felelte, hogy ennek az lehet az oka, hogy nem tudnak játszani. Gondolkozni kell, mondta, kombinálni, majd mindjárt elmagyarázza a lényegét, de ezt most tisztázzák, mert ő meg lett gyanúsítva.

Kietlen pusztaságon araszolt a busz, piszkos porfelhőt göngyölve maga után, nyitva voltak az ajtók, úgysem esik ki senki, és legalább mozog a levegő. Két tízes volt. Makkból. Aztán egy zöld ászt találtak egy görbe, borotvátlan ember combja alatt az ülésen. Nem igaz, hebegte, nyálas csikk lógott a szája szélén, Kolompár, úgy hívták, valaki oda tette. Na jó, mondta Mikos, nekem ebből elegendem van, én nem ismerem magukat, hagyjuk a fenébe az egészet. Méregették egymást, és Mikos tudta, mire gondolnak. Ide figyeljenek, mondta, ha az ember idegenekkel ül le játszani, arra mindig számítani kell, hogy valaki csal. Nyerni akkor is lehet, csak be kell kalkulálni. Az lehet, mondta a kacsakezű, csakhogy itt nincsenek idegenek magát kivéve, a sógoromat meg ismerem, meg ismeri itt mindegyik, mi munkásemberek vagyunk. Maga itt nyert vagy hatszáz forintot. Mikos egyenként végigmérte őket, nem néztek a szemébe, aztán a zsebébe nyúlt, kivett egy marék pénzt, levett belőle egy százast, a többit rátette a kopott bőröndre. Seggfejek, mondta, visszaadtam volna úgyis, én csak játszani ültem le. Osszák el, tette hozzá később, mert nem válaszolt senki, és játsszanak tovább. Egymással. Maguk ismerik egymást, legalábbis azt hiszik. Hátrament, és a nyitott ajtó lépcsőjére állt, hogy rágyújtson. Csend lett. Később valaki elkezdte osztani a pénzt, de sehogyan sem volt jó, vita támadt, hol hangos, hol halkabb, és az istennek sem akart vége lenni. Csend, kiáltotta a sofőr, majd hátrafordult, szálljon le, mondta Mikosnak, épp elég bajt csinált. Aztán fékezett.

Mikos a húszas éveiben járt, szőke volt, magabiztos és felelőtlen, kicsit kölyökképű, mégis férfias, mint az Oroszlán jegyűek általában. Barna szemével gyanakodva nézett a világra és a világ is őrá, az arcán pedig néhány markánsan gyógyult nyom árulkodott nyugtalan természetéről. Tudomása szerint senkije, semmiye nem volt, még a neve is a másé, benti szokás szerint cserélt egy jó baráttal, mielőtt kilépett a szabadságba, csak azt felejtette el tisztázni, hogy Mikos vagy Mikus, így aztán a Mikos mellett döntött, de ez nem is volt érdekes, az igazi neve az igazolványában úgylis benne van, ha valakit érdekel. Szabadulás után nyomban új életet szoktak kezdeni, ő várt vele pár napig, rögtön bele is égett néhány kisebb ügybe, már úgy volt, hogy visszatörlök, mikor találkozott Alberttel.

Albert az Albert volt, többet felesleges tudni róla, azt mondta, mikor találkoztak, hogy osonjon innen, mert nem ússza meg, ha sokáig sütteti magát itt a nappal. Ez egy kis város, de van egy búvóhely, egy telep, egy ház a térkép szélén, ad szállást, kosztot és havi húsvezret, egyhavit előre. Mikosnak nem kellett kétszer mondani, rögtön azt kérdezte, mikor mehet, és hol van az a hely. Az egy libatelep, mondta Albert, akiről nem kell tudni semmit, esetleg azt, hogy nem felejt, most elmondta, melyik busszal kell menni és meddig, ott átszáll egy másikra, azzal is megy valameddig, ahol várni fogják. Jó. Mikos meg akarta csókolni a kezét, de a rőt hajú, csupa szemölcs ember nem engedte, akkor a pofádat, mondta neki a fiatalember, öreg, ennél kisebb dologért is szoptak már le embert, legalább hadd vágjam meg magam az arcomon, az lesz a te jeled. Egy A betűt, hogy Albert. Volt már egy ilyen jel a fülénél, egy nyíl, az ipacsbéli nagy szerelem emléke, de Albert azt mondta, felejtse el a rabromantikát, majd meghálálja. Ilyen ember volt.

Azért körülnézett még egy kicsit a városban, úgy gondolta, majd másnap megy, addig szórakozik egy kicsit, ha már ennyi pénze van. Snóbli. Sör. Még evett is. És persze kártyázott, de ott már nem nagyon figyelt, mert egy olyan jó kis fekete dög tette ott magát, hogy a szédülés környékezte. Nyert azért, arra vigyázott, mikor rájöttek, hogy csal, azt mondta, jó, nem erőltette a dolgot, most nem kellett, hogy egy rendőr is odasomfordáljon, menjünk ki vizelni. Kint állta a két csattanást, nem adta vissza, a pénzt igen, rendben van, mondta, de kérdezne valamit. Aztán mit? Hogy kié az a lány abban a sárga ruhában. Az egyik erre azt mondta, hogy az övé, a felesége. Jó szöveg, ismerte el Mikos, nem tudnánk megegyezni? De. Akkor ő odaadta, amit kértek, és elmentek Irmaival. De hogy az micsoda kis rüfke volt! Kérte magát, rángatózott, hogy a fiút igazsa, még sírt is, mikor kellett, jajgatott, Mikos nem tudott volna róla leszállni.

Reggel csak ő feküdt azon a rossz heverőn egyedül, a nő sehol, a dzsekije is eltűnt a maradék pénzzel, csak a sportszatyor maradt, amit az este a feje alá tett. Na jó, mondta hangosan, így szokott ez lenni. Kint, az udvari csapnál valahogy megmosakodott, de érezte, jobban kellene, alul is, mindenéből dőlt az üzekedés szaga, de ott, az udvaron nem lehetett, apró cigány kölykök álltak körül, és jól szórakoztak, egy tízévesforma takony azt hajtogatta, ő már nem szűz, meg is mutatja, ha vele megy. Kifestette a száját is, de hogy! Szájjal is, ormálishan – így mondta –, ha tetszik akarni, de Mikos elhessegette, majd a farzsebében talált egy százast meg néhány kártyalapot, amitől azonnal könnyebb lett a lelke, most pedig itt van.

De hol? Ott állt, ahol kitették, és fűtyörészve nézte, hogy volt útítársait lassan elnyeli a föld. Akkor hát itt volnék, mondta hangosan, nahát. Aztán eszébe jutott, hogy a szatyrot a buszon felejtette, hoppá, kiáltott fel, és sietni, szaladni kezdett a rozoga jármű felé a száraz, hasadozott sziken, ömlött róla a verejték, mire odaért. Nem volt már

ott senki, de tudta, hogy elől, a lökhárító alatt ki lehet nyitni az ajtót, beugrott, körül nézett, gyorsan végigment az ülések között, de nem talált semmit. Na, gondolta vidáman, lopni legalább tudnak, jó helyen járok. Arra gondolt, milyen kedélyes hely lesz ez itt, ha megtalálja valakinél, amit keres. Egy kis sporttáska volt, nem nagy szám, de régi jószág, benne egy trikója, ez-az meg az iratai. A trikóért kár. Lehet, hogy még egy vékony, fekete garbó is volt benne, de ebben nem volt biztos, maradhatott annál a másik nőnél is, az iratok meg úgysem kellenek ott, ahová menni készül. Azt mondták, várni fogják a busznál, maradjon ott, ha nem lesz ott senki. Ugyan ez nem a mai napra vonatkozott, Mikos mégis úgy látta jónak, ha ennél marad. Most nem volt itt senki. Tehát várni kell.

Leugrott, és körül nézett. Akkor hát ez az a bizonyos Láng-major. Közelről még nyomorultabbnak látszott az a pár ház, rozsdás vashordók lemezeivel javított tetők, púposodó falak, ezeréves deszkák a kerítéseken, sivárság, néhány kanyargó, rosszul kitaposott ösvény vezetett egyik háztól a másikig, száradó gízgaz, bokor. És sehol senki. Ilyen nincs. Legalább hat emberrel utazott, kártyázott velük, nem nyelhetette el őket a föld. Az első kapu kilincsen többször is átcsavart láncot látott belül, az udvaron korszak kutya ült, és őt nézte, füttventett neki, semmi. Valahonnan mintha sírást hallott volna, dörögő hanggal vegyült. Nő sír? Gyermekek? A másik háznál tisztára separték az udvart, és minden ajtó zárva. A harmadiknál nem volt tiszta az udvar, és sírást sem hallott, viszont vastag gerendát támasztottak a kapunak belülről. Ahogy végignézett a többi vályogból, sárból tapasztott nyomorúságon, elment a kedve az egészszól. Visszament a buszhoz, beült az első ülésre, ott legalább volt valami árnyék, és jól rá lehetett látni a kunyhókra.

Később azt álmodta, hogy buszban ül egy Láng-majornak nevezett, majdnem kihalt térség közepén, és egy puffadt arcú, ferde szemű pofa nézi, miközben vigyorgva beléliheg az arcába. Óriásnak tűnt az elhízott test így alulról, lomhának, mocskosnak. Rémfilmekben szoktak ilyenek lenni: valaki vagy valami lassú elszántsággal megfog, és akar valamit veled, a lábad már le is rángatta az ülésről, most pedig a derekadnál próbál megragadni. Mikos rúgott egyet álmában, mire az alak hátraesett, ő pedig felébredt. Egy ferde szemű, puffadt arcú alak nézett rá a szemközi ülésről, és lihegve vigyorgott. Hé, kiáltott rá Mikos, hát te ki a fene vagy? A bolond alacsonyabb volt nála, testes, a korát nem tudta megállapítani, lehetett húszéves is vagy negyven, most felállt, és rekedtes hangon azt mondta, hemmá. Az más, mondta Mikos, na kotrás innen! Hemmá, mondta megint a figura, és megpróbált Mikos karjához férni, mire ő is felállt, mit akarsz, te hülye, érdeklődött, és hátra akarta lökni, de mintha valami beton-tuskót lökdösne, miközben a vigyorgó, mongoloid tekintet mind közelebb kerülve lihegett az arcába, szájába. Mikos valahogy kilépett az ülések közül, és a karjánál fogva kirángatta a másikat is, majd a hóna alá kapta a fejét, és megszorította. Na beszélj. Hemmá, mondta amaz, aztán mit sem törődve azzal, ami a fejével történik, átkarolta Mikos derekát, lomhán, szuszogva, de olyan erővel, hogy a fiatalembernek elfogyott a lélegzete. Hirtelen nem is tudta, hogy a szemébe vájjon a támadónak, vagy a heréit tépje le, közben már nekiestek valaminek, a bolond feje egy ülés kapaszkodóján koppan. Baj lesz, gondolta Mikos, itt baj lesz.

Most meglendült a busz, valaki fellépett, Mikos csak egy hatalmas dübbenést hallott, ami a bolond hátán csattant, de szinte neki is fájt. Épp jókor. A rém lassan engedte el, és azt mondta megint, hogy hemmá. Egy szikár, rövid szakállú férfi állt az ajtó-

nál, szipka volt a szájában, a kezében pedig gumibot. Jézuska, mondta korholón, mit csinálsz már megint? Azzal újra ütött, csak úgy, könyékből, menj hátra, kiáltotta, hallottad?! A bolond vigyorogva hátralépett vagy kettőt, Mikos az ülések között állt, és lihegett. Még hátrább, rendelkezett a szikár, még! Hemmá, mondta a rém, és újabb két lépést hátrált. Szállj ki, szólt a férfi Mikosnak, igyekezz, ez tényleg bolond. A fiatalember ellépett mellette, és fürgén leugrott. Egy piros Lada állt a közelben, meg egy tyúk, Mikos arra gondolt, hogy ez meg a szemét akarja majd kicsípni, mint egy üveggolyót. Ezen nevetni akart, de nem volt hozzá kedve, remegett keze-lába, és alig kapott levegőt. Értem jöttél, kérdezte aztán a férfit, az nem válaszolt, csak a kocsira mutatott, szállj be, mondta, és köpött egyet.

Ez mintha meg akart volna ölni, mondta Mikos később a szakállasnak, már a kocsiban ültek, és mentek valamerre. A férfi csak mosolygott, rövid, őszesfekete haját előrenyalta, kissé meggörbödött háttal, Mikos szerint túl közel ült a volánnál, pólót viselt, farmert, az ujjain gyűrűket, erős fogaival szüntelenül rágta a szipkáját, ha volt benne cigaretta, ha nem. Később azt mondta, nem valószínű, Jézuska csak játszik mindenkivel, akire ráengedik, mint macska az egérrel. Csak az a baj, hogy nagyon erős, és van, aki ezt nem bírja ki. Az is lehet, hogy megdugott volna, ha nem jövök. Micsoda? Mikos hitetlenkedve nézett rá, ez olyan? Nem olyan, hanem mindegy neki, nemigen úztatad volna meg, ha erre biztatták. Ez nem igaz, mondta Mikos. Nem hát, mondta a férfi, és elhallgatott. Szótlanul rázkódtak egy ideig, aztán a szakállas elnevette magát. Szerencséd van, mondta, sötét hely ez. Később azt magyarázta, hogy Jézuskának valami ennivalót kell a szájába tenni, akkor mindent abba hagy, és eszik. Kolbászt szoktak vagy valami hasonlót, amit a szájába lehet dugni. Az asszonyok tudják. Hogyhogy, kérdezte Mikos. Ahogy mondom, válaszolta amaz, majd arról beszélt lassan, szünetekkel, hogy a major férfi tagjai dolgozni járnak két vénember kivételével, aztán ha fáradtan, részegen hazamennek, az sem az igazi. Ott van viszont Jézuska, egy erős fiatalember, akivel már tudnak bánni, és aki amúgy még a madarat is, röptében, egyebet nem is csinál egész nap. Mikos nevette, jó szöveg volt, egy szót sem hitt el az egészből.

Albert elmesélte neki, miféle munka vár rá itt a pusztán, kevés házi-, ház körüli, de inkább a libák őrzése rókáktól, a többi libástól és mindenféletől, ami ártalmas a telep-re, a helyszínen majd megmondják a fiúk, és Peták a főnök. Erről a Petákról már hallott a városban is, de hogy jót-e vagy rosszat, arra már nem emlékezett, egyébként mindegy, csak fizessenek. A férfi közben mondta tovább a magáét a majorról meg Jézuskáról, hogy van olyan nap, mikor megeszik két kiló kolbászt is olyanformán, ahogy mesélte, a férfiak is tudják, de nem törődnek vele, jó így. Te vagy Peták, kérdezte Mikos, hangosan kellett beszélni, mert valamennyi ablak nyitva volt, és a sebességet Mikos úgy hatvanra becsülte a döcögős talajon. Én, válaszolta a férfi később, por kavargott az utastérben is, és szállongó pihék. Én meg Mikos, mondta a fiatalember, a másik csak bólintott, tudja. És hogy épp ma jövök, azt honnan tudtad, kérdezte később, merthogy csellengtem egy kicsit. Peták vállat vont, és azt mondta, úgy egy hete mindennap kijönnek a buszhoz, de már untuk, tette hozzá, és egy hirtelen kormányrántással az ajtóhoz ragasztotta Mikost. Csak azt nem értem, szólalt meg Mikos egy kis idő után, hogy mik ezek a kanyarok, amiket a kocsival teszel, mikor mehetnél akármerre. Nem olyan unalmas, mondta Peták.

Ami azt illeti, az út egyáltalán nem volt unalmas, a talaj nagyjából sima volt ugyan, de nem annyira, hogy ilyen sebességgel szakítson rajta az ember, alattomos gödrök,

kővé keményedett vakondtúrások és sok minden más tették változatossá, Mikos néha beleverte a fejét a tetőbe, máskor szinte becsúszott a szerelvényfal alá. A férfi közben a dudát is ütögette, mintha morzézna, most már egymást keressük, mondta magyarázólag. Azt gondoltuk, hogy elindulsz vaktában ebben a melegben valamerre, a busznál nem láttunk, mert benne ültél, így aztán a többieket szétküldtem, keressenek. Alattomos vidék ez, tette hozzá, síknak látszik, de vannak benne hajlatok, amiben eltűnhet egy harckocsi is, így, menet közben persze nem érzékelhető. Már mondtam Albertnek, hogy kellene nekünk vagy két rakétapisztoly. Mikos ezt azért nem vette komolyan, még szerencse, hogy jó idő van, szólalt meg később, hogy mondjon valamit, kicsit se volt izgalmas az egész, halálra fogja itt unni magát, gondolta, ha egyáltalán egy darabban odaérnek, érdekesebb lett volna Jézuskával valahogy dűlőre vinni a dolgot, esetleg elindulni gyalog, és megégni itt, a földön, vagy viaskodni éjszaka a sakálokkal. Vannak erre felé sakálok, kérdezte, Peták bólintott, vannak, mondta. De annak mindnek neve van.

Már messziről hallotta a libák hangját, majd feltűnt egy nagy mélyedésben a fák közé szorult tanya, mögötte egy tó, amit bokrok fogtak körül, arrébb valami kisebb erdőféle, benne néhány főlíasátor. És temérdek liba mindenütt, mint egy mozgó, lármás hólepel, körben, főleg a vízparton hullámozott seregük erős, mindent átjáró szaggal. Na, ez az, mondta Peták később, a kocsi nagyot billenve megállt, kiszállhatsz. Kilépett ő is, vékony, magas testét kinyújtózta tett néhány lépést, elrakta a szipkát a farzsebébe, majd elővett egy fehér tablettát valahonnan, és rágni kezdte. Negyven és ötven közé tippelte Mikos, de azt is látta rajta, hogy még mindig gyors lehet és erős. Körülnézett, ez hát az a ház a térkép szélén, gondolta, lehetne rosszabb is, gondolta, de akkor már nagyon rossz lenne. Kutyák sompolyogtak elő valahonnan, nagy testű, sunyi állatok, megbámulták a jövevényt, aztán leheveredtek a földre. Peták egy táskát vett ki a csomagtartóból, neked nincs semmi, kérdezte. Mikosnak hirtelen eszébe jutott a táskája meg Jézuska, aztán csak annyit mondott, nincs, ellopták a buszon. Kicsoda, kérdezte Peták, Mikos pár szóval elmesélte a történeteket. Mondanod kellett volna, róttá meg, aztán gondolkozott egy kis ideig, majd azt mondta, nem, most nem tudtuk volna tőlük elvenni. De valamelyik nap majd benézünk, ha akarod. Ha nem, akkor is.

Mikos ezen nevetett magában egy darabig, aztán hirtelen melléjük penderült egy másik autó, farolva fékezett, óriási porfelhővel, te nyertél, kiabálta egy pufók, szőkésbarna férfi, és meglepő fürgeséggel ugrott ki a kocsiból, majd a másik kettő is. Nem láttatok senkit, kérdezte Peták, aztán Mikoshoz fordult: ez a moslák, ez Csuri, mutatott a kövérre, ez a cigány itt Kanzoli, az a sunyi meg Epilaci. Ő pedig valami Mikos, Albert küldte, de ez nem számít. Nézték egy darabig, aztán Csuri kezét nyújtott, majd a másik kettő is. Ez epilepsziás, hadarta Csuri a sápadt fiúra mutatva, azért hívjuk Epilacinak. Az édesanyád, dörmögte a szőke fiú, de nem nevetett, ábrándos arca volt, Kanzolinak inkább vad, sötét, élénk, Csurinak, mint egy rózsás malacé, valamennyien természetes legények, Mikos nem nagyon nőtte ki magát közülük a száznolcvan centijével. Peták a fiúkra mutatott, húzzatok el estig valamerre, meleg van. Te meg, mondta Mikosnak, mosd le az autót, poros lett. Ott a víz a tóban. He, kérdezte Mikos hitetlenkedve, én? A szakállas ránézett, rágás közben látszottak a fogai, mi van, kérdezte, a többiek csak álltak. Albert azt mondta, kezdte Mikos, de Peták csak legyintett, szarok én Albertre, mondta, ő ott a főnök, én meg itt. Nyomás! Nehogy a csicskásotok legyenek már, méltatlankodott Mikos, erről szó sem volt! Miért, köcsög szeretnél inkább lenni, kérdezte Csuri, Mikos azonnal ütött, a húsos test megperdült, majd ugyanabból

a fordulatból gyomron vágta Mikost. Jó lesz így, hallotta maga mögött Peták hangját, vagy hogy gondolod? Mikos nem szólt semmit, az ütés a gyomrára minden várakozást felülmúlt, például nem tudott megszólalni, és zúgott a füle. Csuri az arcát törölgette valami véres ronggyal, a másik kettő kíváncsian várt, hátrébb a kutyák idegesen morogtak, különben csend volt. Mikos mélyeket lélegzett, ő is várt, de nem történt semmi. Kis idő múlva egyszerűen otthagyták.

A tanya nagyon lepusztult volt, rossz kerítésdarabok fogták körül, hátul romos istálló vagy valami más, fészter vagy szín, kiszakadt hátfallal, az udvaron óriási, hernyók hálójával beszótt eperfa, alatta roppant asztal, lócák, székek szanaszét, és romok, romok, lécek, deszkák, faldarabok, ami az új tulajdonosnak nem kellett, azt apránként beletaposták a földbe, és mindent ellepett a vékonyan-vastagon rászáradt libatrágya. Arrébb, a csenevész fák közötti fóliasátraknál lehetett valami mozgást sejteni, Albert említette, hogy vannak nők, akik libát tépnek, a toll az üzlet, a liba csak ráadás. Szemét egy környék, gondolta Mikos, majd rájött, hogy nem a füle zúg, hanem a libák hangját hallja állandóan. Meg lehet ezt szokni?

Egy fura nő jött ki most az épületből, olyan harminc körüli, a haja sárgára festve, a szája pedig kék, majdnem fekete, mint egy kísértet, gondolta Mikos, és intett neki, helló! Nem volt csúnya, csak koszos és elhanyagolt. Én főzök itt, szólalt meg a nő, mint ha már ismernék egymást, most jöttél? Nem várt választ, folytatta: Jankának nevezett el Peták, amúgy Piroska a rendes nevem, elég ciki, nem? Ne is próbálkozz, Peták nője vagyok. Mikos nem próbálkozott. A nő lábasokat rakott az asztalra, majd befelé indult. Hé, kiáltott utána Mikos, várj csak! Janka megfordult, mi van? Én is ezt akarom kérdezni, hogy most mi van? Találkoztam a fiúkkal, de ott hagytak, ahol beleverték a földbe! Akkor ott kellett volna maradnod, mondta a nő, Peták nem szereti, ha mindenki összevissza mászkál! Ott a kút, mosakodj meg, merő mocskok vagy, aztán várjál! De mire? A nő vállat vont, mit tudom én, mondta, és elment. Ez az, kiáltotta Mikos vidáman, így kell ezt csinálni! Később odament a kúthoz, és megállapította, az is lehet vagy százéves. Mélyen volt a víz, alig látszott, dohos hűvösség áradt a sötét lyukból. Nem messze favályú feküdt a földön, rozsdás vashordók álltak mellette tele zöldes vízzel, langyos volt, mikor magára locsolta, csípte a bőrét, de jólesett. Pucérra vetkőzött, lemosta magát, még a gatyáját is kiöblítette, aztán leült, a kút betonjának támasztva a hátát, az is jó volt, a többi meg nem is volt érdekes, mert hirtelen elaludt.

Arra ébredt, hogy izzad, melege van, a ricsaj pedig ráébresztette, hol is van tulajdonképpen. Szomjas is volt, arrébb látott egy kajla vedret láncsal, próbálta megmeríteni a kútban, de nem sikerült. Ne igyál belőle, hallotta Csuri hangját maga mögött, nem iható. Bent van víz, gyere. Mikos felvette a pólóját a földről, és elindult a férfi után. Hallod-e, fordult vissza a kövér menet közben, csúnyán ütsz, fentről, mint a kalapács, ez nem fer. Igen, érdeklődött a fiatalember közömbös hangon, máskor majd jobban figyelek. És ne hidd, hogy itt erős lehetsz vagy okos, folytatta Csuri, jobb, ha már most megjegyzed, Petákkal nem cikizhetsz, mert kicsinálunk. Itt az van, amit ő mond, ha nem tetszik, jobb, ha eltűnsz. És hová, merre, kérdezte Mikos, azt sem tudom, hol vagyok. Az már a te dolgod, mondta a férfi, és bement a házba. Itt is lehet aludni, magyarázta már bent, de általában kint alszunk, van hálósák. Mindenki akkor alszik, eszik, mikor van ideje.

Régen módos parasztház lehetett, középen a konyha, kétoldalt egy-egy nagy helyiség, most már ajtók nélkül, sötét, áporodott szagú lyukak mindenféle holmival teledebálva. A konyhában is volt egy asztal, rajta egy csomó edény, tele sült húсок kazlával, kenyér, a polcokon, mindenféle szegeken lábasok, fazekak, csuprok, poharak, a fal

mellett gáztűzhely palackkal. Csuri elővett egy poharat, és a sarokban álló szódászi-
fonból nyomott magának egy keveset, csak ebből igyál, mondta Mikosnak, a kútból ne,
de a vederből se. Az főzni, mosogatni van, a majorból hozzuk, nem valami tiszta. Van
fúrott kút itt is, de az csak a talajvizet adja, azt isszák a libák, meg ami a tóban van. A
hűtőben van kóla is, de az Petáké, egyébként ezenkívül azt eszel, azt iszol, amit akarsz.
Libahúst, amennyi beléd fér. Cigaretta itt találsz. Rengeteg légy volt a házban, a
mennyezetre tűzött ragacsos légyfogók már feketén himbálóztak, kint, az udvaron pe-
dig Janka egy függőágyban. Csuri intett neki, és ment tovább, Mikos utána.

A sátrakhoz mentek, sötétedett már, az asszonyok egy része hazafelé készülődött,
akik pedig messzebről jöttek és itt maradtak éjszakára, mosakodtak, vedrekből mer-
ték a vizet, a levegőben pihék szálltak, mint a hóesés, a sátrak között Kanzoli ólálko-
dott Epilacival, odébb, piros Ladáján Peták ült, és cigarettázott. Ebből most kimarad-
tál, mondta Csuri, este be kell hajtani ezt a sok tetves libát, meg átvenni a munkát a
csajoktól. Hé, kiáltott rájuk Peták, gyertek ide! Na, kis fiatal, magadhoz tértél, neve-
tett Mikosra, elmondta neki mindent, kérdezte Csuritól, mert Mikos nem válaszolt, a
kövér bólintott, igen. Na, akkor rendben van. Ettél valamit, kérdezte újra Mikost. Majd
holnap, mondta a fiú, eszébe jutott az a rengeteg légy ott a házban, kint pedig az eper-
fáról az asztalra potyogó hernyók, és elment a kedve az egésztől. Pedig ide erő kell,
mondta Peták, nézd meg ezt a sok nőt, egy sem mehet el érintetlenül, mert legköze-
lebb nem jönnek. A fiúk nevettek, néhány asszony is, Mikos nem látta az arcukat a fél-
homályban, valamelyik sátorból rádiózene szólt, indulás, kiáltotta Peták, előfarolt a
másik kocsi is Csurival, beszálltak a nők öten, hatan, ki hová fért, aztán behajtottak
a sötétségbe. Mikos egyedül maradt, Kanzoliék is eltűntek valamerre, majdnem csend
lett, csak a rádió hangja hallatszott. Később elindult a kút felé, az egyik kutya kitaró-
an kísérte, körben a libák hebegtek álmukban.

Éjjel arra riadt, hogy valaki motoszkál rajta, egy pillanatig azt hitte, álmodik, de vi-
lágított a hold, és az az alak is világosan kivehető volt mellette. Mit csinálsz, kiáltott
rá, és elkapta az illető ingét, Epilaci volt. Csitt, súgta a fiú csendesen, ne kiabálj, én va-
gyok! Mit akarsz, kérdezte Mikos, semmit, lihegte a másik, most megtalálta Mikos lá-
ba között, amit keresett, és megfogta. Ne félj tőlem, mondta halkan, a börtönben hogy
csináltatok, kérdezte behajolva Mikos arcába, fiú voltál vagy lány? Mikos végre ma-
gához tért, felült, na, takarodj innen, mert agyoncsaplak, mondta a fiúnak, és arrébb
lökte. Csak azt ne mondd, hogy nem csináltad, lihegte Epilaci, annyi ideig nő nélkül!
Ismét közelebb húzódott Mikoshoz, forró volt a lehelete, én a barátod vagyok, a bará-
tod, szeretlek, zihálta, és hirtelen ráfeküdt. Mikos felnyögött a súlyától, aztán röhögést
hallott egyre hangosabban, erős zseblámpa villant, ez igen, hallatszott Peták hangja,
de már röhögött Epilaci is, arrébb hengeredve hanyatt feküdt a földön, és az egész tes-
te rázkódott. Nem bírátok kívárni, kiabált aztán, már ő is benne lett volna! Lassan csi-
náltad, mondta Kanzoli, még a nadrág is rajta van! Mikos a fénycsóvában guggolt, és
várt. Mikor végre csend lett, azt mondta, ha valaki még bohóckodni akar velem, siesen.
Ne röhögtesz, dadogta a nevetéstől Epilaci, mert rohamom lesz, és az Isten se tud majd
leszedni rólad! Az a te bajod, mondta Peták, hogy nem érted a viccet. Na, gyérünk a
csajokhoz, folytatta, pedig már olyan unalmasak! Csuri heherészett még egy ideig,
majd kattant a lámpa, és sötét lett, hé, kiáltott Epilaci, ne hagyjatok itt! Megerőszakol!
Na és, kiáltott vissza Csuri, megszülsz!

Nehezen aludt el az eset után, dühös volt, ráadásul tehetetlen, a kút közelsége sem
adott elég hűvösséget, a libák pedig halkan, de állandóan zajongtak, néha valamelyik

hangosabban, aztán a többi is, percekig tartott ilyenkor a lárma, hangzavar. Ha végre elcsendesültek, távoli, rejtélyes zajok, neszek hullámzottak át a pusztai éjszakán. Gyötrelmes álmában Jézuskával viaskodott, kolbásszal a kezében, és reggel, mikor Kanzoli a talpába rugdosott, izzadtan, dörömbölő szívvel ébredt. Ugrás, mondta a fiú, gyere velem. Hagyj ott mindent, ahol van, igyekezz! Mikos feltápászkodott, épp hogy szűr-kiült még, mentében vizet locsolt az arcára egy hordóból, hogy magához térjen, aztán a fekete fiú után sietett. A kitépett falú fészkerben Epilaci nehéz zsákokat rakott a vállukra. Futásban indultak velük az etetőhelyig, ott nagy, földre fektetett gumiabroncsokban egy-egy vashordó állt, azokba és köréjük az abroncsba ürítették a zsák takarmányt, majd futás vissza. Közben az itatókba már ömlött a víz, szivattyúk recsegték valahol, arrébb, a hatalmas karámban rettenetes gágogással tülekedtek a libák, a kerítésen kívül pedig a kutyák rohagáltak izgatottan ugatva, nyüsztítve a láncokon. Később kivették a kerítés egy elemét, és a libák nagy zajjal repdesve, ugrálva kitódultak, remegett talpuk alatt a föld, mikor nagy dulakodás közben az eleségre vetették magukat. Mikos még nem látott ennyi libát enni, fuldokolva habzsoltak a nyakukat nyújtogatva közben, elegyengetve benne az ennivalót, olykor a vízhez rohantak, és vissza az etetőhöz. Kanzoli elmondta, hogy némelyik képes megfulladni mohóságában, figyelni kell, és az olyat gyorsan a vízhez kell vinni vagy belevágni a tóba.

Epilaci közben gyorsan és ügyesen különválasztotta a tépett állatokat a többitől a kerítés mozgatható elemeivel, amazok majd mehetnek a tóra, a tollasok nem, azokat a sátrak felé terelték. Később bejárták a karám végébe ácsolt éjszakai szállást, reggelre mindig akad néhány agyontaposott, széttiport állat, magyarázta Kanzoli, most is akadt, volt, amelyik még élt, ezeket a nyakuknál fogva elvonszolták az udvarig, és behajították az asztal mellé Jankának. A sárga hajú nő később ezekből válogatott főzéshez, lenyúzta a bőrüket tollastul, a fejüket, lábukat és a szárnyakat lecsapta egy baltával, és egy nejlonszakba dobta. A belet és egyéb hulladékot, valamint a többi dögöt a kutyák tépték szét nagy élvezettel. Janka mindennap sütött egy halom húst, ehettek az asszonyok is belőle, este pedig a maradékot kidobta a kutyáknak, és másnap kezdte előlről. Már feljött a nap, mire végeztek, gyorsan melegeedett a levegő, később megjött Csuri is egy csapat asszonnal, majd Peták Ladája is, kezdődött a nap. A két fiú egyelőre nem sokat bízott Mikosra, a munka nagy részét ők végezték többnyire futva, sietve, gyors, határozott mozgással, szótlánul. Mikos mégis nagyon fáradtnak érezte magát, mikor ismét magára hagyták.

Nem volt már annyira biztos benne, hogy okos volt ide jönni, sőt néha arra gondolt, hogy ennél az is jobb lenne, ha mondjuk nem lenne itt. Megmosta magát a kútnál, majd valaki kiabált neki, hogy egyen, ha akar, Kanzoli megmutatta, hol találja a kenyéret, szalonnát, tojást. A reggelit mindenki maga csinálja, magyarázta a fekete fiú, Janka ilyenkor még alszik. A nagy, zsíros, összeégett serpenyőkre mutatott: ezekben. Mikos nem szeretett és nem is tudott főzni, de most már nagyon éhes volt, eltört a markában a zsír fölött néhány tojást, alaposan megsózta és meg is ette hősiesen, majd ivott rá egy csomó szódát. Hatalmas legyek cikáztak a levegőben, másztak az asztalon, a mosatlan edényeken, a falon, rászálltak az arcára, a falatra, amit fogott, amit a szájához emelt, a levegőben finom pihék úsztak, rátapadtak izzadt bőrére, szemébe, szájába, orrába, nem lehetett kiköpni, kifújni. És megállíthatatlanul, egy pillanat szünet nélkül zsvajgott a libák hada, hányni kellett a szagtól mindenütt. Mikos ezt érezte a levegőben, a kezén, ilyen íze volt a kenyérnek, víznek, a cigarettának a szájában. A trágya ellepett mindent, szétkenődött a cipőjén, mindenem, amit megfogott, amit látott, meg-

száradt pora szállt a levegőben, és akkor úgy érezte, most elég. Tévedés volt ez az egész, ezt nem lehet kibírni. Akkor most odamegy, és szól Petáknak, hogy vigye el, vitesse el innen akárhová, vagy mutassa meg, merre kell menni.

Jó, mondta a szikár, mikor eléállt a szándékával, ha annyira mehetnéked van, be-
megyünk a majorba, megnézzük azt az állítólagos táskát, amit elvettek tőled, és dél-
ben már itt is vagyunk. Mert innen ugyan el nem mész sehová, tette hozzá, mert lát-
ta, hogy Mikos meglepődik. Peták most nem mosolygott, csak rágta azt a fehér table-
tát, amit épp akkor lökött a szájába, a többiek távolabbról nézték őket, miként a ku-
tyák is a láncokon. Mikosnak valahogy az az érzése támadt, hogy kettőjük közül valaki
nem normális, egyáltalán mi a fenét keresne itt egy normális ember? Most min cso-
dálkozol, seggfej, támadt rá hirtelen Peták, neked itt kell lenni addig, amíg Albert így
akarja! Érted? Kivontak a forgalomból. Magadtól pedig innen ki nem találsz, hacsak
szárnyad nem nő. Újabb tablettát vett elő, és a szájába dobta. A többit majd megtu-
dod, folytatta később. Azt akarod mondani, hogy... kezdte volna Mikos, de Peták rá-
dörrent: Nem akarok mondani semmit, amit akartam, elmondtam, és azt is, hogy
majd! Igen? Megjátszott tanácstalansággal nézett a többiekre, még a kezét is széttár-
ta. Na, mondta aztán, mint aki megenyhült, fessd ki magad, púder, vazelin, és mehe-
tünk! A többiek röhögtek, süttött a nap, gágogtak a libák, a kutyák lógó nyelvvel vaka-
róztak, más nem történt.

A fiatalember később rájött, hogy azért kiabál mindenki, amiért ő is, mert külön-
ben semmit nem hallani nappal a libáktól, később rájött, hogy éjszaka is kiabálva be-
szélnék, mert nappal megszokták. És rájött arra is, miért van itt annyi légy, mert ugyan
hol lennének ebben a kietlen pusztaságban, amit Hortobágnak hívnak, ha nem itt.
Albertnek nagy orra volt, Mikos egyszer azt mondta neki, hogy akkora orra van, mint
egy balkezes kozákpisztoly, de nem emiatt menekültek előle a nők, hanem mikor ki-
derült, nemcsak az nagy neki. Mikos hozzásegítette egy hozzá való nőhöz, egy apró el-
térés volt közöttük mindössze: a nő valami nemi nyavalyát szedett össze hányatott
előélete során, de hát ez ma már gyógyítható, Albert is csak röhögni szokott az ilyes-
min, ha kiderül. Mikosnak most volt egy olyan érzése, hogy kiderült. Lehet, hogy emi-
att száműzte ide a nagy befolyású férfi, és heccnek nem is olyan rossz, csak kellemet-
len. Nem gondolkozott tovább a dolgon, felraktak a kocsi néhány műanyag kannát,
melyekben vizet hoznak majd a majorból, aztán Csurival hármásban elindultak vala-
merre. Peták akkor már dohányzott, Marlborót dugott abba a gusztustalan faszipká-
ba, és az úton végig nem szólt egy szót sem.

A pusztában olyan az ég, ha tiszta, mint egy alacsony, kék boltozatos mennyezet,
egyáltalán nem látszik távolinak a messzi, mintha itt lenne a horizont mindjárt, csak
még megyünk egy kicsit, és akár kézzel is elérhető. Aztán megy az ember egy órát,
kettőt, fél napot, és ugyanazt érzi, látja, itt lesz az mindjárt, hamar, és csak sokára ész-
leli, hogy az égbolt is vele megy, fölötte, mellette, a vége pedig hogy hol található, ta-
lán csak a szél tudja. Vagy a madarak. Már jó ideje autóztak, Mikos megpróbált eliga-
zodni, tájékozódni, a nap állását figyelte, tájékozódási pontokat keresett, sikertelenül,
majd az ábrándozásból Csurri ideges hangja zökkentette ki, húzd fel az ablakot, kiabál-
ta hátra Mikosnak, a fiú nem értette, mi a fenének ebben a hőségben, de forgatni kezd-
te a felhúzó kart, és mikor a kövér furcsa testtartással menet közben kivizelt a szabad-
ba, aminek a leve végigfolyt Mikos mellett az ablak üvegén, megértette. Később már
látszott valami faféle, majd a házak is, ez az, szólalt meg Mikos, de az autó nem állt
meg, Peták mintha elrévedt volna valahová, vagy nem vette észre a viskókat, elhajtott

mellettük, és kissé távolabb aztán fékezett és megállt. Ezt Csuri sem értette, Petákra bámult, aki most megszólalt: Nem akarom, hogy a kocsinak valami baja essen, ha felgyújtjuk a majort, mondta halálos komolysággal, majd hirtelen bokszolóállást vett föl, ütögetni kezdte hol Csuri, hol Mikos vállát, még nevetett is, mint egy gyerek. Vagy mint egy bolond, gondolta Mikos, aztán a kannákkal a karos kúthoz mentek, és nem találkoztak senkivel.

Rángatták a kutat, alig adott vizet, később Petáknak az az ötlete támadt, hogy mit kínlódjanak ezzel a rozsdás Nortonnal, vegyék el a lakóktól, ami kell nekik, és kész. Közben még az is lehet, hogy megtalálják Mikos holmiját valahol. Volt vagy két sikertelen próbálkozásuk, hogy a zárt udvarokba bejussanak, Csuri akkor azt mondta, ő belehajt ezekbe a rozszant kerítésekre kocsival, ha nem nyitják ki. Petáknak tetszett az ötlet, amit ismét csak a szokásos bokszolóállással és Csuri vállának ütögetésével fejezett ki, aztán felpattantak a Ladára, a kövér gázt adott, és megcélozta az első kerítést. Reccsent, roppant az ezeréves, száraz deszka, az első kerekek már az udvaron, mikor egy vastagabb gerendaféle dőlt a jobb első kerék elé, a kocsit pedig belefulladt a homokba. Vagy valami másba. Peták idegesen nevetett, úgy tűnt, az ajtót sem tudják kinyitni, később mégis sikerült, lapát kell, rendelkezett a szikár. Hé! Te! Mikos! Hol van Mikos? Kövér, mondta Csurinak, ez meglógott! Ezen először hirtelen röhögni kezdtek, a dagadt ráfeküdt a motorháztetőre, ott rázkódott, Peták apró nyögéseket hallatva előre-hátra hajlongott, mintha örülnének az egésznek, Mikos az üresen várakozó buszban megbújva értetlenül nézte. Később látta, hogy nagy nehezen mégis kiszabadítják az autót, és nagy porfelhőt kavarva elhúznak. Eddig jó, gondolta elégedetten.

Úgy gondolta, vár egy keveset, aztán elindul, itt már van út, ami előbb-utóbb visszavezeti a városba. Most már nem sürgős. El is szunnyadt a nagy megnyugvásban egy kicsé, de mikor a busz megrendült, azonnal éber lett. Jézuska állt az ajtóban, lassan körülnézett az utastérben, majd mikor felfedezte az ülések között kuporgó Mikost, elviyorodott, és azt mondta: Hemmá. Negyedóráig sem tartott, és ez kifejezetten Mikos életének kedvezett, mikor ismét előrobogott valahonnan a piros Lada, benne Csuri és Peták, Jézuska akkor már a karjánál fogva húzgálta Mikost a porban, mint egy megunt játék babát, egy kis csata után kitépték Mikost a kezéből, és rádobták a hátsó ülésre. A tanyánál leöntötték néhány veder vízzel, majd láncra kötötték a kutyák közé. Mindegy volt már, Mikosnak csak egy vágya volt most: aludni.

Mikor felébredt, megint nappal volt, és fáj mindene. Úgy érezte magát, mint mikor rossz cellába került, barom emberek közé, pedig a szabad ég alatt sütött rá a nap, igaz, a kutyák között egy láncon. A második nap már kitanulta, hogy menthet meg agának valami ennivalót. Szerencséjére a kutyák jobban szerették a nyers kosztot, Mikos inkább az asztali maradék sült hússokra koncentrált és arra, hogy egyáltalán egyen. És persze igyon is. A nagy melegben gyakran cserélte a kutyáknak egy sánta nő a vizet, így is hamar lötyyé vált, Mikos a fehér kuvaszét elérte kézzel, elhúzta, mielőtt az belenyelvelt, jót ivott, majd visszatolta az edényt a kuvasz elé. A kutyák úgy voltak megkötve, hogy a láncok össze ne gabalyodjanak, bár a nap nagy részében szabadon kószálhattak, kivéve Mikost. A majorban volt egy ötlete, ami jónak látszott, most pedig itt van. Iszonyúan érezte magát, minden pillanatban azt várta, hogy meggyullad a húsa is a tűző napon, még éjszaka, álmában is.

Csak azt a sánta nőt látta, aki a vizet és ételmet hordta a kutyáknak. És aki egyszer azt mondta, miért nem húzza fel a földből azt a vasrudat, amihez kötötték, mindig itt akar lenni ezután? Ezt fel lehet húzni, kérdezte Mikos nem túl nagy érdeklődéssel, hát

persze, mondta a nő, egy járomszeg az, amit pedig levertek, azt fel is lehet húzni. És utána, kérdezte a fiú, utána mi lesz? A nő vállat vont, lehet, hogy akart még mondani valamit, de a bolhák miatt mégis inkább elsietett. A kutyabolha állítólag emberre nem megy, ami nem igaz, bejárja mindenét, és néha azért megkóstolja, ráadásul sokan vannak. Mikos később megpróbálta kihúzni a járomszeget, nem sikerült, de úgy érezte, megmozdult. Este, sötétedés után pedig addig rángatta, míg kijött a földből, de a nyakörvét lakatra zárták, azzal nem tudott mit kezdeni, így hát csomóra fogta a láncot a hasán, és elindult a kút felé. Nocsak, hallotta valahonnan Peták hangját, csakhogy eszedbe jutott! Már azt hittük, élvezed! Röhögés, zseblámpa villant a szemébe, majd egy kéz matatott a nyakán, így, hallotta Epilaci hangját, hát nem mondtam, hogy a barátod vagyok? Mikos válasz helyett vaktában rádobta a láncsomót, és azt mondta, megöllek, meg foglak ölni mindőtöket! Aztán lerogyott a földre.

Annának hívták a sánta nőt, aki a kutyákat etette, és akinek a sátrába bevitték akkor éjszaka, és aki arról volt híres, hogy nyolcvan libát is megtépett egy nap alatt, míg a többiek ötvennel-hatvannal is komolyan birkóztak a füledt fóliasátrak bűzében, igyekeztek pedig, Peták a darabszám után fizetett. Az csak az asszonyok szerencséje volt, ha a fiúk napközben unalmukban beálltak segíteni, kézhez vonszolták, majd a művel végén eltakarították onnan az itt-ott vérző állatokat. Ez nem volt kötelező, bár néha Peták, ha olyan volt a hangulata, elrendelte, és akkor csinálni kellett. Csurinak soha. Mikos Anna sátrában ébredt, Peták azt üzenté, maradjon is ott, egyéb haszna úgyszincs. De igyekezzen, azt a nőt nehéz kielégíteni, és nemcsak a libával. Igaza volt.

Ez a bizonytalan korú, szép arcú asszony széles ragtapaszcsíkokkal fedte be az ujjait, és bámulatos sebességgel tépte, nyúzta a riadtan vergődő, gágogó szárnyasokat, marokkal szaggatta róluk a tollat, ő pedig úgy tűnt, soha nem vesz közben levegőt, csak kifelé fújja, el a szemétől, szájától a szálló pihéket, egy árva szó nélkül. Mikos hamarosan belátta, hogy valamit ki kell találnia, mert előbb-utóbb kimerül az asszony mellett. Gyenge volt még, az utóbbi napok kimerítették, a teste tele volt sebekkel, Jézuska, utána pedig a fiúk maradandó nyomokat hagytak. Már rég kettesével hordta az állatokat a sátorba, de így sem győzte a tempót, hiszen neki ki is kellett vinni, azok meg éltek, menekültek volna, hatalmasakat rúgtak, csíptek, szárnyaikkal nagyokat tudtak ütni, és az az örült gágogás. Dél tájban Mikos feladta, kiment levegőzni, elszívni egy cigarettát, abban bízott, hogy addigra a nő is elfárad vagy elájul, meghal abban a hőségben, felszívódik, elpárolog.

Estefelé kint, a ház mögötti fűvön, nem messze a kutyáktól a fiúk bigéztek, Peták is, a nagy, sovány ember ötvenes éve dacára ugrándozott, mint egy fejletlen, retardált gyermek, ha eltalálta a két végén kihegyezett kis fát a botjával a levegőben, egy lábon ugrált, olykor kibuggyant a nyál a szájából, visszaszívta, az alsó ajka lógott, fityegett, Mikos ámulva figyelte. Örült, hallotta maga mögött Anna hangját, most maga is láthatja, nem normális, elmebeteg. Szépen zengő, mély hangja volt a nőnek, tisztán ejtette a szavakat, betűket, nem hadart, nem ugatott, mint errefelé szokás. És maga, kérdezte Mikos már bent, este, a sátorban, hogy kerül ide valaki, aki egyébként normális? A sátor végébe lerakott szalmabálakon ültek, ami éjszaka ágy lehetett, az egyik mellett, a földön egy kis rádió és egy hátára fektetett, fölfelé világító elemlámpa, Anna nem ment haza, messze lakott. Az asszony nem válaszolt azonnal, egy méteres gerblyére mutatott, melynek a fogait is fából faragták, és azt mondta, azzal fogja majd a libákat, meg fogom mutatni, adjon egy cigarettát. Cigarettát, kérdezte Mikos, magának? Itt, a sátorban?

Nagy zsákokba tömték a kitépelt tollat, volt már belőlük a csomóra rakva vagy fél tucat, aztán a szalma, a fólia, csupa gyúlékony, éghető anyag, Mikos már éppen mondta volna, mikor a nő egy doboz hosszú, kemény dobozos Marlborót vett elő, és egy Zippo-gyújtó segítségével rágyújtott. A kóterben ez a jelenet egy jeles osztályzat, ha épségben meg is tudja ismételni. Mikos meglepetten nézte, ezt az összeállítást legutóbb Petáknál figyelte meg, tán rokonok, kérdezte kedélyesen, miután észrevételeit elmagyarázta. Ezzel? Én? Rokonságban, kérdezett vissza a nő, és csak úgy süttött arcáról a gyűlölet. Most már menjen ki, mondta később, aludni akarok. Elférünk itt ketten is, vágta rá Mikos, nem horkolok, és nem bűdös a lábam. Na menjen, ismételte konokul Anna, és felállt. Felállt Mikos is, tudott volna még néhány érvet felsorolni az együttválás előnyeiről, hogy például milyen az, mikor az együttes orgazmus repíti az embert a sikoly magasába, de valahogy nem merte. Fura ez a nő, állapította meg, pedig neki is régen lehetett idegen testben gyönyöre. Kedvetlenül, főleg tanácstalanul és lassan kifelé indult, még látta, hogy Anna a tollas zsákokból kezd ágyat készíteni magának, túl puha, jutott eszébe Mikosnak, a szerelemhez keményebb fekhely az igazi. Jó éjszakát, mondta némi reménnyel, de nem kapott választ. Kinézett az éjszakába, a sötétség mint egy puha fal magasodott előtte, és most semmi kedve nem volt falnak menni.

Anna két tollal megtöltött zsákot tett egymás mellé, egyet pedig mögé, keresztbe, arra még egyet párnának. Aztán leterítette az egészet egy takarófével, és a rossz lábával már ezen a maga készítette ágyon volt, mikor két kar fogta át hátulról a derekát, felemelte, és a szalmazsákra dobta. Anna tudta, hogy Mikos az, mikor a hátára fordította a férfit, már látta is. Mit csinál, kérdezte felháborodottan. Hármat találhat, mondta Mikos, és ha jó, megcsináljuk mind a hármat. Küzdenie kellett az asszonnyal, hogy lecsillapítsa azt a rángatózó, vergődő védekezést, Anna erős volt, kiváltképp a keze, de a lábával is tudta, mit kell csinálni, nem volt bonyolult mozdulat, mindössze felrántotta a térdét, de a férfit igen fájdalmasan érintette a legkényesebb helyre szánt találat. Mikos pihent egy kicsit, továbbra is leszorítva Annát a szalmára, közben rafinált mozdulatokkal, simogatásokkal igyekezett a nő kedvében járni, hogy időt nyerjen, míg ő magához tér. Később határozottabbá vált, a ruháktól igyekezett megszabadítani a nőt, aki újra csak védekezni kényszerült, lihegtek, viaskodtak, ne erőszakoljon meg, mondta aztán Anna lemélyült hangon, az olyan megalázó. Várjon inkább egy kicsit, engedjen el, levetkőzöm, vagyis leveszem, amit kell. Vegye el a kezét! Mikos elvette.

Ettől kezdve komfortosabbá vált Mikos számára a telep, reggel rohant a többiekkel, cipekedett, vonszolta a sátorba Annának a libákat a gereblyével most már magánszorgalomból is, a többiek pedig röhögtek, Annát egymás közt csak sánta kurvának hívták, az pedig gengsztereknek a fiúkat. Ezt Mikos azért túlzásnak tartotta, abban a vízben, ahol a nagy halak úsznak, ezek közül bármelyik megfulladt volna, kivéve talán Petákat. De itt jól érezték magukat, szabadok voltak, válogathattak a nők között, kedvükre tunyálkodtak naphosszat. A nők sem érezhették magukat rosszul a pokoli munka ellenére. Kanzoli volt a kedvencük, egyszer hajba is kaptak a kreol fiú miatt, újabban pedig már Mikost kóstolgatták, ő azonban kitarzott Annánál. Egyelőre. Mit tud az a nő, hogy így leragadtál nála, kérdezte Peták egy éjszaka, mikor fegyverrel járőröztek a telep körül, elvégre ott van a többi csaj is, meg fognak sértődni, ha nem foglalkozol velük. Mikos nem mondott semmit, ekkor jött rá, hogy ő sem tudja a választ. Honnan vannak a Kalasnyikovok, kérdezte, hogy elterelje a másik figyelmét. Ezek? Albert in-
tézte. És minek ide fegyver, kérdezte Mikos, libát lőni? Vagy nyulat? Errefelé minden-

kinek van, aki libával foglalkozik, mondta Peták, akinek nincs, attól meg elviszik. A fegyvert, kérdezte Mikos. Nem, a libát. Meg mindent, válaszolt Peták, de nem válaszoltál a kérdésemre. Tényleg, mondta Mikos, mint aki most kapott észbe. Hát a fene se tudja, így kényelmesebb, ez már be van járva, de azért mondd meg a többinek, hogy mindenki sorra kerül. Te tudod, hogy tulajdonképpen ki ez a nő, kérdezte később, hogy került ez ide? Hoztuk, felelte Peták, ő akart jönni. Pedig egy művelt nő ezekhez képest, mondta Mikos, Peták bólintott. Most levertnek látszott, és Mikos hamarosan meggyőződhetett ennek az okáról, mikor a férfi azt mondta, ne foglalkozz azzal a nővel. Nálam kezdte, nálam fejezi majd be. Miattam jött ide, tette hozzá később, és ez Mikos számára több volt, mint meglepetés.

Éjszaka gyakran járőröztek, kettesével váltva egymást egy-egy fél éjszakát, Petákat kivéve természetesen, aki eldöntötte, hogy melyik éjszaka kell kerülgetni a telepet, és akire most azért került sor, mert Csuri elhúzott a majorba, valami dolga van. Mikos nem hitte. Arra gondolt, hogy ezt a dolgot Annával akarta neki elmondani úgy, hogy a többiek ne hallják. Már rutinosan közlekedett éjszaka is a telepen, mikor váltották őket, Epilaci és Kanzoli, magabiztosan indult Anna sátra felé, de egy kéz visszahúzta. Epilaci volt. Várjál még, suttogta, akarok valamit mondani. Kanzoli távolabb ácsorgott, ott volt valami fény, Peták pedig azonnal eltűnt, mikor a váltás megjelent. Azt akarom mondani, suttogott tovább Epilaci már egészen közel Mikos füléhez, hogy hagy békén Annát, ő a Petáké. Hogyhogy, kérdezte Mikos ártatlanul, hát nem Jankával enyeleg? És minek sugdolózol, minek mászol rám? Epilaci arrébb lépett, majd kissé duzzogva azt mondta, azért, hogy közelebb legyek hozzád, hát nem érted? Nem, felelte őszintén Mikos, mi van ezzel a Jankával? Janka csak bosszú, felelte a fiú, majd rájössz. Azért, hogy Anna féltékeny legyen. Na neee, nevetett Mikos, Peták itt azzal és akkor, amikor akar, ezzel ne etess!

Már indult volna, de a fiú megint elkapta a karját, mit kapsz te attól a telitollas, izzadságszagú, mosdatlan nőtől, he? Amit mástól nem, mondta Mikos. De tőlem igen, suttogta szemérmesen Epilaci, ahányszor akarod. Te más vagy, mint ők. És én is. Na, takarodj, mondta Mikos dühösen, és egy ütéssel leverte a karjáról a fiú kezét, majd elindult. Állj, hallotta maga mögött kicsit hangosabban a fiú hangját, hátrafordulva pedig látta, hogy a géppisztoly csöve épp rá irányul. Ez már nem vicc, gondolta, ez a hülye még lelő. Ha lelőlek, azt mondom majd, hogy egy idegent láttam a sötétben, mondta Epilaci, mintha folytatná Mikos gondolatát, nekem elhiszik, úgy tudják, hülye vagyok. Le akarsz löni, kérdezte Mikos, de választ már nem kapott, fémes zajt hallott, mint mikor csőre töltenek, és Kanzoli hangját: Epi! Hallod? Hülye vagy? Na gyere ide! Gyere! Azt mondtam, gyere ide! Epilaci lassan megfordult, és kelleetlenül a hang irányába indult, Mikos pedig szinte futott, mindegy volt, merre, csak el onnan. Aztán már csak Kanzoli kiáltását hallotta: Imához!

Hogy én? Miatta? Anna nem győzött hüledezni, mikor a férfi beszámolt a Petákkal történt beszélgetésről, egy ilyen féreg miatt? Már lent feküdtek a tollas szákokból összerakott fekhelyen, szerelemmel túlon túl is jóllakottan, egymást ölelve, simogatva, csókolgatva. Hát akkor mit keresel itt, kérdezte makacsul Mikos, Anna sokáig nem válaszolt, a férfi arcát, haját babrálta az ujjával, majd azt kérdezte, szeretsz te engem? Mikost váratlanul érte a kérdés, de általában mindenre volt válasza, most magához szorította a nőt, és azt mondta, ilyen fertőzésem még nem volt. Lehet, hogy bele is halok. Anna nevetett, majd feltette a következő kérdést, amit a legtöbb nő feltesz: és megtennél értem mindent? Mindent a Jóisten se tud megtenni, de amit lehet, megtennék.

És meg is teszem. Most megint csend lett egy időre, leszámítva a libákat, majd Anna arca abban a gyér zseblámpafényben is kivehetően lassan szinte gonosszá, ördögivé vált, öld meg mind, fakadt ki belőle a gyűlölet, megteszed? Mikor majd megint lesz nálad fegyver, lödd le őket! De főleg Petákat! Azt a sárga hajú ribancot is!

Mikosnak kifinomult hallása volt, még az állandó libahebegésben is felismerte az újabb zajt, de nem törődött vele, csak néhány másodpercig tartott, halk volt, biztosan valamelyik kutya, gondolta, éjszakára elengedték a láncról valamennyit, mégsem mentek távolabb a sátrak közeléből, hová is mentek volna? De még ez a parányi fény is idecsalt néha kisebb éjszakai állatokat máskor is, de Mikos úgy döntött, hogy ennek most vége, és hogy ne kelljen kimászni Anna mellől, rádobta a nadrágját a fényre. Sötét lett. Anna pedig beszélni kezdett. A mienk volt itt minden, ez a ház vadászház volt, az apámé, jártak ide még külföldről is, ezek meg egyszerűen idejöttek, valami Alberték, és elkergettek bennünket, apámat majdnem agyonverték, azóta sem mer szólni, feljeleníteni, mert fél. És most már azért is, mert tudja, hogy én itt vagyok. Tűznek. Úgy hozott el erőszakkal Peták, belökött a kocsiba, rám húzott egy zsákot, aztán most itt tépem a libát. Őrület, mondta Mikos, ilyen nincs, ez igaz? A többi is, mondta feldúltan Anna, azt akarta, hogy a szeretője legyek, hogy szerelemmel szeressem, de én azt mondtam, nem! Csinálhatsz, amit akarsz, de nem! És akkor bosszúból rám hozta Jézuskát. Jézuskát, kiáltott fel Mikos. Ismered, kérdezte Anna. Persze, felelte Mikos, engem is meg akart... ne mondd, téged is? A nő szörnyülködve ingatta a fejét. Verni, fejezte be Mikos, végre megtalálta az ideillő szót, meg akart verni. És amit ő akar... Azóta vagyok sánta, folytatta a nő, ahogy rám feküdt, biztos kifecamodott a csípőm. Állatok ezek! Rágyújtott, mire Mikos kintről is mintha egy öngyújtó kattanasát hallotta volna, valaki hallgatózik? De kicsoda?

Ki vagy, hallatszott most kintről ugyanaz a kérdés Epilaci bátortalan hangján, mire valaki halkán azt mondta, takarodj. Mintha Peták hangja volna, vélte Mikos, és heves mozdulatokkal öltözni kezdett, ez a hülye még lelövi. Eppen akkor esett ki a sátorból, mikor el is dördült a lövés, és közvetlenül előtte egy szikár, magas test kicsit megpördült és a földre zuhant. Peták teste volt. A sátor másik végénél Epilaci állt, nyilván ő is hallgatózott, gondolta Mikos, aztán a már derengő hajnali világosságnál azt látta, hogy Kanzoli ráugrik a fiúra, és a földre üti. Mit csináltál, te állat? Mikos lehajolt Petákhoz, még élt, pedig a mellén találta a lövés, éppen vissza akart rohanni Annához, hogy segítsen, de a nő már ott volt mellette, egy sikolyt fojtott el a szájára szorított kezével, majd letérdelt a férfi feje mellé, ráhajtotta a fejét a mellére, istenem, mondta, nem hagyhatsz itt! Szerelmem, mondta gyenge hangon a férfi, én most elmegyek, ugye szerrettél? Legalább egy kicsit! Igen, igen, a válasz inkább sikoly volt, aztán Anna ajkával a férfi szájára hajolt, és csókolta, csókolta, közben azt duruzsolta a fülébe, Feri! Ferikém! Mikos pedig csak állt, és nem értett semmit, most vette észre, hogy ég a sátor eleje, egyelőre csak lent, ahol Peták meggyújthatta. Ránk akarta gyújtani, gondolta, mikor Kanzoli elrántotta onnan, gyere, mondta, menjünk innen, itt percekben belül minden égni fog, még a tó is! És Anna? Ó majd bemegy a házba, a téglá nem ég, és úgyis az övé. Micsoda, kérdezte Mikos, az övé? Igen, hangzott a válasz. Na, jössz vagy nem?

Benzineskannákkal, némi élelemmel sietősen megrakták az autót, majd kikanyarodtak egy alig látható útra, aztán Kanzoli gyorsított, Mikos csak most mert hátranézni, már lángtenger volt a telep, égő libák ugráltak fel a levegőbe és estek is vissza mindjárt, a liba rosszul repül.

Kányádi Sándor

SÖRÉNY ÉS KOPONYA

Poéma két részben többszöri nekirugaszkodással

Első rész

Harmadnapon már csak sörény és koponya
lerágott bordák s a karambolozott csigolya
egymásra futott véres kis vagonjai
el sem kellett már takarítani

harmadnapon már csak a dögszag s a belek
széttaposott sarából torozó legyek
s a szakadék szélén sebtében kirakott
zabálás sürgette anyagcserenyomok
s a csönd a tehetetlen lombok szégyene
miért itt kellett megtörténnie

harmadnapon már csak sörény és koponya
lerágott bordák s a karambolozott csigolya
üres kötőfékszárat húz a nap
végig az erdőn még egy sugarat
mint akire önnön halála alkonyul
úgy állok olyan vigasztalanul
s a dögre settenkedő farkasok
szájuk szélét nyalva lesik hogy zokogok

Hiába siratod magad
hiába siratod
beomló vízmosás
beomló homlokod

valaha volt egy tisztás
ahol süttött a hold
hiába siratod magad
hiába siratod

a tisztás szélén forrás
abból ivott a nap
hiába siratod
hiába siratod magad

moccanatlan az erdő
homályosul a hold
beomló vízmosás
beomló homlokod

Néz a szemgödör foszforeszkál
át a korhadt kerítésdeszkán
éjszakánként a reves fűzfák
mintha nézését utánoznák
kutak mélyéből patakfőkből
tűzből vízből sűrű ködökből
mérföldek messzi távolából
eléd kerül utánad lából
esztendők avas asztagán át
nézzen-nézve néz

rád mered rád
fordulásod semerre sincsen
hogyan rád ne a gödör tekintszen

Május virágzó cseresznyefáit
hajnalra araszos hó takarta
csatakosan és üvöltve
vergődtél ki az innenső partra
egy árvának született csikóval
és egy kosárnyi kutyakölyökkel
nyöszörgött rád a legelső reggel

aztán a kölyköket vízbe ölték
ahogyan annak rendje és módja
vagy elföldelték mielőtt még a
szemük kinyílhatott volna
de egyet közülük neked társul
és őrzőül az árva csikónak
egy kutyakölyköt életben hagytak

(Legjobb meg se születni a földilakóknak,
vagy ha igen, Hádesz kapuján átjutni sietve.)

Véletlennek is mondható
és mondható gondviselésnek
azon a havas hajnalon
miért éppen te születted meg
s a kosárnyi kölyök közül

hogy alig tíz évet se éljen
mért éppen purdét hagyták élve
s miért hogy farkasok falták föl
az árva csikót vénségére
miért hogy az élve gödörbe-hánytak
nyöszörgését még most is hallok
jobb lett volna meg sem születned
vagy születéskor meg is halnod
mai mă las și eu căteodată
între un altfel de plată
olykor nem bálnám ha részem
volna más elrendelésben
ha nem jövök a világra
holtomat senki se látja
de vágyódtam hogy juthassak
révébe mind a két partnak
hogy szülessek s meg is haljak
hogy szülessek s meg is haljak

Egyszer még tudom fölvonít a holdra
érettem vonít majd purdé gyermekkorom
füstszínű drága társa megnyalja lecsüngő
vagy már egymásra illesztett kezem
könnyet is ejt hűségese szép szeméből
ahogy én is napokig sirattam
tehetetlen oldalvást ugrik szent mihály
földig letakart lova szűgyitől
s farkát behúzva elindul előttem
ő tudja már hová

Beszélték hatéves se voltam
hatévesen a ló rég felnőtt
s purdé kutyám alól is addig
elástak már néhány alj kölyköt
beszélnek máig is vannak még
nálamnál is öregebb vének
kik hatvan-hetven év előttről
mint tegnap történetről beszélnek
gyakran láttak alkonyok jöttén
nekivágni a nagy erdőnek
vissza vajon most végeformán
a régi képek miért jönnek
s tudják az erdőn félelmekben
hol sírtam hol meg énekeltem

emlékeznek hogy a fehér ló
az öreg iskoláztatott
kétévenként tandíj fejében
mindig ellett egy kicsikót

Hiába siratod magad
hiába siratod
beomló vízmóság
beomló homlokod

elvadult rég a tisztás
ahol sütött a hold
hiába siratod magad
hiába siratod

és elapadt a forrás
aszályosul a nap
hiába siratod
hiába siratod magad

szálig kidőlt az erdő
halálsárga a hold
kitakart vízmóság
beomló homlokod

Van amikor a lovakat is besorozzák
a tiédet övékké orozzák
van amikor a lovakat is besorozzák
és behívták egy nyári nap
szomorkás esős reggelén
gazdája után rukkoltatták
az akkorra már dérfehér
almásszürkének született
javakorbéli Öreget
így ismerte ismeri máig
az otthoni emlékezet

hinni a fülünknek szemünknek
szinte nem mertünk hallva-látva
hogy a kapunk grádicskővét
föl-fölnyerítve ő kapálja
megszökött mint a katonák
sejtvén hogy veszve a haza
géppuskarakasszal a hátán
állított be egy éjszaka

és folytatta hol abbahagyta
mit szemmel láthatón élvezett
a dolgos szabad életet
de környékezhettem tarisznyát rázva
cserkészhettem be mindhiába
napokig meg nekem se állt ha
előtte farkasokkal volt vitája

Ha untad a kiégett martot
reszelgetni vissza nem tartott
nem volt előtted karám korlát
akadály hogy át ne ugor nád
nem volt az a gyepűvel védett
tilos hogy visszafogjon téged
mímelted mintha bóbiskolnál
s már családostól ott se voltál
holddal felhővel összejátszva
trappoltatok le a tisztásra
s mire az őrzők észbe kaptak
nyoma sem volt a kis csapatnak
föl se vette cseled a pásztor
tudta hogy hajnalhasadáskor
ott bóbiskolsz a többiekkel
együtt virrad rátok a reggel

Szöktél most is gyepűn átal
lányoddal és unokáddal
hajnali kiruccanásra
szöktél most is a tisztásra
s jöttél volna ahogy szoktál
jelentkezni pásztorodnál
de ugrásra kész s hörögve
három farkas fogott közre
vicsorogva és hörögve
három farkas fogott közre

Szűgy közé a csikót s harcra
fordult farral a két kanca
szűggyel óvtak farral védtek
mint a mai mosógépek
dobtárcsája olyanformán
mint a helyben forgó orkán
úgy forogtak rúgtak döngve
dobbant patájuk a földre

mintha gépágyú szólt volna
dübörögve és dobogva
mintha évekig betörten
tapostak volna egy körben
maguk köré olyan vályut
mélyített a hátsó lábuk
patkó csattant állcsont reccsent
a három vad visszarettent
szégyenülten visszaszöktek
az erdőbe honnan jöttek

de a lovak sem időztek
noha egyelőre győztek
tudták érezték a besték
a kis csikót kiszemelték
reszkető inakkal sorba
álltak s indultak a csorda
irányába egyesével
a sokszor megjárt ösvényen

Útjuk egy nagy vízmosáson
vitt volna át de a három
farkas közül egyik már a
vízmosás közepén várta
várva várta míg a társak
kétoldalról harcba szállnak
ellenszél fújt szagot későn
vehetett már az én hőszám
öregkori farkasvakság
szemét hályogok fátylalták
nyerített még egy utolsót
s már a szakadék alján volt

Harmadnapon már csak sörény és koponya
lerágott bordák s a karambolozott csigolya
üres kötőfékszárát húz a nap
végig az erdőn még egy sugarat

Sörényesül az erdő
koponyásul a hold
beomlott vízmosás
a homlokod

Hold szalmáján bóbiskol a lovam
zabszemekké hegyeződött nyerítések
hullnak elem az éjszaka
csillagokkal lyuggatott rostájából

abrakostarisznya formájú
felhőket rázat a széllel
próbálja becserkészni egy
gazdátlan árnyék de ő

hátracsapja fülét hirtelen
farát veti s az űrbe röppen az
árnyék fejről fölrúgott
gyermekkori szalmakalap

Második rész

Harmadnapon már csak dögszag füst és korom
kutya ül mintha még élne az udvaron
s a pajtában ha még pajtának mondható
jászolhoz kötve egy pernyétől szürke ló
nyerítene de már nincs hozzá ereje

valaki odafönről miért nem lövi le

harmadnapon már csak a műholdak s az űr
láthatnák mi történt szemet nekik se szűr

láthatnák a kutyák mind megsüketültek
békésen járkálnak közömbösen ülnek
süvíthet a golyó robbanhat az akna
bambán bámulnak a leomló falakra
csörömpölnék a tank nem ugranak félre
bele-belenyalnak a kiomló vérbe
nyüsztnek ha repeszt vagy ha golyót kapnak
nem hallják a kínjuk akárhogy ugatnak

Föl-fölfednek olykor a műholdas szemek
pár száz csak éppen hogy elhantolt tetemet
és tömegsírokat miket az ásatók-
ra való tekintettel akkor még nem illett látniok

Mai mă las și eu căteodată
între un altfel de plată
nenăscut fiind
nimeni nu mă va vedea murind

Dar m-apucă dorul cel mai dor
de coasta amânduror
să mă nasc ca să și mor
să mă nasc ca să și mor

olykor nem bálnám részem ha nemlét
meg nem született ha lennék
volnék boldogabb
senki se láthatná holtomat

de a vágjak vágját gyújtva föl
csábított az anyaöl
azzal hogy szül s meg is öl
azzal hogy szül meg is öl

Üldögél az ágya szélén
mint egy magába roskadt vén
mintha évszázadok óta
mintha évezredek óta
mintha volna őszülő
óriás karonülő
bal hüvelykujját szájába dugja
mutatóujjával orrát fogja
két könyökét két térdén támasztja
jobb keze három ujjá közt mintha
karmesteri pálca ringna
mondvást mondja hajtogatja
a szót szinte szóba fojtva
lovak háborújáról
világháborújáról
tud-e a világ kedvesem
tud-e a világ édesem
ilyet még nem látott
nem hallott senki sem

Mintha a nap fölkelőben
fölkelőben lemenőben
ülne maga vejnemőjnen
majd két karját ölbe ejtve

majd arcát tenyérbe rejtve
mintha ülne jurta szádán
révülőben egy vén sámán
ringatózó tevévankos
hajlatában a zsoltáros
mint akiért athén árgosz
vetélkedett vagy hét város
mert minden szent mozdulatban
minden előző is ott van
húnyt pillákkal úgy ül mintha
szeme csak befelé nyílna
mintha látni amit látott
nem kívánná a világot
hajtogatja mondja mondja
a szót szinte szóba fojtva
kutyák háborújáról
világháborújáról
tud-e a világ kedvesem
tud-e a világ édesem
ilyet még nem látott
nem hallott senki sem

Vetett a takaró fodrot majd hullámot
előbb csak a feje majd válla is látszott
omlott a lepedő félig a házföldre
anyaszült meztelen úgy kelt ki mellőle
mintha botticelli varázsolta volna
hirtelenében a gyűrött takaróra
hosszú dús haját az ölébe eresztve
beállt egy picikét akárha keretbe
és úgy is maradt még szemérmesen állva
mint aki tudja hogy neki mi dukálna
majd erdőnyi haját vállán átaldobva
fogja a jobb keblét gyöngén fél marokba
s mintha pufók szellők fújnák olyan könnyen
a motyogó férfi karja közé libben
vele együtt mondja
mondja hajtogatja

lovak háborújáról
világháborújáról
tud-e a világ kedvesem
tud-e a világ édesem
kutyák háborújáról
világháborújáról
tud-e a világ kedvesem
tud-e a világ édesem

ilyet még nem látott
nem hallott senki sem
egy kicsit őszintén egy kicsit módolva
lehúnyt szemmel lassan homlokon csókolja
de nem időz röppen s már tavaszi zápor
muzsikája hallszik a fürdőszobából

Illat-pórázon jött a kávé
egy röpke csók s már ment a lány
s amerre ment a deres ágak
rügyezni kezdtek kibarkáztak
az utca mindkét oldalán

Miért takartad el uram szemérmesen
miért takartad el a műholdak szemét
hisz úgylát látták ujjaid rései közt
hisz úgylát látták ujjaid rácsai közt
amit akkor látniok még nem illet
miért takartad el uram miért
számon kéred-e a vérontást
nem feledkezel-e meg
a hátrakötözött kezűekről
a nyomorultak jajkiáltásairól
a maguk ásta gödörbe zuhantakról
nem marad-e örökre elfelejtve a szegény
nincs-e oda végleg a vetésünk
állnak-e eléd ítéletre
keltesz-e bennük félelmet uram
hadd tudnák meg hogy ők csak emberek
több ezer éves a sirámunk több ezer
uram te ugye vétkezni is
csak általunk vétkezel

Nem a te kezéd volna-e rövid
ahhoz hogy megsegítsen
nem a te füled volna-e süket
ahhoz hogy meghallgasson
csupán a mi bűneink sokasága
vétkeink özöne miatt rejted
orcádat előlünk mindig el
uram te ugye vétkezni is
csak általunk vétkezel

Hallgatsz uram hallgatásod
előlünk azt is elásod
fülünk hiába vigyázza
ásod újabb hallgatásba

Miért takartad el uram szemérmesen
miért takartad el a műholdak szemét
s a nagy bectelenségek idején
a legnagyobb embertelenségek idején
az egész földgolyó az egész
mindenség miért egyetlen
szemérmesen lehúnyt szem

Hallgatsz uram hallgatásod
előlünk azt is elásod
fülünk hiába vigyázza
ásod újabb hallgatásba

Miért kell a te napodnak
mint az éjjeli tolvajnak
lopakodva jőni el
ha az egek mind elmúlnak
nagy robajjal beomolnak
ha elégyve fölbomolnak
a föld s minden elemek
pusztító nagy szándékkal
miért mint a tolvaj loppal
siess uram te napoddal
minél előbb jőjj jövel
az emberi nemzetek
nehogy megelőzzenek

Aknamezőre terelt konda
lekaszált lovak szétlőtt oltár
égő erdők uram e ronda
fajzathoz mely gyilkol naponta
baján enyhíteni mért hajolnál

fiad már egyszer meghalt értük
eredményét magad is látod
gyűlölet a fegyverük vértjük
pusztuljanak legyen már végük
teremts nélkülük új világot

elég nagy a te mindenséged
mentsd ki az innen menthetőt még
oda hová lábuk se léphet
krisztustalan amit beszélek
de talán mégis lehetőség

s hadd lőjjék szét mit ők emeltek
templomot gyárat hidat házat
gyilkolják egymást népek nyelvek
paránya sincs a szeretetnek
nincs bennük szemernyi alázat

imát is azért imádkoznak
öléshez kérik segítséged
dicsőségedre ha kik voltak
növényeknek és állatoknak
nekik adj örök üdvösséget

1975–2002

*(A költemény a Jelenkor Kiadónál
hamarosan megjelenő FELEMÁS ŐSZI VERSEK
című kötet része.)*

FIGYELŐ

A HONFOGOLY KISZABADÍTÁSA

Szabó Zoltán: *Diaszpóranemzet*
Osiris, 1999. 295 oldal, 1980 Ft

„Szamarak mindazok, akik azt hiszik, hogy olyan országban, mint a miénk, a rendszerváltozás bármilyen nyugodt időben is változást jelent. Magyarországon egy sokkal nagyobb változásra van szükség: a lelkek megváltoztatására, a gondolkodás megváltoztatására... Ezért ma az lenne az igazi nagy politikus és a nemzet igazi jótévője, aki e belső változást, e lelki változást meg tudná teremteni. Egy ilyen politikának furcsa és politikátlannak látszó akciói lennének, mint amilyen például a magyar nagyok rendületlenül érvényes nemzetpolitikai tanításainak új... kiadása.”

A gyanútlan olvasó aligha gondolná, hogy szellemi-politikai állapotaink e pontos és tömör láttelepe nem valamely okos honfitársunk minapi publicisztikájából való. Márpedig az idézett mondatok több mint hatvanévesek: 1939-ből származnak, még hozzá egy akkor mindössze huszonnéves esztendő újságíró, Szabó Zoltán tollából.* De recenzióm élére mégsem elsősorban mellbevágó aktualitásuk és nyelvi frissességük miatt kívánokoznak. És nem is csak azért, mert a középpontban álló kérdés – a sikeres társadalmi átalakulás és a nemzeti gondolat ügyének rendezése közötti szoros összefüggés – ma éppen annyira fontos, politikai kezelésének módja pedig éppen annyira ellentmondásos, mint hat évtizeddel ezelőtt – a sok vihart kavaráó „státustörvény” idején mindez aligha vár bizonyításra.

Az idézet kiválasztását e kézenfekvő allúziók mellett mindenekelőtt recenzióm tárgya indokolja: a „honfoglaló magyarságtudat” kiszabadítására tett Szabó Zoltán-i kísérletek története. Márpedig ez a történet egészen a har-

mincas évekig nyúlik vissza. Ugyanis abban a rövidke írásban, amelyből a fenti mondatok valók, dióhéjban már minden fontos alkotó-eleme ott van annak a gondolatfűzérnek, amelyet harmincöt-negyven évvel később számtalan nekirugaszkodásban finomít majd a szerző, s amely nekirugaszkodásokból a DIASZPÓRANEMZET című kötet kikerekedett. Az egykori kis cikk egyszerre program és látnoki vízió. Miközben – láttuk – mozgósít és feladatot ad, egyúttal sorsszerűen előrevetíti az akkor még javában *űthoni* magyar íróként tevékenykedő Szabó Zoltán egész további életének centrális problémáját: viaskodását a „nemzet” mibenlétével. Közelebből azt a később általa megannyi oldalról körbejárt problematikát, hogy mitől „magyar” valaki, mi az, hogy „magyar”, mi az, hogy „nemzeti”, mi az, hogy „közösségi együvé tartozás”, és ki, mi dönti el, hogy hol húzódjanak a magyar mint „közös-ség” határai? Miért oly képlékenyek és tűnékenyek ezek a határok, s miért van, hogy a történelem tanúsága szerint a fizikailag jelen nem lévőt (a külföldre vagy a másvilágra távozót) a *zömbé- li* helyben maradtak mindegyre hajlamosak maguk közül ki- és megtagadni, mi több, érzelmi és szellemi értelemben számkivetni?

Az, hogy Szabó Zoltánt ezek a kérdések nemcsak mint érintett magyart – a negyvenes évek végétől haláláig az „itthoniak” által disszidensnek kikiáltott és agyonhallgatott gondolkodót – érdekelték, hanem a nemzeti-ségi problematika már pályájának kezdeteitől fogva életének vezéreszméje és *szenvedélye* volt, ma, az „Összegyűjtött munkák” egyre szaporodó kötetei láttán tisztán áll előttünk. Bizton mondhatjuk, a „magyarság gondolat” torzulásainak felgöngyöltése és okos terápiák ki-munkálása volt Szabó életének és szellemi-lelki építkezésének *legfontosabb* vállalkozása, s hogy azzá lett: tértől és időtől valójában nem függött. Szabó „másként gondolkodó” magyar volt már a Magyarország felfedezését programjukká tevő sociográfusok egyik vezéralakjaként is, de az volt a világháborús évek szellemi honvédelmet folytató debattáns új-

* Az idézet forrása: VISSZA AZ IRODALOMHOZ. In: Szabó Zoltán: SZELLEMI HONVÉDELEM. Héttorony Könyvkiadó, 1990. (Kiemelések a szerzőtől.)

ságírójaként, majd a háború utáni fiatal magyar demokrácia külképviseletben tevékenykedő politikusaként is, s hűségesen „másként gondolkodó” ide elkötelezett maradt élete második felében az emigrációban is. A meglepő és ritka folytonosság kulcsa valójában igen egyszerű: Szabó Zoltán egész életében nemcsak másként gondolkodott, hanem *másként volt magyar* is, mint ahogy a közgondolkodásban magyarnak lenni többnyire szokott volt és szokásban maradt azóta is. A „disszidens” évek legfeljebb újabb empirikus anyaggal telítették ezt a „másként magyarságot”: immáron a saját bőrén is tapasztalta, szenvedte, hogy mit jelent, ha nemzetét nem az ember maga választja meg, hanem őt magát választja – vagy tagadja meg – a „nemzet”. Hogy e keserű tapasztalatot feldolgozza, nem volt szüksége új eszmei kapaszkodókra. Régtől kész volt már az érv- és gondolatrendszer.

Hiszen – mint a SZELLEMI HONFOGLALÁS darabjai tanúsítják – Szabó már a második világháború előestéjén világosan látta: a magyar nemzeti együvé tartozás az ígéretes reformkori kezdetek után a kiegyezéssel csúszós talajra került, s a nemzeti gondolat végérvényesen megbicsaklott. A nemzetiségi kérdésnek a Monarchián belüli elintézetlensége – a magyar szupremácia a nem magyar nemzetiségekkel szemben – maga szülte a trianoni kátyút s a magyar nemzetállam területén élő magyaroknak a nemzetállam határain kívüliekkel szembeni zavarodottságát. Ez a zavarodottság az elcsatolt területek egy részének visszacsatolásával és Magyarország világháborús szereplésével azután jócskán tovább mélyült. Mikor újra a problémához nyúlt – a hetvenes években –, Szabó Zoltánnak innen egyszerűen csak tovább kellett vezetnie az ismerős történelmi szálát, hogy kimutassa: a nemzeti problematikára a háború utáni rendszerváltás sem hozott megoldást. Sőt a nemzetudat zavarodottságára friss sérülések beteg rétegei rakódtak. A kommunizmus bűne azonban e tárgykörben „mindössze” a mértékek fokozása volt, amikor – a kirekesztés módzatait az elődök szellemében, ám innovatív módon szaporítva – immár a külhoni magyarok magyarságát is le-, illetve megtagadta. De magában a kirekesztésben tulajdonképpen *semmi új* nincs: történelmileg folytonos, amit a XIX. század végének nagy magyarjai a feledésben, a XX. század második

felének külföldi magyar írói az agyonhallgatásban, közemberei pedig a megbélyegzésben osztályrészül kaptak.

Meglehet, a tapasztalat tényleg nem új, a történelmi ívet befutó gondolat azonban mégis szokatlan: mert eredeti, mert „másként magyar”, mert hangzatos eszmék helyett emberi sorsokról beszél, és mert érvelésének nem kiátkozás, hanem sziklaszilárd morális tartás az alapja. Így aztán a szöveg mélyebben magyar minden mélymagyarnál, patriótább minden nemzeti hivalkodásnál, értékörzőbb minden melldőngető kivagyiságnál, érzelmesebb minden honfibunál, személyesebb minden személyeskedésnél és értelmesebb minden tudálékos nemzetmeghatározásnál.

E „másként magyar” másként gondolkodás lenyomata a DIASZPÓRANEMZET című kötet, az „Összegyűjtött munkák” harmadik darabja. Noha közel három esztendeje már, hogy a könyv napvilágot látott, megjelenésével a *hallgatástörténet* mégis töretlenül folytatódott. A mű hűségesen továbbírja csaknem két évtizede halott szerzőjének sorsát: a DIASZPÓRANEMZET sem a nemzet kérdésében megszólaló közírók, publicisták vagy politikusok érveinek és hivatkozásainak alapja, sem egyetlen tankönyv, sem megerősítő vagy vitázó értekezések kiindulópontja nem lett. Sőt a recenzius legjobb tudomása szerint mind ez idáig a mértékadó kritikai fórumok is hallgattak róla: elemzést a könyvről nem olvashattunk sem a BUKSZ-ban, sem a *Beszélőben*, sem a *Mozgó Világban*, sem a 2000-ben, a *Jelenkorban* vagy a *Kritikában*.* Pedig fontos munkáról van szó, amely szót, sőt *megbeszélést* érdemel.

Ami itt következik, mégsem szabályos könyvbírálat. Hiszen a recenzióírás hallgatólagos előfeltételezése, hogy a bírált mű valamiképp szerzője gondolatainak foglalata, lenyomata – így a recenzius egyazon lélegzetvétellel szól magáról a gondolatról s az annak testet adó, azt mások számára megjelenítő könyvről. Ebben az esetben azonban az előfeltételezés hibás vágányra vezetne bennünket. Szabó Zoltánnak a magyarság, a nemzetfogalom, a nemzetiség, valamint a nemzetudat története tár-

* Tallózásaim során mindössze egyetlen recenziót találtam a könyvről: N. Pál József méltatását az itthon viszonylag kevesek által olvasott *Magyar Szemle* 2000. évi 5–6. számában.

gyában papírra vetett fejtegetései úgy álltak össze könyvvé, hogy haláláig e könyvből legfeljebb egy füzetnyi – mintegy hatvan-hetven nyomtatott oldal – készült el. Ennyi volt az a többé-kevésbé együvé fésült, megszerkesztett és tipográfiaiilag is előkészített anyag, amit szerzője valóban publikálásra szánt; a többi előjáték, jegyzet, kísérlet, előfutam és fogalmazási vázlat. A DIASZPÓRANEMZET című könyv tehát Szabó oeuvre-jében *nem létezett*. A jelzett címmel a neve alatt végül mégis megjelent munkát a sok ezer oldalnyi szövegtöredék betördelésével és „könyvesítésével” a hűséges barát, a kötetet szerkesztő András Sándor *alkotta meg*. Hogy jól döntött-e, amikor az alkotómunka e sajátos fajtájára vállalkozott, s hogy sikeres lett-e a közreműködésével kikerekített alkotás: erről igyekszem szólni a recenzió második felében, a *könyv* bírálatában.

Azonban mielőtt erre sort kerítenék, érdemes összefoglalnunk Szabó Zoltán gondolatmenetének magvát – mintegy kibontva azt a könyv ruhájából. A gondolati rekonstrukcióhoz a kötet egyetlen – bár kiemelkedően fontos – összefüggő részére kell tehát összpontosítanunk: az ELŐZMÉNYEK fejezet cím alatt található – „cikknek sok, könyvnek kevés” – töredékre, az említett hatvan-hetven oldalra. Arra a szövegre, amit a közbeszúrt megjegyzésekből ítélve maga a szerző is véglegesnek tekintett, de amit egymagában, önálló kiadványként közzétenni valóban igen nehéz. A szöveg alaposabb szemügyrevételével azonban arra is rájövünk, hogy a torzó *így egész*: a töredékesség távolról sem a véletlen műve, hanem Szabó nemzetgondolatának lényegéhez tartozik. Ha viszont így áll a dolog, akkor – ki kell mondanunk – Szabó Zoltán *szándéka* szerint való volt, hogy a nemzetkérdés tárgyában nagyszéjt és nem könyvet írt; a töredékek beemelésével könyvvé kerekített DIASZPÓRANEMZET pedig e szándék *ellenében* született.

A közlésnek a megvalósulttal szembeni más lehetséges módzatait azonban csak a tartalom – a sajátos Szabó Zoltán-i nemzetgondolat – mögöttes rétegeinek felszínre hozatalával fontolhatjuk meg. Az ilyen elvi lehetőségek átgondolásához ugyanis az szükségeltetik, hogy ne csak elméleti tartalma, hanem értelmi-érzelmi, élethelyzetbeli háttére szerint is értelmezzük az elkészült hét fejezetet, valamint annak megannyi korábbi szövegvariánsát. Az ok-

nyomozó áttekintésnek gyakorlati haszna persze már nemigen lehet. De ezen az úton talán feltárhatjuk azokat a mélyebb lélektani és morális motívumokat, amelyek gátját vetették, hogy Szabó Zoltán valóban *készre* írhasssa témagazdag és szerteágazó kéziratanyagának mind közül számára legfontosabb darabját: a nemzetkérdésről tervezett nagyszabású monográfiát.

Mindemellett, az áttekintésből remélhetőleg általánosabb tanulságok is adódnak, mégpedig a szellemi hagyaték kezelésének íratlan játékszabályairól. Mert a DIASZPÓRANEMZET születése felvet egy fontos erkölcsi kérdést: az utókor felelősségének kérdését a halott ember *alkotói szabadsága* és a magánügyekhez fűződő *személyiségi joga* iránt. A könyv kapcsán azt a távolról sem könnyen megválaszolható dilemmát kell tehát átgondolnunk, hogy közkinccsé tehető-e, amit életében valaki az írásztalfiókjának szánt, ha ez a „valaki” történetesen közszereplő? A magam voksa egyértelműen a személyiség jogait, s úgy vélem, e jogok a halál után is érvényben maradnak. De ez talán nemcsak egyéni értékválasztás kérdése. Ahogy igyekszem majd megmutatni, a DIASZPÓRANEMZET mint könyv éppen azért lett megkérdőjelezhető vállalkozás, mert az életében ép érzékkel döntő Szabó Zoltán minőségi ítéletét és legszemélyesebb megfontolásait az utókor felülírta. Igaz, ehhez az óhatatlanul *eltárgyiasító* döntéshez a baráti hűség jó szándékú és a „közkinccsé emelés” magasztos szempontjai vezettek. De a végeredmény mégiscsak egy *ember* többször kinyilvánított szándékának meghágása egy *cél* jegyében – s ez morálisan nehezen igazolható. Az pedig csak ráadás, hogy a DIASZPÓRANEMZET esetében még a cél szentsége sem ad felmentést. Látni fogjuk: a kötet mint szövegvariánsok együttese nem *több*, hanem *kevesebb*, mint a benne publikált töredékek *bármelyike*.

A gondolatmenet

Bár imponálón gazdag irodalmi, történelmi, filozófiai és politikatudományi ismeretanyag segítette a kimunkálást, Szabó Zoltán nemzetfogalma mégsem tudományos kategorizáció. Magyarságkonceptiójának tartalmát, azt, hogy mit ért nemzetet, nemzeti tudaton, tradíción – mindezt magának az olvasónak kell kihámozni és saját használatra bensővé vál-

toztatnia. A szó klasszikus értelmében vett definíciót és a társadalomtudományi okfejtés szabályait követő lábjegyzetes hivatkozásokat senki ne várjon. A szerző érveinek logikai építkezése azonban annak ellenére meglehetősen pontosan rekonstruálható és összegezhető, hogy elgondolásainak szisztematikusan kifejtésére a könyv 295 oldalán sehol sem kerül sor.

Szabó nemzetfogalmát a papírra vetett napi élmények, olvasmányjegyzetek, meditációk, felidézett baráti beszélgetések, újsághírekhez fűzött kommentárok, fiktív dialógustöredékek, valamint naplószerű pillanatfelvételek együtteséből egybeszótt szövegfolyam mint egész adja ki. A montázszerű szövegfüzésből kikerekedő gondolatmenet azonban mégis fesszes, egyértelmű és plasztikus. Olyan, mint egy gobelinkép: ha külön-külön nézzük a sárga, a piros, a kék és a barna szálnyalábokat, elmosódó foltokat látunk, de ha együtt – akkor lovasok, virágok, házak és az égbolt rajzolódik ki a szemünk előtt. Szabó sajátos nemzetfogalmát és magyarságfelfogását tehát *értjük*, mint ahogyan egy gobelint *értünk*. Sőt a szerző vonalvezetése nemcsak szemünket és agyunkat, hanem egyéb érzékszerveinket is mozgásba hozza. Képszerűen *látjuk* a londoni szobát, ahol Voltaire Széchenyi és Eötvös mellett lakik a könyvespolcon, és az elrendezésnek jó oka van; fülünkkel *halljuk* a kétségbeesett beszélgetést a magyarországból (így, két szóban, jelzős szerkezetként – ahogy ő nevezi) Londonba vetődő okos egyetemista és az időszó író között, amikor az előbbi szemtől szembe osztja a sértést a honi lecke hű megidézésével: aki külföldön él, az nem magyar, hanem „külföldi” – magyar csak az, aki Magyarországon lakó; újunk között *érezzük* a szép kiállítású angol nyelvű hazai akadémiai kiadványt – az INFORMATION HUNGARY-t –, amely bibliofil lapjain letagad ötmillió határon kívüli magyart, s a szerző halk, ám megfellebbezhetetlen kommentárjaitól kísért lapozgatásba a hátunk is *beleborzad*. Igen, a szépíró Szabó Zoltán fejtegetései a szó szoros értelmében a *zigereinkig* hatolnak, s ez célja szerint van így.

Szabó felfogásában ugyanis a nemzeti együvé tartozás nem elvont entitás, eszme vagy politikum, hanem *megélt* valóság, kinek-kinek legbensőbb sajátja. Olyan *tulajdonságunk*, ami nélkül nem léteznénk – akár tudatosítjuk magunkban, akár nem. Ezt a létmódot merőben

a racionalitás síkján nemigen lehet elbeszélni – az érzelmekből, élményekből, emberi viszonylatainkból, életünk történetéből formálódik. Kicsit mindenkinek másképp, de mégis úgy – s ez a nemzet(iség)beliek közös történelme, emlékanyaga, tradíciója –, hogy az egyazon közösség kötelékébe tartozók létmódjuk közös-sége kapcsán el nem téveszthető módon egymásra ismernek a másikkban. Ha pedig a ráismerés gesztusát már megtették, akkor a nemzetfogalom igazán egyszerű szavakba önthető: „*A nemzet: közösség, amely emberekből tevődik össze. A nemzeti tudat: közösségi tudat, a nemzeti érzés: közösségi érzés, amely a nemzetbelieket az emberek közül elsősorban a velük egy nemzetbelihez fűzheti. Ez olyan magától értetődő, annyira nyilvánvaló, hogy aránylag ritkán fejeződik ki. Aránylag kevesen veszik észre, hogy jobb az ilyesmit kimondani. Ez elősegíti azt, hogy a politika ezt az egyszerű igazságot kiküszöbölje a tudatokból, s ideológusok vagy propagandisták az eszmeiség területére tolják át, vonzóerőnek, általában állami célok szolgálatában, a nemzetet. Így lesz a köztudatban a nemzeti érzés olyan lelkesültség, amely állami célokhoz fűzi a nemzetbelieket. S elhomályosul éppen az, ami kétségbevonhatatlan, vagyis hogy a nemzeti érzés családi érzés... Az egyéni lét értelme igen jelentős mértékben függ attól, hogy a nemzet a maga identitását mennyire fejezheti ki, s azt a levegőtlen állapotot, amely ezt elfojtja, az emberek számára nemcsak más nemzetbeliek válthatják ki... A nemzet-tudatot legméregzőbben az sebesítheti meg, ha a nemzetbeliek egy része, többsége, a nemzetbelieket, ha másutt élnek, még a tudatából is kiküszöböli. Ez a lehető legbiztosabb módja annak, hogy nacionalizmust váltson ki utóbb.*” (Kiemelések tőlem – Sz. J.)

S mert a nemzet mint egyéni és közösségi létmód mindenképpen mások által meghatározott, mindenképpen a közösség ép (ön)védelme vagy identitásának történelmileg elszennvedett csorbulása alakítja a sajátos nemzeti karakterológiát – a magyarnak magyarhoz való viszonya minden más emberi és közösségi reláció alfája és ómegája. Akár az egyes emberről gondolkodunk, akár a nemzetről (Szabó fogalomhasználatában: a nemzetiségileg összetartozókról), reakcióit, helyét a világban, önképét és a másokról alkotott felfogását nem értelmezhetjük e közösségi viszonyok történelmének megértése nélkül. Ezért mondhatjuk, hogy a nemzet *alapkategória*: sem lélektan, sem szociológia, sem történettudomány, sem

kultúra, sem – végképp – a politika nem élhet meg a bennünk lakó nemzeti reflexek felszínrehozatala nélkül.

És ha innen tekintjük, akkor a nemzet(tudat) torzulásainak átgondolása, majd terápiája nélkül nincs egészséges (nemzeti) közösségi fejlődés, nincs modernizáció, nincs haladás sem. Akkor a nemzeti gondolat mindegyre *honfogyoly* marad – ahogy Szabó Zoltán Szechenyit idézve írja. A „honfogyoly” nemzet csak önmagára tekint, mértéke és referenciája saját provincializmusa. Képtelen a tanulásra, képtelen mások sikerének méltatására, és persze – képtelen az összefogásra. A sérelmek ismételtetése és a folytonos bűnbakkeresés megteszi a magáét: történelmi léptékben „torzul az alkat” és vele torzul a közösség egyes tagjainak személyisége. Ami kikerekedik mindebből, az nem más, mint a sérült mindennapi nemzet-tudat: „Az a szenvedélyesség, amit az ember akkor érez a nemzet iránt, ha magyar, nem a szó szokványos értelmében nemzeti vagy közösségi... A magyar ember, nekem úgy rémlik, általában büszke rá, hogy ő magyar, vagy titokban, vagy nyíltan. Arra azonban egyáltalán nem büszke, hogy mások is vannak, akik magyarok. Vagy éppen másféle magyarok is vannak. Ez inkább zavarólag hat saját büszkeségére... Ha szenvedélyünk a tragikum felé hajlik, akkor nem a közösséget gyarapítja, hanem az egyént nemesíti. Nemzeti érzése egyéni közreműködése nélkül is tragikus hőssé emeli saját szemében a magyart... Részben alighanem ez a különleges nemzeti érzés magyarázza, hogy magyarok hajlanak rá, hogy magyarokat nem magyarokként tartsanak számon egymás, vagyis magyarok között. Gondolatban a másik magyart, akinek asszimilálására sem kell törekedni, disszimilálják... A magyar emlékezetek számtalan amerikai, brazíliai, argentin, svédet tartanak számon, mert Magyarországon jártak, elfeledkezve arról, hogy ezek mind magyarok voltak... Erdélyi magyarral is előfordult, hogy Bukarestben a neve után magyarnak tekintették, Budapesten viszont az útlevele nyomán románként nevezték... A gátoltság abban, hogy magyar magyarokról, magyar dolgokról szóljon, magát és másokat ebben a minőségben tartson számon és vegyen számba, föltétlenül megalázó, akár a múlt zavaros örökségének szégyene, akár a jelen fortélyos félelmeinek az okozója – vagy mindkettő.”

A másokat megalázó, magunkat meg lealázó kirekesztő hajlandóság tehát bennünk lakozik. Jóval egyszerűbb volna a képlet, ha csak a

mindenkori politikát kellene okolnunk, amiért magyarnak mindegyre a *magyarországit* tekintik – akár a színéről, akár a visszajáról teszi ezt (azaz, akár a határon kívül élők magyarságának megvonásával, akár a magyar állam karjának a határon túlra nyújtásával igyekszik a nemzeti együvé tartozásnak állami-hatalmi érvényt szerezni). De a politika valójában csak rásimul a történelmileg belénk ivódott torzulásokra. Hiszen kirekesztő gondolkodásunk – Bibó szóalkotásával élve – egyúttal *territorio-centrikus*, sőt *államcentrikus* gondolkodás. Mi sem igazolja ezt jobban, mint szóhasználatunk reflexei. Belátható: igencsak hajlunk rá, hogy mindegyre egyenlőségjeleket tegyünk a nemzeti-közösségi együvé tartozást megjeleníteni hivatott kifejezéseink – a *magyarság*, *magyar nyelv*, *nép*, *nemzet*, *haza*, *ország*, *állam* kategóriái – közé. Sőt mi több, az egymás szinonimáiként kezelt kulcsfogalmakat nap nap után szinte észrevétlen mozdulattal csúsztatjuk egybe, hogy azután magunk se vegyük észre többé: „ártatlan” csúsztatásainkkal jókora csapdába léptünk. Amikor ugyanis a szinonimák között végül rangsort teremtünk, és a magyarok közös-ségének legszentebb kategóriájaként mindegyre a *magyar nemzetállamot* soroljuk az élre, csak a történelmi következmények láttán ébredünk rá (majd persze újra meg újra „elfelejtjük”), hogy az összetartozás emblémájául egy *közösségeden*, ugyanakkor *hazugságalapú* kategóriát választottunk. Márpedig, ha – Szabó Zoltán briliáns történelmi-lingvisztikai fejtegetéseinek nyomvonalán haladva – bonckés alá helyezzük a fogalomtársításokat, egyszerű logikai úton eleve is beláthatjuk a buktatókat.

Mert való igaz: a „magyar nemzetállam” lelőhelye Magyarország – egy területi egység, egy ország. De ez az ország nem a *nemzet* hazája. A nemzetbe tartozók egyharmada ugyanis nem Magyarországon él, nem a magyar ország államának polgára, sőt talán még a magyarok nyelvét sem beszéli – „mindössze” gyökerei, odatartozása, lojalitása, érdeklődése és identitása szerint *magyar*. Ugyanakkor a „*nép*” fogalmát sem vehetjük az együvé tartozást megjelenítő kategóriaként számba, mert azt meg lejáratta a történelem. Hiszen az úri nemzet és a póri nép kettéosztott történelmi Magyarország szociológiailag nemigen alkotott egy közösséget, annál is kevésbé, mert

a népből a huszadik század első harmadában mintegy másfél millió (koldus) kivándorolt és „hazát cserélt”. A kommunizmus éveiben ugyan a „nép” – a pórból lett proletárok – vált a legfőbb hivatkozási alappá, de e hivatkozás jegyében sohasem volt népellenes elnyomó hatalom kerekedett felül – ami sok évtizedre elintézte, hogy aki *népet* mond, a közösség tagjainak egyetértése helyett bizton számíthasson a tömeges idegenkedésre. Baj van tehát minden átfogó kategóriával – azok vagy így, vagy úgy, de egytől egyig alkalmatlanok a magyarok *összességének*, a magyar nemzetiségű emberek *közös-ségének* kifejezésére. Az egyenlőségjelek sántítanak és hazudnak, az egymásba skatulyázó fogalomalkotás viszont – ismét – kirekesztő tartalmú. Ráadásul a mind közül leggyakrabban hivatkozott kategóriával – a magyar nemzetállam fogalmával – az előbbiekek mellett még további baj is adódik: annak inherens hatalmi tartalma miatt. A kategória említésével ugyanis a beszélő a közösség mint *emberek fölé* emel egy *dolgot*, az államot, s ezzel az összetartozás egyenrangú viszonyai helyett legitím tartalmat ad az alá-fölérendeltség relációinak, s primátust azoknak, akik felül vannak – hiszen az állam végül is ők maguk. A mindegyre sántító közösségi fogalmak használatából előálló nyelvi zavar azután önálló életre kel, s immár maga lesz a gondolkodás alapja, a gondolkodás viszont a zavarodott identitástudat mindennapi fenntartója. Ha pedig ezt belátjuk, akkor a torzult nemzetudatból egyenesen levezethetők „tipikus magyar” tulajdonságaink: híres kishitűségünk, könnyű szívvel vállalt alárendelődésünk minden magasabb instanciának, titkos lázadásunk ugyanezek ellen, örökös áhítózásunk a külső – mindenekelőtt a „nyugati” – segítségre és megváltásra, idegenkedésünk a *nagy szabadságtól* kis napi elszabadulások reményében, ágálásunk a törvény ellen és ácsingózásunk az állam nyújtotta kivételekért stb. Mindez ideológiai síkon a „kis ország vagyunk”-tudatban összegeződik, s körülbelül a következőkre szolgál: „*Ezt a kis ország vagyunk, kis nemzet, kis nép szót a magunkéknak élőlétben hallottam gyakran olyanoktól, akik Magyarországból jöve kerestek fel, s alkalomadtán mély meggyőződéssel hangoztatták, szólamosan és közhelyesen, többnyire mulasztások indoklására, jóra való restség igazolására, kis kockázatok kerülésére, lényegesek*

elkerülésére, a provinciális méltatására, megalkuvások melegségére, beletörődés nemesítésére; ...a kicsinység általában perdöntő érvként hangzott el, azt részben voluntarisztikus impotenciának magyarázva meg, amelynek két haszna van: az egyik, hogy azt, aki mondja, minden várazkodásra feljogosítja, a másik az, hogy egyidejűleg érezteti, kifejezi, hogy tőle magától semmi se várható.”

De ha a nemzetudat torzulásai ennyire belénk ivódtak, ha mindennapi viselkedésünk ennyire árulkodóan magán viseli az évszázados sérelmek kiváltotta kisebbségi érzés, megcsalottság, kiábrándultság és bizalmatlanság jegyeit, akkor van-e remény valaha is arra, hogy mindez máshogyan legyen? Van-e remény a gyermekded vonások levetkezésére, felnőtt viselkedésminták elsajátítására s arra, hogy más „nagy” és „kis” nemzetek fiával egyenrangú módon kérjünk magunknak jogokat, illetve hozzájuk hasonlóan vállaljunk felelősséget is? Van-e tehát kiút a bűvös körből, s ha van egyáltalán, akkor hol kell azt keresni?

Szabó Zoltánnak egyértelmű és bizakodó válasza van erre a kérdésre: a kiút a *nemzetudat rehabilitációja*. Bizakodásának alapja nem bornírt kincstári optimizmus – ilyesmi amúgy is idegen volna alkatától, műveltségétől és mélyen történeti gondolkodásától –, hanem a magyar kultúra, a magyar közgondolkodás egykoron „uralkodó eszméi”, amelyek tudásunk legmélyén ott szunnyadnak, s amelyeket sok évtizedes Csiplerózsika-álmukból „csak” életre kell kelteni. Csiplerózsika felébredésének nyitja pedig a magyar kultúra egységének újbóli megteremtése országhatárok, állami korlátozások, hatalmi megfontolások és kistípusú taktikázások nélkül. Ezek ismerős szavak: hasonlókat olvastunk már a SZELLEMI HONFOGLALÁS-ban és a TEREPELVERÉS-ben. Valóban, Szabó Zoltán számára a program évtizedek múltán is ugyanaz, mint annak idején, a harmincas években vagy az 1956-os forradalom leverése utáni időkben volt. Szemében fejlődésünk és a nemzetek közösségébe való méltóságteljes bekapcsolódásunk egyedüli záloga akkor is, most is a nemzeti kultúra értékeinek rehabilitálása és a közösség integritásának helyreállítása.

A kultúra, amelynek rehabilitációját sürgeti, a nagy formátumú múltbéli és jelenkori összmagyar gondolatkinccs – olyan kivételes al-

rotók írásaival és eszméivel, mint amilyen Kossuth, Széchenyi, Kölcsey, Eötvös életműve volt a tizenkilencedik században, Babits vagy Németh Lászlóé a huszadik század első felében, és Illyésé, Bibóé, Szűcs Jenőé, Cs. Szabó Lászlóé Szabó Zoltán kortársai között. Az író megannyi kis esszé szentel gondolataik beható és értő elemzésének. Ezekben az elemzésekben mindenkor az egykorú Nyugat legnagyobb hatású alkotásaival (Voltaire, Goethe, Orwell gondolataival) való összevetésben mutatja ki, hogy a magyar kultúra valóban európai beágyazottságú kultúra volt és maradt, és legnagyobbjainak teljesítménye minden időben a szó legnemesebb értelmében vett európai mércéhez igazodott. Gondolkodói nagyságuk titka pedig ötven vagy száz év előtt is abban rejlett – és ez ma sem lehet másként –, hogy egységben látták minden magyarok nemzeti összetartozásának és Magyarország európai felzárkózásának kérdését, továbbá, hogy e kettőtől elválaszthatatlan volt számukra a nemzeti függetlenség ügye.

Ez utóbbi alapértéket azonban a magyar állam politikája hol a nemzeti egység, hol a szűken értelmezett technikai-anyagi modernizáció – hol mindkettő – oltárán többször is feláldozta. A sor – láttuk – kezdődött a kiegyezéssel, folytatódott Trianonnal és tetőzött az '56-os forradalom leverése után restaurált kommunizmussal. A szűk látókörű politikák azonban sohasem maradtak büntetlenek, így Magyarország legújabb kori történelmében sem – a legfőbb büntetés a felzárkózás helyett az Európától elválasztó szakadékok mélyülése és a nemzet(tudat) további károsodása volt. A száz éve tartó trend a Kádár-korszakkal talán legcsúfosabb szakaszához ért – Szabó Zoltán előtt ez mindvégig világos volt. Így persze egyetlen pillanatig sem dőlt be a magát a „nemzeti közmegegyezés” letéteményeseként hirdető „puha diktatúrának” és hazugságokra épülő modernizációs reformjainak. Úgy látta, a kádárizmus minden bűvészkedése ellenére a gulyáskommunizmus történelmileg veszélyes találmány, amelynek révén a „konszolidált” magyar nemzet csak „honfogyobb” lett korábbi honfogyó önmagánál. A levert forradalomról való hallgatásért cserébe felülről csepegtetett kis szabadságok álszabadságok, a külföld „felejtésére” építő adósságokból teremtett relatív jólét (párt)állami kizsákmányo-

lást takar, a nemzeti egység a megfélemlítettek és elnémítottak látszategysége. Az ő tömör megfogalmazásában: „Az eszmék a maguk eszmei mivoltában nem fejlődést meghatározó erők. Valósággyá azzal válnak, hogy benne vannak az emberi fejekben. Abban az esetben, ha igényeket váltanak ki sokakból, s ezek a törekvések összegeződnek a társadalomban... Az állam nem okosodik. Az, ami az 1970-es években államilag lehetséges... az általa [Eötvösről van szó – Sz. J.] felállított alapdiagnózissal nemcsak hogy összefér, hanem azt egyenesen igazolja. A fonákjáról. Vagyis... az állam fogalma, mai értelmezésben, ellenkezésben áll az ember szabadságigényével, a munkásosztály egyenlőségigényével s az egy nemzetbeliek nemzetiségességéből fakadó igényeivel.”

A magyar kultúra egységének rekonstrukciója tehát a jelenlegi (értés: az 1970-es, 80-as években uralkodó) magyarországi politikai viszonyok közepette lehetetlen. Újabb esély legfeljebb egy újabb '56-tal adódhatna, de Szabó Zoltán kellően realista ahhoz, hogy lássa: a forradalmaknak az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után Kelet-Európában végképp befejezett. Igaz, némi reménysugarat jelentenek a bontakozó ellenzéki mozgalmak: legalább az igaz szó kimondható, s ez egy lépés – ha csak kezdeti is – az álmodott kiút irányába. De *politikai áttörést* ezektől a mozgalmaktól nem remélt – a nyolcvanas évek elején még nem is remélhetett.

Ha meggondoljuk, mindez magában is elég magyarázat arra, hogy a nemzet szenvedélyében élő író itt megálljon, s művét befejezetlen esszéként hagyja abba. Valahogy így: „elmondtam a történetet, levontam a következtetéseket, de megcsinálni nem tudom, amire jutottam”. Mert megcsinálni csak az emberek és csak együttes akaratukból tudják, ők azonban (hon)fogságban vannak. Nélkülük, a saját akaratukból megkezdett saját (ön)terápiás mozgalmuk nélkül minden nemzetjobbító törekvés vagy elenyészik, vagy elbukik – foganatosítsák e törekvéseket akár azok, akik a „zöm-béliek” országában élnek, akár azok, akik a diaszpórában. Nemzetfelfogásának önmagát sem kímélő következetes végiggondolásából adódik, hogy Szabó Zoltán ezekkel is, amazokkal is perben áll, és mindegyiküktől elhúzódik. Mert: megérti, de morálisan elfogadhatatlannak tartja a hazai értelmiség kiegyezését a kádári hatalommal – többségük „realpoliti-

kus” meghunyászkodását azonban kívülről osztorozni ormóttan és ildomtalan vállalkozás volna, így tehát válasza inkább a csendes visszahúzódás; megérti, de morálisan mélyen elfogadhatatlannak tartja a nyugati magyarok egy jó részének kacérkodását a támogatásukért udvarló Kádár-rezsimmel – kapcsolódni hozzájuk valamely kultúramentő átláció keretében azonban politikai meggyőződése és ízlése ellen való; megérti, de morális és politikai kalandorságnak tartja más nyugati magyarok próbálkozásait a bontakozó hazai ellenzéki mozgalom kívülről való „fűtésére” – jól tudja, a játék nem a külhoniak bőrére megy, mások kockázatainak növelését viszont finnyás erkölcsi érzéke tiltja. A jelenkor politikai asztalánál tehát neki – ő mindenképpen így látja – nemigen osztottak lapot. Így azután marad a magány és a múlt, az egyetlen toposz, ahová biztonsággal és tartással vissza lehet térni. Akkor is, ha korholja magát ezért: *„Túl hosszú ideje maradtam a magyar múltnak abban a szakaszában, amikor a modern politikai gondolkodás szokincse, keretei és modora kialakult. Abban a negyedszázadban rekedtem meg, amely egyedül rokonszenves az azóta eltelt negyedszázadok között...”* – Igen, „jó volna” továbblépni – de sem erkölcsileg, sem politikailag nem lehet. A pontot ott kell kitenni, ahol azt a történelmébe ágyazott ember sorsa diktálja: a fel nem adott remény kimondásával.

A torzó tehát *így egész*, és azért *egész* így, mert a Szabó Zoltán-i értelemben felfogott nemzetiségesszeme maga is torzó maradt. A művet a számára adott életben tisztességgel – az ő magas mércéjű tisztességével – befejezni és *készre* írni nem lehetett. Halála (1984) óta persze fordult a történelem. De a nemzet(i)ség)esszeme torzulásainak kiküszöbölésén – úgy, ahogyan azt Szabó Zoltán, Bibó István és Szűcs Jenő értette – ez egyelőre keveset lendített. Így a torzó egyelőre történelmileg is azonos maradhat önmagával – érvényét nemcsak tartalma, de formája is igazolja.

A könyv

A kötethez írt ELIGAZÍTÓ ELŐSZÓ tanúsága szerint a DIASZPÓRANEMZET ÖSSZEÁLLÍTÁSOKOR András Sándort három szerkesztői megfontolás vezette: egyrészt, hogy széles körben megismertesse Szabó Zoltán igencsak újszerű nemzetiség- és magyarságfelfogását, másrészt, hogy köz-

kinccsé tegye mindazokat az értékes töredékeket, amelyek hű dokumentumai egy nagy ember évtizedes szellemi vívódásainak, harmadrészt, hogy részleteiben dokumentálja egy átütő erejű, ám bonyolult gondolatmenet építkezését.

Ha meggondoljuk, e három célkitűzés három irányba vezet. Az elsővel könnyű a dolgunk: Szabó Zoltán maga által is véglegesnek szánt nagyesszéje a maga rendezte és maga szerkesztette módon várt az értő kiadóra, hogy az apróbb géphibák és az írógépbe írt szöveg kis stíláriis zökkenőinek kiigazítása után nyomdába kerülhessen, amikor arra a honi történelem ideje is elérkezett.

A második célkitűzéssel már nehezebb a helyzet. Egy ember vívódásának története ugyanis vagy közkinccs, vagy sem. Az igazi kérdés e tekintetben az, hogy neki magának mi volt erre az intenciója. Tudjuk persze: az emberek életükben többnyire nem foglalkoznak szellemi utóéletükkel. Úgy gondolják, hogy író-asztalfiókjuk kulcsa akkor is a zsebükben lapul majd, ha már nem tapogathatják a zsebet. Ezért a kulcs új birtokosának – legyen az hozzártatózó, barát vagy szellemi bajtárs – igen nagy a felelőssége. Tudnia kell, hogy mikor milyen irányban fordítsa a zárban a kulcsot: valahányszor az íróasztalhoz lép, egyszerre kell eljárnia a halott szellemében és az élőknél a halottra (annak szellemi hagyatékára, minden írott betűjére) való szükségletei szerint. Az egyensúlyt igen nehéz kialakítani – már csak azért is, mert örök érvényű receptek és máximák e téren nincsenek. A szellemi hagyaték kezelőjének tehát olyan „puha” dolgokba kell kapaszkodnia, mint saját megérzései, az elhunyt barát iránti kegyelet, a nyilvánosságra hozandó írások és dokumentumok minőségének és készütségi fokának felmérése – mégpedig sokszor egyszerre kettős látásmódban, a szerző talán túlon túl szigorú és az olvasóközönség talán túlon túl kíváncsi szemüvegén át stb. Embert próbáló feladat tehát az ilyesmi, és így aztán ember legyen a talpán, aki mindig képes a jó döntésre. De a döntéshez mégiscsak van segítség, és ez nem más, mint a fontos dolgok szakszerű tárolására szolgáló intézmény – a *levéltár*, a korlátolt nyilvánosság szakmai intézménye.

Szabó Zoltán kéziratához, vívódásainak dokumentumaihoz nem a könyvesboltok látoga-

tóinak, hanem az archívumok kutatóközönségének van köze. Élete, alkotásai, műve és kivételes emberi tartásának dokumentumai fontos alapanyagul szolgálhatnak megannyi jövődöntő történész, szociológus, antropológus és esszéista munkájához; a hozzáférés biztosítása tehát *közügy*. Egy szellemi hagyatéknak megnyitása azonban nem azonos annak publikálásával. Annál is kevésbé, mert esetünkben megannyi elszórt mondat, közbeszúrás és utalás jelzi: Szabó Zoltán pontos különbséget tett ki nem dobott, de a fiókok mélyére süllyesztett magáncélú feljegyzései, illetve a nyilvánosságnak szánt írásai között. És mert magamutogatásnak tekintette volna, hogy az előbbieket is nyomtatásban lássa viszont, kinyomtatásukhoz az utókornak sincs joga.

A DIASZPÓRANEMZET-et összeállító András Sándor harmadik megfontolása – egy gondolatmenet építkezésének végigkísérése az első téglák lerakásától a tetőszerkezet felhúzásáig – látszólag vonzó vállalkozást ígér, Szabó Zoltán munkamódszere azonban nem teszi azt alkalmassá a megvalósításra. Mert az író nem *házat* épített, hanem – említettem – *gobelint* szőtt. Mint azt a Szabó Zoltánnal londoni éveiben naponta érintkező Czigány Lórántnak a TEREPPELVERÉS című kötethez írt hosszú bevezetőjéből megtudjuk, a „szövmunka” valahogy így zajlott: „Az autonóm nemzeti lét alafogalmai: »nép – nemzet«; »haza – ország – állam«. A hetvenes évek elejétől főként ezzel foglalkozott, s a témáról vastok, nem végleges formába öntött kéziratcsomókat hagyott hátra... elsősorban a tisztázás igényével írt. Kitűnő stílusza volt, aki tudott könnyedén és gyorsan írni, de a megszenvedett, verejtékkal kiérlelt prózát tartotta csak műnek: csak azt, amiben a szerző pontosan azt mondja, amit akar... Mivel amit írt, ritkán tekintette végső megfogalmazásnak, kéziratot sohasem adott ki szívesen a kezéből... Kéziratait általában három példányban készítette indigóval, majd részeket kézzel átvirt. Ezután az első példányt újraserkesztette betoldásokkal és ollóval, s a második vagy harmadik példány közben készült variánsait is beleszabdalta az új szövegbe. Jó néhányszor tanúja voltam, amint a »végleges« változatot állította össze, ilyenkor a kimaradt részek, kitűnően megírt miniszék, mivel szerkezetileg nem illettek bele új elgondolásába, egyenesen a kandalló tüzebe repültek.” (Kiemelések tőlem – Sz. J.)

A „kandalló” nyilván képletesen értendő –

látjuk, sok ezer oldal megmenekült a tűztől. De a lényegen ez keveset változtat: szerzőjük a szó átvitt értelmében mindenképpen a tűzre szánta azokat is, éppen mert *nem illettek bele* az adott gondolatmenetbe. Mert máshová kanyarodtak, mert még kiérleletlenek voltak, mert túl nyersen és át nem értékeltnek mondtak el egy-egy friss élményt, mert túl sommás ítéletet alkottak emberekről, helyzetekről és eseményekről stb. Ha most mégis kinyomtatva látjuk a megannyi okból kidobott darabokat, attól csak elpirulunk: *valóban* ilyen mélységig közünk volna egy ember magánéletéhez, indulataihoz, magából kiírt, de fennhangon kimondani nem szándékozott keserűségéhez és – néhol – pikírtségéhez? Kötve hinném, hogy ez így lenne, s ha így van, akkor jól lenne. Az ilyen dokumentumok *magánlevéltárba*, a feleség, a közeli barát, a pályatárs személyes gyűjteményébe valók. De semmiképpen sem tartoznak a nyilvánosságra.

Arról már nem is szólva, hogy az efféle magánírásművek (éppen mert szerzőjük önmagának, gondolatai tisztázására és/vagy nyersebb érzelmei, indulatai szublimálásaképpen írja azokat) óhatatlanul *ismételnek*. Ismételnék ötletet, ismételnék szófordulatot, de néha egész hosszú passzusokat is. Az ismétlés mint lélektani folyamat betölti a neki szánt funkciót: mire hangosan kimondjuk azt, amit magunkban és magunknak már százszor elmondunk, elpárolog a harag, kikristályosodik a fogalom, letisztul a kép. De az ismétlés semmiképp sem a tudás anyja, ha a gondolatmenetek, szófüzések, élménybeszámolóok egyszerű fogalmazási variánsai azok, amelyeket újra meg újra a szemünk elé tolnak. Ettől csak feszengésünk fokozódik – egyre kevésbé értjük, hogy mindehhez magunknak mi közünk is lehetne. Sőt. Előbb-utóbb el is unjuk a dolgot, és valahogy úgy érezzük: vagy minket néz szűkagúnak a szerző, vagy ő nem képes otról a hatra jutni. – Pedig a fentiekben igyekeztem bemutatni: Szabó Zoltán esetében egyik sem igaz.

Nemzetiség- és magyarságfelfogásának természetesen ezzel együtt *van* története, és ez a történet izgalmas módon publikálható is lett volna. Láttuk, írásaiban a harmincas évektől fogva vissza-visszatér a téma, sőt a hetvenes évek elejétől haláláig ez uralja a terepet. A kifejtés formája persze igen sokféle: újságcikk, recenzió, szösszenet, naplószerű beszámoló,

kis- és nagyesszé egyaránt van közöttük. De azért e formai változatosság töretlen gondolati építkezést takar: ebben az értelemben házat és nem gobelint. Egyszerű időbeli és tematikus sorrendben egymás után rakva egy válogatásban jól elfért volna mindegyik. A kikerekedő könyv pedig értékes és izgalmasan új olvasmány lett volna – függetlenül attól, hogy egyes darabjaival Szabó Zoltán egy vagy más korábbi kötetében már találkozhattunk.

De az előző bekezdés ígéinek feltételes múltját talán jövő idejűre változtathatjuk, amikor annak a reményünknek adunk hangot, hogy a hagyaték közzétételének szempontjait követő kötetek után Szabó Zoltán „Összegyűjtött munkái” között egyszer majd egy ilyen válogatást is üdvözölhetünk. A változó szerkesztői szempontok szerinti újraközlésre – és az egyes tematikus összeállítások önálló életére – van már példa: a Szabó Zoltánéval életrajzban és gondolatközösségben rokon Bibó Istváné az. A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 után az elmúlt két évtized során legalább négy különböző szövegkörnyezetben látott napvilágot, a négy kiadás pedig más és más közönségre számíthatott. Ahogy Bibó felfogását a zsidókérdésről, úgy Szabó Zoltáné a „honfogyó nemzet” kiszabadításáról szóló gondolatait sem fenyegeti az „agyonidézés” és elcséplés veszélye. Célzott tematikus válogatás(ok)ban való újbóli közzétételük olyan ismétlés lehetne, amely a tudásnak ha anyja nem is, de legalább nemzöje.

Szalai Júlia

ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIÁNK

Kis János: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*
INDOK, *Fundamentum könyvek*, 2000.
279 oldal, 1980 Ft

1. Az ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA olvasójaként, még ha legszívesebben elhessegetném is magamtól, nehezen tudok szabadulni a következő kérdéstől: vajon nem a jogállami forradalmat lezáró (egyik) művet tartom-e a kezem-

ben? Ha ez igaz lehet, akkor a másik Sólyom László *AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON* című ugyancsak jelentős összefoglaló munkája volna. A recenzens ugyan azt gondol, amit akar, a papír türelme pedig végtelen, de azért ajánlatos óvatosan fogalmaznia, hiszen Kis Jánosnál semmilyen utalást nem találunk a jogállami forradalom végéről, olyannyira nem, hogy a *jogállami forradalom* kifejezés, ha jól emlékszem, talán csak egyszer és akkor is idézőjelben fordul elő a műben, ami ugyancsak nem véletlen. Kis legfeljebb odáig megy el, mint amit az Alkotmánybíróság-tanulmány első mondatában állít, hogy: „Az Alkotmánybíróság a rendszerváltás szülötte.” (107.) Sólyom művének címében pedig éppenséggel, ha a logika szabályai nem zárják is ki gyanúmat, a *kezdet* szó ellentétnek látszik lenni azal, hogy bárminek is vége szakadt volna.

A jogállami forradalom paradoxon. Ha azt mondom, vége van, akkor, az ellentmondás látszólagos, a válságról is beszélnem kellene, amit most nem teszek meg.¹

A forradalmak – és ennyiben nyilván a jogállami forradalom sem különbözik a forradalmaktól – rendszerint perse nem szereplők óhajainak megfelelően kezdődnek, és nem is eszerint érnek véget, céljaikat pedig nem szokták valóra váltani.² Sikerük, bukásuk (rendszerint ez is, az is viszonylagos) csak utólag, úgy egy emberöltő múltán értékelhető. Ezzel az azonosságoknak nagyjából vége is. Jogállami forradalmunk nem eltörölte, de megalapozta a személy sérthetetlenségét. Nem függesztette fel, hanem bevezette a törvények uralmát. Az alkotmányban az érték, nem pedig az ügyvédi ügyesség világát láttatta meg velünk. Azonban ezek az értékek főleg nem tartalmak-

¹ Ezzel kapcsolatban Kis János, noha a republikánusoknak még a diagnózisát sem fogadja el egészen, különösen nem az állam tekintélyvesztése miatti aggodalmakat, de a törvénytisztelet hiányát a harmadik köztársaság ugyancsak súlyos válságjelenségének tartja. 46–48.

² Ezeknek ugyanis a valóság ellenáll. Azért jó, ha vannak akár reménytelen célok, mert legalábbis élehetőbbé teszik az életet: „A jogállami eszközökkel véghezvitt rendszerváltás ezzel szemben világtörténelmi jelentőségű tény lehet; s éppen morális szempontból is az önlegyőzésnek és a magasabb értékek tisztelésének olyan példája, amelynek sikeres előzménye nincs.” Sólyom László: CsÖND. *Vigília*, 1992/1. 17–21.

ra, hanem eljárás módokra vonatkoztak. A tartalmi forradalmi törekvések érvényesítését (lásd: igazságtétel) az alkotmánybíróság rendre megtiltotta. A magyar jogállami forradalom mindig inkább „intézményi” jellegű volt, semmint „mozgalmi”, mindig inkább az eljárásokról szólt, semmint a tartalmakról.³ A rendszerváltás happening tünetéseire már alig emlékszünk. Az első alkotmánybíróság, megítélés szerint nem alap nélkül, a jogállami forradalom letéteményesének mondta magát. Amint Kis Jánost is, láthatóan, alkotmányos demokráciánkban az (első) alkotmánybíróság szerepe foglalkoztatja mindenekelőtt, olyanmódon, hogy az alkotmánybíráskodás általános elméletét alkotja meg a Sólyom-féle magyar alkotmánybíró joganyagán. Szenvélyes érdeklődésének tárgya, hogy lehet-e morális értelmezése az alkotmánynak, és – mivel meggyőződése szerint az érdemi értelmezés szükséges – hol húzódnak a morális értelmezés határai. Ma viszont nemhogy „mozgalmat” (ezt nem bánom egészen, őszintén szólva), de egyetlen árva közjogi intézményt nem látok, melyet a jogállami forradalom eszményei inspirálnának. A második alkotmánybíróstól, mely a dolgok logikája szerint a Mű folytatója lenne, pedig történetesen talán semmi nem áll távolabb, mint a jogállami forradalmárkodás. Azok a művek pedig, melyeket a jogállami forradalom záróköveinek minősít majd a hálás-hálátlan utókor, valószínűleg nem annak készülnek.

Ha jelenvaló létezőkéről nem beszélhetünk jogállami forradalmunkról, illendő, egészében előttünk álló feladat végre számba vennünk hagyatékát.

Kis Jánostól mindenesetre az emelkedett megfogalmazások idegenek. Hiányoznak az erős jelzők, a képes beszéd, nincsenek elköszülő szavak, mérlegre nem tett mondatok. Arról ír, amit bizonyítani tud és bizonyítani akar. Az látszat, hogy a magyar közjogi berendezkedés nem tárgya, hanem illusztrációja a kifejtésnek,

³ Kis János könyvének vitáján (2000. nov. 26., Kosuth Klub) Sólyom így érvelt: „A rendszerváltás a jognak egészen új szemléletét követelte meg. 1989 előtt, a szocialista rendszerben, a jog a politika eszköze volt, az állampárt akaratát hajtotta végre. A jogállam viszont éppen attól jogállam, hogy a jogrendszer egészét s így a politikát is kérélyteltenül az alkotmány korlátai között tartja. Az új rendszer hitelességének próbaköve volt, hogy a jog uralmát állandóan demonstráljuk.” *Fundamentum*, 2001/1.

de hogy a magyar valóság és benne a közjog szerkezete is tárgya a tanulmányoknak, az a közjó tanulmányból,⁴ no meg az alkotmánybíráskodás elemzéséből is nyilvánvaló. Nincs személyesség, nincsenek indulatok. Mégis, a liberalizmust és a republikánizmust szembeállító KÖZJÓ ÉS HONPOLGÁRI ERÉNY című tanulmányt úgy olvasom, mint amely a szerző életútját, gondolkodói fejlődését nem bemutatja, nem is szakaszolja, de azért mutatja.

Erkölcsei meggyőződése, hogy minden, a triviálisnak tetsző megállapítás is, bizonyításra szorul. „*Abban a világban, melyhez Magyarország felzárkózóban van, az alkotmányos demokrácia széles körű elfogadottságot élvez. Tegyük fel, kivétel nélkül mindenki elfogadja. Ha így volna, akkor is meg kellene tudnunk indokolni, hogy a lehetséges politikai rendszerek közül miért éppen ezt támogatjuk. Mint bármely intézményi rend – sőt, már a politikai intézmények pusztá léte is –, az alkotmányos demokrácia igazolásra szorul.*” (BEVEZETŐ, 7.) Az írásmódra is és a módszerre is jellemző, hogy noha ez a gondolat evidenciának látszik, de tőlem, aki olvasom, megköveteli, hogy mindenben, amit bárki vagy mindenki elfogad – ide értve biztosnak tudott tudományt és szerző életmeggyőződésemet is – kételkedjem. Ugyancsak jellemző, hogy ahhoz a feltételezéshez, hogy „*Tegyük fel, mindenki elfogadja*”, Kis rögtön lábjegyzetet fűz, melyben felhívja figyelmünket arra, szó sincs konszenzusról, hiszen sokan úgy helyeslik a demokráciát, hogy elutasítják a törvényhozást korlátozó alkotmányos megkötéseket, mások csak a demokrácia közvetlen formáját fogadják el, megint mások szerint nincs demokrácia, amíg az a munka világában

⁴ Ahol ilyen passzusokat olvashatunk: „*Váló igaz: ahol a meghatározó politikai világnézetek között hiányzik a kölcsönös elfogadottság és a párbeszéd, ott a res publica veszélyeztetett. Magyarországon ez a helyzet; a nemzeti-keresztény jobboldal mértékadó tényezői a liberális tábor nem a haza közös javának meghatározására tett kísérlet részének tekintik, hanem hol »magyartalanként«, hol »idegenszerűként« jellemezzék igyekeznek kirekeszteni a közösségből, melyen belül fennáll az igazolás kötelezettsége.*” Ehhez a magam részéről hozzátenném – ami persze a mi hazánkban nem meglepő –, hogy a magukat liberálisnak mondók közül is sokan szívesen kizárnák számos ellenfelüket a vitából. Kis mindenesetre így folytatja: „*Ha igazam van, akkor inkább arra érdemes törekedni, hogy az uralkodó eszméramlatok képviselői partnerré váljanak a soha véget nem érő nyilvános vitában.*” (47.)

nem érvényesül, egyesek pedig a tekintélyuralmat helyeslik a demokrácia helyett, végül vannak, akik az állam nélküli rendet, az anarchiát helyeslik. Ez nagyon nehézzé, indázóvá teszi Kis tanulmányait, de az olvasás, a figyelem szorgalma hasznot hoz. A szerzőnél kevésbé fegyelmezetten gondolkodó olvasó (így a recenzens) érvelési technikája csiszolódhat, a kifejtés világossága ugyancsak hasznunkra válhat. A szerző jó erősen megfogja kezünket, mert szeretné megkönnyíteni az olvasó dolgát. Összefoglalókat ad, előre elmagyarázza a nehezebb szakaszokat. Hál' istennek közben nincs az orrunk alá dörgölve, hogy Kis erről is, arról is többet olvasott nálunk. Ígykor még arra is figyelmeztet, hogy nem kell művét végigolvasni, mert „*A politikai filozófiában nem járatos olvasó könnyebben eligazodik tanulmányom gondolatmenetében, ha az ötödik szakasz után mindjárt a tizenegyedikhez ugrik előre, és legföljebb utólag tér vissza a hatodik-tizedik szakaszokhoz.*” (LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA, 59.) Igaz viszont, hogy a szakaszok nincsenek megszámozva, és az alcímek alapján nem is olyan kis feladat az azonosításuk.

Kis János a világos fogalmazás mestere. Valamennyi homály, két- vagy többértelműség – tudjuk – nem feltétlenül akadálya a kifejtésnek a filozófiában, de a jogban sem. Nála nincs ilyen. Noha személytelen, ez az írásmód a magyar (és a kontinentális) értekező próza ellentétes tradícióinak környezetében személyessé válik, ha csak annyiban is, hogy Kis János sajátja. Az évtizedeken át főleg fordításra kényszerült szerző mesterien bánik eszközével, az értekező prózával, mely – az itt-ott megbúvó humor is mutatja – csilloghatna is a keze között, csak hogy ezt nem akarja. Akárhonnan kiragadott öt mondat alapján a szerző mégis jó eséllyel azonosítható.

A kötet három tanulmánya a KÖZJÓ ÉS HONPOLGÁRI ERÉNY, a LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA ÉS AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS A MÉRLEGEN.

A könyv egyik alapkérdése ez: mennyiben más a politikai erény tere az alkotmányos demokráciában, mint másutt; továbbá, mivel a liberális és a demokratikus értékek egységes elméletbe tartoznak, helyesebb mellőznünk a liberális demokrácia kifejezést, s ezért – noha létezik gyakorlata és elmélete is a nem liberális demokráciának – a liberális demokrácia sikeres elméletét a liberalizmus elméletének kell neveznünk. A jelzős szerkezet a szerző szerint

azért kifogásolható, mert nem arról van szó, hogy a liberalizmus a demokrácia egyik lehetséges kiegészítője volna. Nem tárgya az itt közölt tanulmányoknak viszont az – feltehetően, mert ma korlátozott ennek történelmi realitása, ugyanis abszolutisztikus hatalomgyakorlást feltételez –, hogy beszélhetünk a nem demokratikus liberalizmus fogalmáról, elméleti lehetőségéről, mely nyilván a negatív szabadság fogalmi körében értelmezhető. Továbbá hogyan igazolható a liberális demokrácia (azaz a liberalizmus) körében az alkotmánybíráskodás, és hol vannak a határai.

2. Az első tanulmány azt a kérdést elemzi, hogy mennyiben fakadhat a közjó a honpolgári erényből. Ennek kerete a liberalizmus és a republikanizmus kiújult vitája. A liberális elmélet az etikai individualizmusból indul ki. „Mindenki a saját javát keresi”, felelünk, és csak mi felelünk azért, hogy életünk jó és értelmes legyen. Életünknek mentesnek kell lennie mások illetéktelen beavatkozásától, ám nekünk is tekintettel kell lennünk a mások szabadságára. Ez lenne Kant (és I. Berlin) nyomán a *negatív szabadság tézise*.

Azonban, noha a közügyek vállalása, a részvétel értelmes életcél, mégis, Benjamin Constant nyomán, „...*míg a magánügyek terén a szabadsága birtokában cselekvő egyén választása döntő jelentőségű, addig a közügyek terén csak egy a sok-sok választás sorában; hatása ezért itt elenyésző. Amiből az következik, hogy a magánügyeknek szentelt idő az egyén számára jóval értékesebb, mint az az idő, amelyet a közügyek befolyásolására fordít. Ezért olyan politikai berendezkedésre van szükség, mely anélkül biztosít elégséges terjedelmű negatív szabadságot minden ember számára, hogy valamennyiüktől szüntelen éber és odaadó politikai aktivitást követelne.*” (Közjó és..., 18.) Ez alapozza meg a *mérsékelt politikai készenlét tézisé*t.

A mérsékelt politikai készenlét kiegészítendő azzal, hogy nem kívánható meg a polgároktól, hogy választásaikban felülemelkedjenek érdekeiken. A jó politikai rendszer úgy van megszerkesztve, hogy saját érdekeinket választva a közösség javát szolgáljuk: ez az *erény-takarékosság tézise*.

Az új republikanizmus és a liberalizmus vitája – miközben a republikanizmus nem feltétlenül alapjaiban tagadja a liberalizmust, mivel, erre többször is utal Kis János, nem lehetetlen

a liberális és a republikánus hagyomány ötvö-zése (46.) – e tételek érvényessége körül folyik.

A kérdés persze az: ki a honpolgári erények hordozója, meg hogy milyen az ember? Aki csak a joggal foglalkozik, itt akár hátra is dőlhet kényelmesen, hiszen a jog nem sokat mond az ember attribútumairól, talán csak annyit, hogy az ember rendszerint választani, vagyont gyűjteni, adózni, bűnözni szokott, és képes a szenvedésre. Választásával közhatalmat konstituál, ezért aztán adózni kényszerül, ha megszegi kötelességeit, elzárható például, így viszont rosszul érzi magát. Igaz, az alkotmányjog, mely, akárhogy vesszük, csak része a jognak, résnyi ablakot nyit az emberi jelenség más dimenziói-ra is (viszont amennyit nyílik ez az ablak, annyit veszít az alkotmány jogi minőségéből).

A republikanizmus Kis János által bírált eszménye az önzésen felülemelkedő polgár. Kis János mást ajánl: „*Én viszont úgy gondolom, az erény hirdetése könnyen válhat üres morálprédikációvá. Ez csak akkor kerülhető el, ha olyan írott és íratlan szabályok keresésével válaszolunk a demokrácia működési zavaraira, melyek sikere nem az állampolgárok megigazolásán alapul, hanem azon, hogy az egyének számára előnyösebbé válik a normakövető magatartás, és az egyén haszna közeledik a közösség javához.*” (48.)

Hogy az ember választásait mennyire nehéz leírunk, a republikanizmust bíráló szerző maga is példázta. „*Képzeljünk el egy sokoldalúan tehetséges embert – kezdi Kis János, és idézem én némi malíciával, mert miért éppen sokoldalúan tehetséges és, látjuk, példásan szorgalmas, erényes embert választott a szerző illusztrációjához a republikánus erényt bírálva, hacsak nem a bírálendő felfogás iránti előzékenység vezette tollát. – Hazájában a környezetvédelem ügye rosszul áll. Itt nagy szükség volna emberünk képességére... Neki azonban a zenekritika a szenvedélye. Nemcsak a zenei élet felvirágzása okoz neki örömet, hanem az is, ha azt látja, hogy az emberek egészséges és gazdag természeti környezetben élnek... Ha a környezetvédelmet választaná, elégtétellel állapíthatná meg, hogy hasznos dolgokat cselekedett, azonban nem érezné úgy, hogy megvalósította önmagát... A közjót a személytelen megközelítésben legértékesebb alternatíva megvalósítását kívánja. Azt követeli az egyéntől, hogy ő maga is azokat a tevékenységeket válassza, melyek a legalkalmasabbak a személytelen megközelítésben legjobb alternatíva váltságára. Személyes megközelítésben azonban*

ez a választás nem okvetlenül a legjobb... Ha a személyes autonómia alapvető etikai érték, akkor a közjót keresését korlátoznia kell az autonómia tiszteletben tartásának.” (44.) A példa itt helyénvaló lehet, ha a republikánus által választásra, az erényes életre felszólított ideális polgárról beszélünk, merthogy beláthatjuk, az ő áldozatának haszna is bizonytalan. A szerző az erény republikánus értelmezésével vitatkozva a létezés világát írja le itt, ezért némileg igazságtalan vagyok a következő megjegyzéssel. Szóval, bár magam is ismerem a példázat emberét, elég sokáig kellene ácsorognom városunk főterén, ha találkozni szeretnék valakivel, aki kicsit is hasonlít rá. A hajfodrászoknak, autószerelőknak, adótanácsadóknak életét, sorsát súlyos, de kétségkívül másmilyen erkölcsi dilemmák szegélyezik.

A republikanizmus híveit a demokratikus intézményekkel szembeni szkepszis vezérli, közéleti erényeket, készenlétet, figyelmet, részvételt igényelnek a polgároktól. Kis János megértéssel, de határozott távolságtartással szól az új republikanizmusról, és ezt magam is indokoltnak vélem. Nemcsak a lehetetlennel határost kér az, aki normává emelné, hogy az egyén „*a közösség javát önnön magánérdeke elé sorolja*”, de ez az igény veszélyes is egyben. A jakobinus erényeknek a társadalom ellenáll, ebből pedig bajok származnak. Ha lesznek is köztünk mindig, akik a közjót a személyes önzés elé helyezik, ennek a közjónak tartalmában már nem fognak megegyezni. És ez, miközben a választható életcélok egyike marad, hozzáteszem, akár szerencsétlen sors is lehet, ha egészen kitölti életünket. Magamnak semmiképpen nem kívánnék ilyen sorsot.

3. A kötet második tanulmánya (LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA) a „*kompromisszum-tézis*”-t cáfolja. Azt az uralkodónak mondható felfogást bírálja a szerző, amely szerint a liberális demokrácia két (egymást kizáró) érték: a demokrácia és a liberalizmus közötti egyeztetés. Míg a demokrácia a többségi uralmat, addig a liberalizmus az egyéni szabadságot jelenti, a kettő pedig kizárja egymást. Azaz – tegyük hozzá – a liberális demokrácia liberalizmusnak és demokráciának is tökéletlen. E felfogást nevezi a szerző *kompromisszum-tézisnek*. A szerző, aki nem a kompromisszumok embere, ezzel szemben azt állítja, hogy a demokratikus értékeket a libera-

lizmusból kell származtatnunk. Ebből az is következik, hogy a demokrácia értékei nem kívánhatnak olyasmit, amit a liberalizmus kizár. Kis János viszont nem a többségi uralmat tartja a demokrácia ismérvének, hanem „*a népszuverenitás és a politikai egyenlőség elvét kielégítő rendszereket*” tartja demokratikusnak. Hosszan és körültekintően érvel azért, hogy beláttassa, a többségi elv nem megkülönböztető jegye a demokráciának. (70–73.) Akár növelheti is az esélyek egyenlőtlenségét, de mindenképpen fenntarthatja az állandó többség és az állandó kisebbség közti aszimmetriát. „*Mindebből az következik, hogy a demokrácia ideálja csupán speciális körülmények között esik egybe a többség uralmával.*” (96.) A liberális és demokratikus értékek konfliktusa élesen szokott megmutatkozni abban, hogy hol van a határ a magánügyek és a közügyek tartománya között. A szemléletes illusztráció szerint el kell például dönteni, hogy egyéni vagy közösségi döntést igényel-e az, hogy az emberek kit választanak maguknak házastársul. A szerző szerint „*Ha mindenki mindenki más számára ugyanazt a párt választaná, akit az illető maga, akkor a demokrácia összeférne azzal, hogy az egyszerűség kedvéért ráhagyják a választást az érintett egyénekre*”, ami ugyan nagyon szellemes, de – szerintem legalábbis – nem lehet igaz, mert „*a párválasztás minden körülmények közt két ember magánügye*” (60. k.), nyilván akkor is, ha személyes döntésemet – látszik, hogy a jóisten is egymásnak teremtett minket – mindenki helyesli.

Kis elégtelennek tartja azt a felfogást, mely szerint a demokratikus és a liberális elveket azért *nem* kell kibékíteni, mert a liberális elvek határozzák meg a demokratikus döntések érvényesülési körét, mivel ez zárójelben hagyja azt a kérdést, hogy milyen morális indokai vannak a demokratikus döntések korlátainak. Szerinte a politikai autoritás határainak indokoltak kell lenniük, morálisan is, és azért is, mert a politikai közösség ebben a tekintetben (is) megosztott. Vannak ezért „*elsőfokú szabályok*”, melyek szerint bizonyos döntéseket a demokrácia, másokat a liberális szabályok alapján kell meghozni (a szóhasználat szerint itt Kis János felfogásában mintha demokrácia és liberalizmus ellentétben volnának egymással, de ezt pár sorral lejjebb a szerző feloldja), és vannak másodlagos szabályok, melyek az elsődlegesekre vonatkoznak, helyüket kijelölik.

Az oldja meg az ellentétet, hogy a másodlagos szabályok „*egyszerre vannak alávetve a liberális és a demokratikus elvárásoknak*” (61.). Röviden szólva a másodlagos szabályok érdemben a liberalizmust, az eljárást tekintve a demokráciát képviselik. A kettő egyensúlyát garanciákkal kell övezni. Ebben az értelemben az alkotmányosság azt jelenti, hogy a másodfokú szabályok a többség uralmát alávetik a liberális megkötéseknek. E szabályok érvényesítését a politikai döntésektől távol tartott, de (nem közvetlenül) választott testületre helyes bízni. Ha országunknak alkotmányt akarunk adni, akkor a jövőbeni helyzetünk ismeretlenségéből kell kiindulnunk, azaz esélyeinket a tudatlanság fátyla mögött kell felmérnünk. Ez, mint Kis János írja: „*részrehajlásmentes választásra kényszeríti a hipotetikus alkotmányozókat*” (75.). (Megjegyzem, az EKA és a háromoldalú tárgyalások jegyzőkönyveivel könnyűszerrel bizonyítható, hogy Magyarországon a pártállam végnapjaiban az alkotmányozó atyák azért alkottak elveiben hibátlan liberális alkotmányt, mert a szemben álló felek mindegyike erősen félt attól, hogy rövidesen vesztes koalíció tagja lesz. A kölcsönös félelem a csillagok szerencsés együttállása mellett erényessé tesz.) Mindenesetre bizonyosnak látszik, amint arra a rettenthetetlen alkotmányozók nálunk is rájöttek, hogy „*a többségi szabály nem minden esetben felel meg az egyenlő bánásmód erkölcsi kívánalmának*” (77.). Belátták, hogy a liberális alkotmány erkölcsi elveket rögzít. Mellesleg az elméleti modell alkotmányozói sem jobbak a valóságosaknál: „*A preferenciák idealizálása nyomán meglehetősen sivár kép alakul ki a hipotetikus alkotmányozókról. Olyan emberek ezek, akiket sem rokonszenv, sem ellenszenv nem fűz más emberekhez, s akiket sem saját életükre, sem a többiek életére vonatkozóan nem vezetnek erkölcsi ideálok.*” (85.) Kis János éles szemű megfigyelőként mutat rá az elméleti modell ama hibájára, hogy a valóságról mit sem tudó hipotetikus alkotmányozókkal a szabadságjogok katalógusa egyszerűen nem alapozható meg. A tudatlanságban tartott alkotmányozónak az élet értékéről még csak lehet fogalma, de például az információs jogokról még sejtése sem.⁵

⁵ Recenzens ezúton is köszöni a szerzőnek, hogy példáiban előszeretettel hivatkozik az adatvédelem és az információszabadság jogára.

A másik baj, hogy csakis a résztvevők (igaz, ők viszont hipotetikusak!) érdekei vehetők számításba. „Az igazságos döntést úgy kell megszerkeszteni, mondaná a magzatvédő, hogy a hipotetikus alkotmányozók között valami módon a még meg nem született emberek is képviselve legyenek.”⁶

A tanulmány végül az alkotmányörök megbízatásának helyes terjedelmét elemzi, elutasítva az „originális tézist”, mely azt a sivár feladatot rója az alkotmányvédőkre, hogy csupán rekonstruálják az alkotmányozók valamikori szándékát.

A tanulmány nem történeti szempontokat követ. Ezért Kis Jánosnak nem kellett itt szembenéznie azzal a ténnyel, hogy a XVIII–XIX. század liberálisai rendszerint nem minősíthették demokratáknak is, maguk sem tartották magukat annak, a születés előjogai helyébe rendszerint a kiválóság előjogát akarták helyezni, ami nem számíthat demokratikus eszmének. Igaz viszont, hogy, mint láttuk, magát a többségi uralmat nem tartja Kis János sem a demokrácia alapértékének.

4. A kötet nemcsak legterjedelmesebb, de egyúttal bizonyára legfontosabb tanulmánya, az ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS A MÉRLEGEN, összefoglalója is a korábbiaknak, bírálata a hazai alkotmányosságnak és az alkotmánybíráskodás elmélete is egyúttal. Bajban vagyok, hogyan is ismertessem, hiszen ez az írás önmagában is méretes monográfia. Mindenekelőtt azt ajánlom olvasómnak, olvassa el, a magam részéről megpróbálok csupán kedvet csinálni hozzá. Két eszme élt együtt a rendszerváltás táján a parlamentáris jogállamról: a parlamentű mindenhatóság eszméje az egyik, a másik a jogállamiság olyan felfogása, melyben minden álla-

mi szerv, ideértve magát a Parlamentet is, szabályok, a jogállamiság szabályai között gyakorolja hatáskörét. Egyik felfogás sem zárja ki eleve az alkotmánybíráskodás lehetőségét, bár az első felfogás mellett, mely távol áll a jogállami forradalom eszményétől, szerepe szűkös lehet csak. A jogállamiság hagyományos fogalmától megkülönböztethetjük a konstitucionalizmus eszményét, mely a szakmában igen heves visszhangot, éles vitákat okozott, nem indokolatlanul, hisz kétségkívül határozatlan körvonalú elveket mozgósít. Ha semmiben nem igazolta is a jogélet, hogy a konstitucionalistának nevezett (olykor már-már becsmérelt) alkotmánybírósg a bizonytalan tartalmú, dogmatikájú alapjogok erős hangsúlyozásával a legalitást, ezzel magát a jogrendszert fenyegette, nem lehet vitatni, hogy hatáskörét számos esetben bővítette az első alkotmánybírósg, például „szoros összefüggésre” hivatkozva gyakorta túlterjeszkedett az indítványon,⁷ még új hatáskört is alkotott magának, sőt beleszólt a rendes bíróság ítélezésébe is. Az ezredvégi alkotmányos forradalom Magyarországon a konstitucionalizmusba hajló jogállamiságot valószínűsítette meg, miközben „állandóan a jog uralmát demonstráltuk” (lásd erre a 2. és 3. lábjegyzetet).

Kis János elemzésein látszik, hogy miközben tudja, hogyan készült, miféle kicsinyes alkukat tükröz a szöveg, jól ismeri riasztó hibáit is, az alkotmánynak, jelesen a harmadik köztársaság alkotmányának rendkívüli erőt tulajdonít.

Mit kezdhet az alkotmánybírósg az alkotmány szövegével?

Megteheti, hogy az alkotmányjogi tényállásra csupán „ráolvassa a... hatályos alkotmány oda vágó helyeit”. Ennek abszurdítására könnyű példákat hozni, hiszen hogy megértsünk olyan kifejezéseket, mint *köztársasági elnök* vagy *méltóságtól megfosztás*, olyan további ismeretekre van szükségünk, melyeket hiába is keresnénk az alkotmányban. Maguk a szövegek az alkotmányos kérdéseket rendszerint nem

⁶ 90. o. Ezzel kapcsolatban a közelmúlt egyik legizgalmasabb fejleménye az egyébként inkább leépülőben lévő hazai alkotmányosságban az, hogy a Védelem komoly morális és szellemi felkészültséggel részben követeli, részben pedig érvényesíteni szeretné a jövő nemzedékek jogait, és ennek érdekében – szerintem helyesen – maga is ombudsmani szerepre tör. E törekvést szépszissal vegyes rokonszenvenvel figyelem, mert szerintem elméletileg is és erkölcsileg is csupán a környezetvédelem jogának és a jövő nemzedékek általunk feltételezett érdekeinek, nem pedig *jogainak* képviselete alapozható meg. Lásd: Majtényi László: ÉSZREVÉTELEK A JÖVŐ NEMZEDÉKEK JOGAINAK KÉPVISELETÉHEZ. In: A JÖVŐ NEMZEDÉKEK JOGAI. Védelem, 2000.

⁷ A könyv vitájában Sólyom László ezt mondta: „...egy sor ítélet túlterjeszkedik az indítványon. Az Alkotmánybírósg sok kérdést fölített és megválaszolt saját magának... Az évtized elején még nem lehetett tudni, végleges-e a szabadság világa. Mi a magyar alkotmányosságot, minden eshetőségre számítva, minél több szállal és minél hamarabb az európai mintákhoz akartuk kötni.” Uo. 72.

döntik el.⁸ Ezzel szemben *szoros szövegolvasás*-nak nevezi „*azt az interpretációs eljárást, mely magán az alkotmányszövegen túl kizárólag osztatlan egyetértéstől kísért – s ezért triviálisnak tűnő – információkat von be az értelmezésbe*” (132.). Olykor a szoros olvasat éppen a megértés érdekében nem elegendő, mert a szöveg szoros értelmezése több választ is eredményez, vagy – tegyük hozzá – egyet sem.

Az alkotmány szerint például „*A miniszterelnököt a köztársasági elnök javaslatára az Országgyűlés... választja*”. A szöveg nem szól arról, vajon a legtöbb mandátumot szerzett párt jelöltjét kell-e felkérnie. Ilyenkor történeti olvasatokra kényszerülhet az alkotmány értelmezője. Ez lehet az „*eredeti szándékon alapuló olvasat*” vagy „*az alkotmányos szokáson alapuló olvasat*”. Az ilyen olvasat ezért szövegű marad a szónak abban az értelmében, hogy olyan értelmezést ad, melyet a szöveg egyébként tartalmaz vagy megenged. Ezeket az eljárásokat Kis János „*a szövegűség mérsékelt szigorú felfogásának*” nevezi.

Az *érdemi olvasatok* közös jellemzője, hogy (jobbik esetben) ugyan a szöveghez kötöttek, de nem szövegűek. A *strukturális értelmezés* azt jelenti, hogy bizonyos, az alkotmányozó által eldöntött kérdést egy eldöntendő vita értelmezéséhez felhasználhatunk. Kis János értelmezésében Ronald Dworkin nyomán az érdemi alkotmányolvasás központi problémája a *morális értelmezés*, amelynek kiindulópontja, hogy az államhatalom működésének áthághatatlan korlátját jelentik az emberi jogok. Az emberi jogok esetében az alkotmányvédelem szerve nem mondhatja, hogy a szoros olvasat mellett nem tudja a vitát eldönteni, ezeknek ugyanis feltétlenül vannak helyes és helytelen olvasatai. A morális olvasat ezek szerint az erkölcsi elveknek erkölcsi elvekként való értelmezését jelenti. A minimalista alkotmányvédelem(?) jegyében az „*alapjogi absztinencia*” (147.) azt a követelményt állítaná az alkotmánybíró elé, hogy tartózkodjék a dogmatikailag még nem eléggé felszerelt alapjogok alkalmazásától, ezzel számos súlyos következmény mellett – Kis János azt hangsúlyozza helyesen, hogy így megfordul a törvény és az alkotmány

hierarchiája – az alapjog tartalmának kifejlődését, joggá válását is lehetetlenné tennék. Ha a morális olvasat indokolt a szabadságjog tekintetében, nem biztos, hogy a szociális jog esetében is az, noha az igazságosság mint morális elv ott állhat az utóbbi mögött.

A kritikai értelmezés azt is megengedné, hogy az alkotmányértelmezés az alkotmány szövegéhez nem kötődő, azzal akár ellentétes tételeket állapítson meg. A morális értelmezés kritikai válfaját Kis János a morális jogok esetében is kizárja. Az ezt megalapozó számos megfontolás közül hadd válasszam ki azt – a recenzens demokratának tudja magát –, mely szerint az alkotmánybíróknak, akik „*nem választott képviselők, hanem választott képviselők megbízottai*” (164.), demokratikus felhatalmazásuk csak olyan ügyekre szorítkozhat, amelyek például a szabadsággal, az emberi méltósággal, a jogegyenlőséggel és a diszkriminációmentességgel kapcsolatosak. Ha az alkotmánybíró megkötései túlmennek az alkotmány rendelkezésein, akkor ez sérti a népszuverenitás elvét, hiszen az alkotmánnyal a választott képviselők demokratikus eljárásban saját döntési szabadságukat (és a majdani képviselők szabadságát) korlátozzák ugyan, de a demokrácia sérelme nélkül csak az alkotmánnyal teszik meg ezt a korlátozást. Az élet gazdagsága persze sokszor meglepő példákat produkál a helyes teóriával szemben is. Miközben egyetérték Kis Jánossal, mert magam is helytelenítem az általa kritikai olvasatnak nevezett, az alkotmány szövegével szembe forduló értelmezést, ezenkívül igaz, hogy az első alkotmánybíró is alkalmazta helyes döntésben a kritikai olvasat eszközét, ugyan nem első generációs alapjog, hanem államcél tekintetében. Kis könyvének már felidézett vitájában említettem meglepő norvégiai tapasztalatomat. „*Döbbenetes volt, hogy a norvég alkotmány, amely 1814-ből származik, milyen abszurdumok gyűjteménye. Norvégia egy nagyon szép alkotmányos állam, ahol ugyanakkor kritikai szövegértelmezéssel tartják hatályban az alkotmányt. A norvég alkotmány szerint például minden norvég állampolgárnak kötelessége, hogy az evangélikus-lutheránus hit igazságaira nevelje az összes gyerekeit... Alkotmányértelmezés során persze arra jutottak, hogy... mindenki olyan hitben tartja a gyermekét, amilyenben akarja... A kritikai értelmezésnek tehát lehet létjogosultsága, de ennek két feltétele van. Az egyik, hogy ne legyen alkotmánybíró, mert... nem tud*

⁸ Miközben ezt a szöveget fogalmazom, az alkotmánybírósgát komoly előkészítő munka után döntött arról, hogy az „*ítélőtáblák*” kifejezés egyenél több bíróságot jelöl.

na mit kezdeni az értelmezési helyzettel. A másik feltevel, hogy rendkívül erős konszenzus legyen a kritikai olvasat mellett. Norvégiában nincs épelméjű ember, aki azt gondolná, hogy mindenki köteles lutheránusnak nevelni gyermekét.”⁹

Kis János persze a morális értelmezés mellett érvel, azzal a megszorítással, hogy a morális értelmezés mindig elégtse ki a szöveghez kötöttség követelményét is. A mű ugyanakkor az első alkotmánybíróság teljesítményét is értékeli. Ennek kritikai ismertetése azonban meghaladja ennek az amúgy is kissé hosszúra nyúlt recenzióknak a kereteit. Mégis, vázlatosan Kis János mondanivalója az alábbiakban foglalható össze. Az első alkotmánybíróság működését szerinte két szakaszra oszthatjuk. A szakaszhatárt 1992-re (203.) teszi, de a változás 1993-tól látszik megszilárdulni, mert az alapjogok felfogását tágító nagyszabású határozatok folyama (1993-ban) elapadt (204.). Kis felfogásában a helyes (alapjogi) alkotmánybíráskodásnak négy tételt kellene kielégítenie:

1. A demokrácia elveivel nem ellentétes, ha az alkotmánybírói döntés érdemi alkotmányértelmezésen alapul.

2. Ezen belül a „morális szövegolvasás”-t igénylő esetekben az érdemi értelmezés elől az alkotmánybíróság nem térhet ki, az egyéb esetekben (pl. strukturális olvasás) a döntést rendszerint átengedheti (erősebben: rendszerint helyes, ha átengedi) a törvényhozásnak.

3. Az érdemi olvasást az alkotmány írott rendelkezéséhez kell kötni, de az semmiképpen nem bírálhatja felül az alkotmány szövegét. A határozat nem veheti át a demokratikusan felhatalmazott döntéshozó politikai felelősségét.

4. Ezek a megszorítások a hatalmi ágak illetékességének elosztása miatt nem foglalhatók hatásköri szabályokba, értelmezési gyakorlatában magának a bíróságnak kell meghatározni és érvényesíteni (200–201.).

(Fentebb már utaltam rá, hogy ezekkel a követelményekkel, melyek kétségkívül mély elemzés eredményei, és intencióival egyetértek, érdemes óvatosan bánni, mert helyes, ha – különösen a kritikai olvasat elfogadhatatlansága dolgában – nem terjesztjük ki azt az alkotmány minden mondatára. Nem vitatnám el az alkotmánybíróság jogát arra, hogy például az államcél tekintetében éljen a kritikai értelmezés eszközeivel is. Ha az alkotmány

hevenyészett mondatai az egészséges környezethez vagy a munkához való jogot olyan nyelven közlik, mely rendszeren a szabadságjogokat illeti meg, pl. „mindenkinek joga van a munkához”¹⁰ meg az egyenlő munkáért az egyenlő bérhez[!], az alkotmánybíróság nyugodtan félreteheti az alkotmány szövegének téves retorikáját, mert nincs is más választása.)

Az alkotmánybíróság 1992 előtti programját az első elnök programadó mondatára utalva üdvözli Kis János: „Az alkotmány alapjogi része nemzetközi egyezmények szövegét vette át, ami azt jelenti, hogy egy minimális közös nevezőt képvisel, amely a nemzetközi konvenció minden aláírójának elfogadható volt. Az Alkotmánybíróságnak feladata az, hogy ezt a követelményszintet megemlje.”¹¹ A „láthatatlan alkotmány” metaforája – Kis szóhasználatában: elv-együttese – ezért a törekvésért üdvözlendő, annyiban azonban elfogadhatatlan a szerző szerint, hogy abba a bíróság és elnöke beleértette „az írott alkotmányszöveg kritikai revúzióját” is. Ezt a vétket szerinte az alkotmánybíróság legalább egyszer a halálbüntetést alkotmányellenesnek minősítő határozatában¹² biztosan elkövette. E bírálat tartalmi ismertetését azért vagyok kénytelen mellőzni, mert önmagában vett bonyolultságán túl elvezet a magzat jogképességének, az abortusz alkotmányos megítélésének kérdéseihöz, melyről Kis János korábban ugyancsak önálló művet írt – tehát önálló recenziót igényelne.

Az alkotmánybíróság 1992–93-as fordulata szerinte azzal a következménnyel járt, hogy megszűnt az alkotmány kritikai értelmezésének a veszélye, de ez voltaképpen nem a funkció tisztázásának, csupán a negatív fordulatnak (egyik) következménye, annak ugyanis, hogy az alkotmánybíráskodás újabb korszakát már „az alapjogvédelem kifulladásá” és a Bokros-csomagot nyirbáló jólétevédelmi felbuzdulás jellemzi.

Végül az összefoglaló megjegyzésekből vett idézettel dokumentálni szeretném – ami az eddigiekből is világos –, hogy nemcsak ádáz, de méltányos kritikusa is a szerző az első alkotmánybíróságnak: „A Köztársaság első Alkotmánybírósága nem riadt vissza az alaptörvény ér-

¹⁰ 70/B. § (1).

¹¹ Solyom László: AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ÖNÉRTELMEZÉSE. In: *Jogtudományi Közlöny*, 1992/2. 274.

¹² A 23/1990. (X. 31.) AB határozatról van szó.

⁹ *Fundamentum*, i. h. 72.

demis olvasásától. Bátran vállalkozott az alkotmányban foglalt morális tételek értelmezésére; nagy leleménnyel fejtette ki az írott szöveg háttérében lapfangó elveket... Az alkotmány háttérelveinek kidolgozása, a törekvés ezek koherens rendszerbe szervezésére maradandó értékekkel gyarapította a Köztársaság közös vagyonát.” (252.) Kérdezem: vajon a második alkotmánybíróság mennyiben növeli ezt a vagyont, ad-e majd esélyt arra, hogy hasonló színvonalon bírálja jövőbeli kritikusa?

A második alkotmánybíróság feladata a jogállam konszolidációja lenne. Ha nem tartjuk már jelenvalónak a jogállami forradalmat, e feladat súlya még nagyobb. Erről a könyv utolsó bekezdése így szól: „...az alkotmány érdemi interpretálása a jogállam konszolidálásának időszakában is megkerülhetetlen feladat marad. A bíróság csak akkor vonulhatna vissza teljesen a szoros szövegolvasás szabályai mögé, ha lemondana elsőrendű feladatának teljesítéséről: a köztársasági alkotmány morális elveinek védelméről. Ha ezt megtenné, a Köztársaság már nem az lenne, aminek indult. Nem lenne többé alkotmányos jogállam, mely »elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogait«, s amelyben e jogok »tisztelőtlen tartása és védelme az állam elsőrendű kötelessége.«” (257.).

Majtényi László

TÉNYLEG TUDJUK?

John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*
Fordította Kovács Attila
Európa, 2001. 835 oldal, 3200 Ft

A címet olvasva először akár gyanakodhatnánk is: hátha valamilyen „szenzációs új felfedezéssel” előáll, fogalmazunk így: erősen példányszám-orientált történettel állunk szemben. A hidegháború és a szovjet rendszer vége ugyan rengeteg dokumentumot felszabadított a kutatás számára, de ezek általában *önmagukban* nem változtatták meg a mérvadó történészek korábban vallott legfontosabb nézeteit. Ezt azonban maga Gaddis is készségesen elismeri: az új források *önmagukban* inkább csak szaktörténeti részletkérdésekben módosíthatták álláspontját, s nem az alapvető összefüggések terén.

Gaddis könyve előszavában megmagyarázza a címet is: a többes szám nem uralkodói, hanem arra utal, hogy az „új” szemléletet nem egyedül ő, hanem történészek egész csoportja¹ dolgozta ki; a „most” a vizsgálat lezárhatatlanságára és módosíthatóságára utal; végül a „tudjuk” kifejezést nem élelemjűségének, hanem egy történelmi véletlennek köszönhetően meri használni, nevezetesen, hogy Gaddis megélte a hidegháború végét, s így ismeri annak végkimenetelét. Ez utóbbi szempontot, tehát a lezárultság szerepét egy történelmi esemény értékelésében, sőt leírásában nem lehet eléggé hangsúlyozni. Gaddis érdekes analógiát említ: képzeljük el, ajánlja (526.), milyen lenne az első világháború története, ha valaki 1918 elején, vagy a második világháború története, ha valaki 1942-ben írta volna meg.²

¹ Amelyre érdekes nemzedéki viszonyok jellemzők: „Minden történész az előtte járók nyomdokain lépked; ebből a szempontból a »mi« és az »én« egybeesése nem szokatlan. De normális esetben az ifjúság tanul az öregektől, itt viszont fordított a helyzet. A hidegháború »új« történetét egy olyan nemzedék írja, amely főleg húsz-harminc éves fiatalokból áll. Az alkotók egy része, s ezt büszkén mondhatom, a tanítványaim közül került ki. De akármit tanultak is ők meg a kortársaik tőlem, mind elhalványul amellett, amit én tanultam tőlük, s ezt ezúton is hálásan köszönöm nekik.” (9.)

² *Utólag*, a népesség, a terület és a gazdasági erőforrások összevetésével már „nyilvánvalónak” tűnik, hogy a központi hatalmak az első és a tengelyhatalmak a második világháborúban vereségre voltak ítélve. Érdemes viszont emlékeztetni, hogy mit láthattak a kortársak: 1918 elején még a német csapatok nyugaton (a háború kezdete óta folyamatosan) francia földön harcoltak, keleten az éppen aláírt breszt-litovszki békében 780 ezer négyzetkilométert szereztek meg, és kiűtötték a harcból Oroszországot; Románia és Szerbia egész területét megszállták a központi hatalmak; belső fegyveres konfliktusok addig csak az antantállaboron belül jelentek; az amerikai csapatok (amelyeket csak 1917-ben állítottak fel és kezdtek el kiképezni) még nem érkeztek meg Európába.

1942-ben a németek által közvetlenül uralt vagy befolyásolt terület az Atlanti-óceántól a Volgáig, Norvégia északi csücskétől Észak-Afrikáig terjedt; addigi hadjárataik során a németek például Franciaországban 1940 május-júniusában 1,9 millió francia, 1941-ben 3,5 millió szovjet hadifoglyot ejtettek; japán szövetségük egyetlen csapással súlyosan megsebezte az amerikai flottát, és 1942 elején elfoglalta Szingapúrt, a britek ázsiai kulcstámaszpontját.

A lezártág adta szakmai lehetőségek érezhetően jobban izgatják Gaddist, mint hogy felrajzolja a különböző irányzatok és iskolák pontos térképét s ezen az ő szakmai pozícióját. Pedig talán érdemes lett volna ezzel is foglalkoznia, jómagam pedig végképp nem hagyhatom ki, mivel sok esetben a Gaddis által vitatott „közismert” elképzelések vagy iskolák sem annyira ismertek a magyar olvasók számára.

A hidegháború történései között kezdetben uralkodó iskolán utólag rajtaragadt a *tradicionalista* vagy *ortodox* jelző. A megközelítés számára a hidegháborúért egyértelműen a szovjet politika volt a felelős: a szovjeteket az orosz birodalmi expanzionizmus hagyományai és a kommunista világforradalmi ambíciók motiválták, 1944 és 1947 között ők voltak az aktívabbak és a kezdeményezők, míg végül kiváltották az addig passzívabb amerikai kormányzat ellenlépéseit a demokratikus államok védelmében.

A hatvanas években jelentek meg az ún. *revizionisták* (talán érdemes megjegyezni: az ő körökben éppúgy domináltak az amerikai kutatók, mint az előző nemzedékben). A revizionisták szerint a hidegháború kirobbanásáért (elsősorban) a nyugati, mindenekelőtt az amerikai fél a felelős. A kapitalizmus érdekei, a megszállott antikommunizmus hatására az amerikai fél lépett fel kezdeményezően, miközben a szovjetek – akik politikáját a saját legitim biztonsági igényeik vezették, pl. Kelet-Európában is – csak reagáltak. A revizionisták mai utódai – akikkel bőségesen találkozhatunk a nyugati s egyre inkább a magyarországi egyetemi körökben is – általában ugyan *deklarálják* a szovjet diktatúra felelősségét is, a deklaráción túl, a konkrét történelmi kérdések tárgyalásánál azonban érezhetően nagyobb súlyt helyeznek a nyugati és/vagy amerikai felelősség kérdésére.

Az ún. *posztrevizionisták* általában kevesebbet foglalkoznak a „ki a felelős a hidegháború kirobbanásáért?” kérdéssel, gyakran megelégednek a kölcsönös felelősség hangsúlyozásával – igaz, maga Gaddis, aki e tábor egyik prominensének számít, mint majd látni fogjuk, más véleményen van. A posztrevizionisták szerint az amerikai „feltartóztatási politika” alapvető elemei már 1947 előtt a helyükre kerültek, volt tehát egyfajta rejtett folyamatosság az 1944–47 közötti és az ezt követő korszak ame-

rikai politikája között, de azért erős túlzásnak érzik a revizionisták véleményét, hogy ez a politika provokálta volna ki a szovjet lépéseket. A külpolitikai cselekvők motivációja kapcsán is a pluralizmust hangsúlyozzák: az előző két bekezdésben említett motívumok egyaránt léteztek, s ezenkívül még kül- és belpolitikai tényezők esetről változó összetételű kombinációi egyaránt hatottak a döntéshozókra (illetve például a közvéleményre, amely aztán ismét igen változatos módon hatott a döntéshozókra).³

Gaddis érezhetően provokálónak szánja saját véleményét, amely szerint ő maga a kérdés kimerítő tanulmányozása után tulajdonképpen visszatért a „kevésbé árnyalt” „ortodox” felfogás egyfajta változatához. „Az »új« történetírás ezen a ponton visszavisz bennünket a régi válaszhoz: ameddig Sztálin irányította a Szovjetuniót, a hidegháború elkerülhetetlen volt. [...] ki a felelős? Szerintem tágabb értelemben a diktatúra, konkrétan pedig Sztálin.” (546–549.) 1944–46-ban a nyugati politikusok a kelet-európai szovjet „befolyási övezetet” (amelynek létébe akkor már belenyugodtak) egyfajta „finlandizált” államcsoportként képzelték el, tehát olyan államcsoportként, amelynek tagjai külpolitikájukat alárendelik a szovjet érdekeknek, de belpolitikailag autonómiát élveznek. Sztálin számára azonban a „befolyási övezet” egész egyszerűen mást jelentett, nevezetesen teljes alávetettséget. A brutális szovjetesítés megdőbentette a nyugatiakat, s e szovjetesítés előrehaladása váltotta ki ellenlépéseiket.

Sztálin megítélésében Gaddisnél hasonló hangsúlyeltolódásokat figyelhetünk meg. Az „ortodox” kép a világalomra vagy legalábbis európai hegemoniára törekvő diktátor ideológiai (és hatalmi) megszállottságát hangsúlyozta. A későbbi szemléletben gyakran egy jéghidegen számító, cinikus politikussal talál-

³ Egy példa: Magyarországon kevésbé ismert, hogy az 1948. februári csehszlovákiai kommunista puccs Nyugaton igazi sokkot okozott, s egyfajta fordulóponthoz jelentett a hidegháborús pszichózis kialakulásában. Pontosabban, mint Gaddis meggyőzően bizonyítja: a nyugati kormányok ekkor már nem lepődtek meg igazán, csak a *közvélemény* érzékelt fordulatot (95.). Sztálin viszont (akárcsak egyes revizionista történések) azt volt képtelen felfogni, hogy ez a megváltozott közvélemény figyelmen kívül hagyhatatlan nyomást gyakorol a nyugati, mindenekelőtt az amerikai kormányra (96.).

kozhatunk, aki felmérte, meddig mehet és meddig nem, s ezért esze ágában sem volt 1945 után a Nyugat-Európa (vagy akár csak egész Németország) feletti uralomra törni. Hasonlóképp: retorikája (és a nyugati aggodalmak ellenére) Sztálin nem támogatta például a kínai kommunisták hatalomátvételét sem, egyszerűen, mivel nem tartotta célszerűnek. Gaddis szerint viszont Sztálin mélységes cinizmusán időnként áttört a fellobbanó „forradalmi lelkesedés”, s Kína tipikusan ez az eset. 1949-ig valóban nem támogatta túlságosan Maóékát a Kuomintang ellen vívott polgárháborújában, a Sztálint váratlanul érő kommunista győzelem azonban alapjaiban változtatta meg beállítódását. Nevezetes bókjai a kínai vezetőknek⁴ sikeres hatalomátvételük után ennek köszönhetőek, s nem pusztá taktikázásnak és megtévesztésnek.

Gaddis szemléletében Mao hasonlóképp összetett jellem. A nyugati történetírásban elterjedt toposz, hogy volt egy „elszalasztott amerikai lehetőség”, ugyanis Mao egészen a koreai háborúig nem állt szemben egyértelműen az Egyesült Államokkal, s lett volna lehetőség legalább a korrekt együttműködés kialakítására. Gaddis tagadja ezt a megközelítést: szerinte a napvilágra került iratok azt bizonyítják, hogy Mao már a negyvenes években ideológiai alapon szemben állt az USA-val, később pedig nem pusztán a nagyhatalmi póker részeként követelte a szovjetektől az atomtítok megosztását, hanem forradalmi lelkesedésből is. Igaz, itt felmerülhet, hogy akkor mi változhatott Mao lelkivilágában és/vagy politikájában az 1970-es évekig, amikor – ráadásul éppen a kulturális forradalom ultrabalos belpolitikai fordulatát követően – hajlandónak bizonyult cinikus-pragmatista szövetséget kötni az imperialista sátánnal, az Egyesült Államokkal. Kár, hogy Gaddis erről már nem ír.

Szerzőnk ugyanis érdekes módon a karibi válság után lezárja a történetet. Legmeglepőbb tézise szerint a hidegháború ekkor már eldőlt, ettől kezdve lefutott meccs volt. E tézi-

⁴ „Nem szeretem a hízlegést. Pedig sokan hízelegnek nekem. És ez nagyon idegesít. Amikor ma azt mondtam, hogy a kínai marxistákat érettnak tartom, és hogy a szovjet és európai kommunisták csak tanulmányának önkéntől, ezt nem hízelkedésből tettem. Ez az igazság” – mondta Sztálin Liu Sao-csinek 1949 júliusában (107.; I. még 128–130.)

séből is következik, hogy könyvének egyik központi témája az ún. hrucscsovi blöff. Mint ismeretes, a szovjetek meglehetősen korán megalakították a maguk atombombáját.⁵ Az ötvenes évek közepéig azonban sokkal kevesebb atomtöltetet birtokoltak és sokkal kevesebb lehetőséggel bírtak a célba juttatásra, mint az erősebb légierővel és számos, a Szovjetuniót körbevevő támaszponttal rendelkező amerikaiak.

Az első szovjet állításokat arról, hogy interkontinentális rakétáik vannak, a Nyugat nem vette túl komolyan, az 1957-es Szputnyik-sokk után azonban túlságosan is komolyan vette. Hrucscsov megmámorosodott, s azt kezdte bizonygatni, hogy a Szovjetunió az atomtöltetek terén elérte a paritást az Egyesült Államokkal, illetve, hogy elégséges interkontinentális rakétával rendelkezik ahhoz, hogy ezeket a tölteteket célba is juttassa a világ bármely pontján. Technikai értelemben ez nem volt igaz: az atomtöltetek terén az USA fölénye még a hrucscsovi kor végén is tízenhatszerez volt, s a szovjetek nem rendelkeztek túl sok interkontinentális rakétával sem. Ami nagyon érdekes: az amerikai döntéshozók nagyon korán, már Eisenhower elnöksége idején tudták, hogy Hrucscsov blöfföl, mégsem leplezték le. Hogy miért nem, arról Gaddis kicsit keveset ír, pedig megérne eltöprengeni rajta. Könyvének egyik legnagyobb gyengesége, hogy – nyilvánvaló ellenhatásként az ezt túlhangsúlyozó szemléletekre – elhanyagolja azt az aspektust, amelyet egy odavett megjegyzésében így fogalmazott meg: „...nem csak Sztálin ismerte a régi trükköt, hogy a külső ellenséget a belpolitika igazolására lehet felhasználni” (216–217.).

Viszont, ami még érdekesebb: a blöff megtévesztette azokat, akiket nem kellett volna, nevezetesen saját szövetségeseit. A következők katasztrofálisak voltak. Mao például

⁵ (Zárójelben említsük meg: bár valószínűleg nem a Rosenberg házaspár főszerelésével, de a kémkedésnek kulcsszerepe volt a szovjet sikerben.) Egyébként hallatlanul tanulságos: Sztálin sokáig nem hitte el a hírszerzés figyelmeztetéseit a készülő atombombáról. Amikor viszont egy elemzés 1942 tavaszán kimutatta, hogy a brit és amerikai lapokból szisztematikusan eltűntek az atomfizikával kapcsolatos hírek, akkor „Sztálin azonnal kapcsolt. Fonák módon épp a program eltitkolására irányuló angol–amerikai törekvések ébresztették rá Sztálint a Manhattan-terv jelentőségére” (177–178.).

elhitte,⁶ hogy a Szovjetunió erőviszonyai lehetővé tennék az USA-val szembeni aktívabb fellépést, s Hruscsov elutasítása fontos tényezővé vált a két szocialista nagyhatalom közötti szakításban.

Castro reagálása még hajmeresztőbb. Gaddis hosszasan bizonygatja, hogy a szovjet vezetésben s különösen Hruscsovban a kubai fordulat ahhoz hasonló nosztalgikus „forradalmi lelkesedést” váltott ki, mint korábban Sztálinból a kínai kommunista hatalomra kerülése. Hruscsov – legalábbis Gaddis szerint, ebben ugyanis még más jeles posztrevizionista történészek sem értenek vele okvetlenül egyet⁷ – a rakéták kubai telepítésével elsősorban Kubát akarta védeni, Kuba feltételezett érdekeit tartotta szem előtt, az USA-t fenyegető hőzöngések⁸ másodlagosak voltak. A kubai diktátor azonban a kilencvenes évekből visszatekintve⁹ így vallott akkori motivációjáról: „Szóval, ha csak a saját védelmünkről lett volna szó, őszintén mondom... nem fogadtuk volna el a rakéták telepítését. De mi olyan lépésnek tekintettük a rakétatelepítést, ami az egész szocialista tábort erősíti – olyasvalaminek, ami tovább javítja az erőegyensúlyt. [...] Csak vissza kell menni az időben... Hát nem emlékeznek arra az óriási szovjet sikerre, amikor a világon először kolosszális rakétáikkal embert juttattak a világűrbe? Nem emlékeznek rá, mit mesélt Nikita azokról a szovjet rakétákról, amelyek egy legyet is eltalálnak röptében? Én sose fogom elfelejteni.” (Id. 497.)

⁶ Már amennyiben meg lehet állapítani, hogy mi járt Mao agyában; ennek nehézségeit időnként Gaddis is elismeri, bár máskor igen magabiztosan nyilatkozik Mao – értelemszerűen rekonstruált – szándékairól, terveiről.

⁷ L. például Lundestad, Geir: EAST, WEST, NORTH, SOUTH. MAJOR DEVELOPMENTS IN INTERNATIONAL POLITICS SINCE 1945. Ford. Gail Adams Kvam. 1999, Oxford–New York, Oxford University Press. 78. o.

⁸ „Ez az erő elegendő lett volna ahhoz, hogy elpusztítsa New Yorkot, Chicagót és a többi iparvárost, Washingtonról nem is beszélve. Az egy kis falu” – merengett nosztalgikusan még az emlékirataiban is. (Id. Medvegyev, Roy: HRUSCSOV. 1989. Ford. Sipos András. Laude. 258. o.)

⁹ Feltehetően őszintén, nem utólagos stilizálásnak köszönhetően: „Szergej Birjuzov marsall, aki az első megállapodásokat kötötte Castróval, »azzal a benyomással« tért haza, hogy »a kubai vezetők a Szovjetunió és a szocializmus jövőjének gondolják magukat, és nem olyanoknak, akik függenek tőlünk«.” (Id. 497.)

Tehát a kubai vezető nem Kubában, hanem világpolitikai léptékekben gondolkodott (mint ahogy szerinte Hruscsovnak is tennie kellett volna): „Az hittem, a szovjeteknek több száz interkontinentális rakétájuk van», ismerte el később. »Ezrekben gondolkodtunk, vagy még többen, mivel ezt a benyomást keltették bennünk.« Ha tudta volna az igazat, »óvatosabban viselkedtünk volna, hiszen hiányzott belőlünk minden félelem, nem remegtünk meg a gondolatra, hogy megtámadnak és eltipornak minket... nem féltünk harcolni ellenük.«” (498.)

Az összekuszálódó szándékok következtében a – logisztikailag egyébként briliánsan végrehajtott – kubai rakétatelepítés a lehető legrosszabb hibridet valósította meg. Castro nyílt telepítést javasolt, s ha valóban nem a bevetésük, hanem csak a nyomásgyakorlás volt a cél,¹⁰ akkor ez lett volna a legcélszerűbb. A rakétákat ehelyett titokban állították fel, hagyták, hogy létezésüket az amerikaiak tárják a világ elé, a válságot követően viszont nyíltan távolították el azokat Kubából, miközben az amerikai rakétákat feltűnés nélkül vonták ki Törökországból. Ezért az ügy a korabeli közvélemény szemében szovjet meghátrálásnak tűnt fel, s Hruscsov személy szerint meg is bűnhődött érte, három évvel későbbi bukásában nyilvánvalóan fontos helyet kapott a válság és a benne játszott szerepe.

Tárgyilagosan nézve azonban a karibi válság kimenetele nem kellett volna, hogy egyértelmű kudarcot jelentsen a szovjetek számára: kivonatták az amerikaiak középhatósugarú rakétáit Törökországból,¹¹ és hosszú távú biztosítást kötöttek a kubai rezsim életére. Igaz, ez csak az ezredforduló távlatából látható világosan, akkoriban a kubaiak határozottan „elárulva és megcsalatra érezték magukat” a rakéták kivonása miatt. Ugyanis, mint egy borzongató kis részletből ki-

¹⁰ Bár Castro az eszelősségig következetes volt: „Hogy kész lettem volna-e a nukleáris fegyvereket bevetni? Igen, támogattam volna a nukleáris fegyverek használatát. Kézpénznek vettük ugyanis, hogy a nukleáris háborúnak mindenképpen be kell következnie, és mi el fogunk tűnni a föld színéről. De mielőtt megszállják – teljesen megszállják – az országunkat, hazánk védelmében készek voltunk meghalni.” (Id. 487.)

¹¹ Egészen kivételes módon ezúttal nem került reflektorfénybe, hogy ezen a téren az amerikaiak is csapnivalóan politizáltak: „Hruscsov kubai akciója, merengett az elnök [Kennedy] a válság első napján, »ugyanolyan, mintha mi egy rakás MRBM-et [középhatósugarú rakétát] küldenénk Törökországba«. »Megtettük, el-

derül, „amíg a rakéták a helyükön [azaz Kubában – D. Cs.] voltak, mondta Castro Mikojannak, »senkit nem kellett letartóztatnunk, oly mértékben egységbe forrt a nép«” (id. 505.). Felemelő dolog az ennyire szoros „nemzeti egység”.

Mint utaltam már rá, Gaddis könyve egyáltalán nem hibátlan, érveit és szemléletét korántsem kell mindig elfogadnunk. Legnagyobb hiányosságának azt tartom, hogy bár megállapítja: a két szuperhatalom versengése több vonalon zajlott, amelyek közül a szovjetek végül is egyedül katonai téren, ott is elsősorban az atomtöltetek és rakéták területén állták a versenyt, nem részletezi, hogyan vesztette el a versenyt a Szovjetunió más területeken, egyáltalán, hogy melyek ezek a területek.¹² Időnként mintha áltrejtélyt kreálna, miszerint az Egyesült Államok úgymond „belemert” abba, hogy a két szuperhatalom összemérését azon az egyetlen területen folytassák, ahol ellenfelük a legerősebb volt. „Olyan volt ez, mintha a döglődő triceraptops meggyőzte volna valahogy az ellenfelét, hogy csak a külsejére koncentráljon, és ne törődjön a reflexeivel, a vérnyomásával, a röntgenképével és a széklemtíjával.” (544.) A hasonlat kissé sántít, hisz – ezt könyvében maga Gaddis is bőven elemzi – a nukleáris fegyverek alapvetően módosították a szuperhatalmak versengését. Mint 1960-ban Eisenhower elnök kifejtette: „Az atomfegyverek igazából nem fegyverek, hanem politikai eszközök, amelyek a »szuperhatalomságot« katonai tekintetben »ámítással« degradálják, mert ha használatba kerülnek, végső soron a »szuperség« és a hatalom együtt szűnik meg... Ha egy helyiségben, amelynek padlóját benzín borítja, két olyan ember ül, akik egyikének öt gyufája van, míg a másiknak csak négy, az első gyufaszál meggyújtása után minden további kalkuláció érdektelen.”¹³ Ad absurdum, a szovjetek (igaz, csak ön-

nök úr«, emlékeztette valaki.” (495.) Hruscsov bezzeg sosem feledkezett meg erről, fekete-tengeri vakációi során vendégei előtt gyakran mutogatott dühösen a tengerre: „En amerikai rakétákat látok Törökországban, ráirányítva a dácámra.” (496.)

¹² Vagy ha igen, csak odavetett megjegyzések erejéig, például amikor az utolsó fejezetben megjegyzi, hogy az eszmék szerepe nélkül nem érthetők meg 1989–91 eseményei, hiszen a Szovjetunió érintetlen hadsereggel omlott össze (526–527.).

¹³ In: Fischer Ferenc: A MEGOSZTOTT VILÁG. A KELET-NYUGAT, ÉSZAK-DÉL NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK FŐ VONÁSAI (1941–1991). Ikva, 1993. 228.

gyilkosság árán) a hidegháború második korszakában akkor is megsemmisíthették volna Amerikát, ha ki sem lövik atomtölteteiket, hanem saját területükön robbantják fel azokat.

Van viszont Gaddis mondandójának néhány nagyon is megfontolásra érdemes tanulsága, amelyek közül én kettőt feltétlenül kiemelnék. Az első: Gaddis szerint ugyan a második világháború után mindkét szuperhatalom *birodalmat* épített ki, birodalomdefiníciója azonban elég rugalmas ahhoz, hogy – a lényeges különbségek elmosása nélkül – mindkét rendszer beleférjen. Birodalmon, magyarázza szerzőnk, „olyan helyzetet értek, ahol egy központi állam különféle eszközök révén – amelyek az erő nyílt alkalmazásától, a nyomásgyakorlástól és megfélemlítéstől a finom ösztökélésig és sugalmazásig terjednek – átformálja a többiek viselkedését, akár közvetett módon, akár közvetlenül, akár részlegesen, akár teljes egészében” (61.). Ugyanakkor arra is figyelmeztet: „a közhittel ellentétben... a birodalmakban mindig kétirányú a befolyásolási folyamat” (62.).

A „birodalmak” különbségeit nem lehet eléggé hangsúlyozni. Gaddis szerint a legfontosabb különbség abban rejlett, amelyet – fájdalom! – nem igazán tudatosított az az európai szellemi tradíció, amely a legközelebb áll a recensens világgépéhez, nevezetesen, hogy a nyugati szövetségi rendszer kialakulása, az USA állandó és erőteljes jelenléte nem egyszerűen nyugat-európai *beleegyezés*, hanem egyenesen nyugat-európai *igény* nyomán jött létre. E sorok írója az elmúlt években számos elemzést és forrást olvasott a két világháború közötti korszak európai politikájáról, s ezekben a vezérmotívum, amely Nyugat-Európa politikusait és közvéleményét foglalkoztatta, a biztonság megszállott keresése volt. Az első világháborúban a hadviselő nyugat-európai államok 1917-ig Oroszországgal, majd 1917-től az Egyesült Államokkal szövetségben is alig tudtak győzni. Ezt követően Oroszországban megbízhatatlan rezsim került hatalomra, Amerika pedig csalódottan visszavonult az izolacionizmusba, a második német nekirugaszkodást az európai hegemonia megszerzésére ismét csak a – háborúba később belépő – szovjet és amerikai erők segítségével lehetett megakadályozni. 1945 után, mikor a németekénél is erősebb szovjet hadsereg Európa szívében állt, s még korántsem lehetett bízni abban

sem, nem jelentenek-e majd néhány évtized után ismét veszélyt a németek, szóval ebben a helyzetben Nyugat-Európában mind a politikusok, mind a közvélemény zöme úgy látta, hogy az amerikaiak szilárd katonai jelenléte nélkül nem lesz kellő egyensúly és így biztonság sem Európában, s ezért kifejezetten igényelték ezt a jelenlétet. „*Most elértük azt – foglalta össze a NATO jelentőségét nyugat-európai szemszögből Robert Schumann francia külügyminiszter –, amit a két világháború között hiába reméltünk: az Amerikai Egyesült Államok kinyilvánítja, hogy Amerika számára sem a béke, sem a biztonság nem jön el addig, amíg Európa veszélyben lesz.*”¹⁴ A Szovjet veszélytől a közvélemény legnagyobb része nem valami „antikommunista propagandagépezet” hatására tartott.

Gaddis könyvének másik fontos tanulsága érdekes megvilágításba helyezi a térségünkben (sőt időnként az európai nagyhatalmak körében is oly divatos) a „szuperhatalmak alatt vergődő kisállamok” hagyományos sémáját. Gaddis hangsúlyozza, hogy a birodalmak mindig kétoldalú befolyásolást tesznek lehetővé. A kis államok vezetői számára sokszor rendkívüli mozgáster nyílik, sőt időnként éppen ők azok, akik kezdeményeznek, akik a nagyhatalmakat manipulálják, bevonják őket saját konfliktusaikba, felhasználják saját érdekükben (vagy legalábbis kísérletet tesznek rá). Remek példa erre a már emlegetett Castro: csakis a hidegháborúból adódó – politikai, ideológiai és PR jellegű – mozgáster kitűnő felhasználásával magyarázható, hogy egy narcisztikus latin-amerikai diktátor már jó négy évtizede a világpolitika egyik sztárja.

A koreai háború kitörését a kortársak jó része is tipikus „helyettesítő háborúnak” tartotta: a Szovjetunió és az Egyesült Államok nem akart közvetlenül megütközni egymással, s ezért ezt koreai és kínai csapatok közbeiktatásával helyettesítette. Valójában a koreai háború elsősorban Kim Ir Szen észak-koreai kommunista vezető műve volt (ez nem Gaddis hipotézise, ez ma már általánosan elfogadottnak tekinthető): ő manipulálta mesterien mind Sztálint, mind Maót, míg kicsikarta beleegyezésüket Dél-Korea lerohanására. „*Korea rávilágított a birodalmak egy másik jellegzetességére is, arra, hogy a perifériák milyen könnyen manipulálhat-*

ják a központokat.” (136.) Kim többmenetes tárgyalások és üzenetváltások után „*végül eljárt szótta a régi jó trükköt: a kínaiaknak is és az oroszoknak is azt mondta, hogy a másik támogatja az elképzelést*”, tehát a Dél lerohanását (144.).

Sztálin és Mao beleegyezésében döntő tényezőnek bizonyult, hogy alaposan tévedtek az amerikaiak várható reakcióját illetően. Az *addigi* megnyilvánulásokból ugyanis – nem alaptalanul – azt a következtetést vonták le, hogy Amerika meglehetősen érdektelen a dél-koreai rezsim életben tartása ügyében. Arra számítottak tehát, hogy az USA nem fog beavatkozni közvetlenül a harcokba. Maga az északi támadás és annak módja azonban alapvetően megváltoztatta a helyzetet a „München-szindróma” felélesztésével. Csehszlovákia 1938-as felosztása Németországtól keletre mint a nagyhatalmak cinikus osztozkodása rögzült, nyugati szemszögből viszont ez az epizód arról szólt, hogy korrektek és méltányosak akartak lenni egy volt (és potenciális) ellenfelükkel szemben, de az visszaélt ezzel a jóindulattal. Az agresszív hatalmakat tehát, vonták le a következtetést, nem lehet engedményekkel leszerezni.¹⁵ Az amerikai válasz ezért – a kommunista döntéshozók számára váratlanul – gyors és határozott volt: közvetlen katonai beavatkozás. Így alakult ki a groteszk helyzet: „*Míg az európai hidegháború olyan valós problémák miatt mélyült el, mint az európai erőegyensúly és a befolyásolásért versengő rezsimek összeférhetlensége, az ázsiai hidegháború nagyrészt félreértések miatt kapott lábra. Az ázsiai kontinensen nem fogotak veszélyben sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió alapvető érdekei...*” (156–157.)

Sajnos megint csak Gaddis zavaróan korán lezárt története korlátozza az összehasonlítás lehetőségeit, például a vietnami beavatkozások jellegét és hátterét illetően. Csupán egy

¹⁵ Igaz, voltak olyan esetek is, amikor nyugati politikusok visszaéltek ezzel az analógiával. A szuezi válságot megelőzően Eden brit miniszterelnök így írt Eisenhower amerikai elnöknek: „*Most már szerintünk semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy Nasszert... tulajdonképpen a szovjetek mozgatják, mint ahogy annak idején Mussolini is Hitler kezében volt. Legalább annyira hatástalan lenne tehát most Nasszer felé békülékenységet mutatni, mint amennyire a hasonló stratégia Mussolini esetében sem hozott eredményt.*” (Ford. Baik Éva et al. Id. Kissinger, Henry: DIPLOMÁCIA. Panem. 526.) Többszörös torzítás, amellyel Eden az ekkor már a tervezett brit–francia–izraeli támadást akarta racionalizálni.

¹⁴ Id. Fischer, i. m. 136.

odavetett megjegyzése olvasható arról, hogy „ha Kim egyszerűen beszivároztatja gerilláit Dél-Koreába, ahogy Ho Si Minh tette később Dél-Vietnamban, az amerikai válaszlépés közel sem lett volna ilyen határozott” (145.). Ez az összehasonlítás elég zavarbaejtő lehet az olvasó számára, aki nagy valószínűséggel tudja, hogy az Egyesült Államok végül félmillió katonáját vezényelte Vietnamba, azt viszont már esetleg nem tudatosítja, hogy az ilyen méretű amerikai beavatkozás több mint egy évtizedes, egyre növekvő mértékű eszkaláció végeredménye volt. Pedig Vietnam esetében az amerikai döntéshozókat már a koreai tapasztalat is befolyásolta.

A távolabbi történelmi analógiákkal még óvatosabban kell bánni, mégis megjegyzésem: valószínűleg a támadás szemérmetlenül nyílt módja is közrejátszott abban, hogy az 1990-es években az Egyesült Államok azonnal agresszióknak nyilvánította Kuvait iraki lerohanását, ugyanakkor évekbe telt, amíg a Horvátország és Bosznia-Hercegovina területén folyó vérengzésekért Szerbia állami vezetését nyíltan és egyértelműen felelőssé tette, és levonta ebből a megfelelő következtetéseket. S ebben nemcsak az a sokat emlegetett szempont motiválta, nevezetesen, hogy Kuvaitban van olaj, míg a Balkánon nincs (évekig ugyanis a nyugati politika bírálói ezzel magyarázták, hogy miért nem fog szerintük a Nyugat sohasem katonai erővel beavatkozni például a koszovói albánok védelmében).

„Moszkva... Hruscsov alatt próbálta kiterjeszteni befolyását a Marokkótól Indián át Pakisztánig nyúló hatalmas területre” – tér ki Gaddis egy a recenzión születésekor (2001 késő ősze) az érdeklődés homlokterébe került térségre, majd így folytatja: „és akkor se mindig volt egyértelmű, hogy ki kit használ ki: a jelek szerint ezeknek az országoknak a vezetői ugyanolyan gyakran manipulálták az oroszokat, mint azok őket” (308.). Kitérő példa Nasszer egyiptomi vezető, az el nem kötelezettek mozgalmának egyik megalapítója. Őt sem a monolit, eleve ellenséges nyugati nyomás terelte a szovjet szövetség kényszerpályájára – uralmának első éveiben viszonylag szabadon választhatott az amerikai és a szovjet orientáció között. Az 1956-os szuezi válság alatt nemcsak a szovjetek szólították fel nagyon határozottan visszavonulásra a brit-francia-izraeli támadókat, de az amerikaiak is (bár Hruscsov ezúttal szokatlanul ügyesen magának sajátította ki a sikert). „Amikor a brit-fran-

cia-izraeli megszállás választás elé állította Eisenhower és Dullest, habozás nélkül az egyiptomiak mellé álltak” (325.) – szögezi le Gaddis.

Nasszer azonban a szovjet irány mellett döntött, s ez a döntése teremtett lehetőséget a szovjetek számára is. Mint Nasszer közvetlen munkatársa, Mohamed Heikal kairói újságíró megfogalmazta: az oroszokat „úgymond, beszípanították a Közel-Keletre az események. Nem ők kezdték a nagy offenzívát, Egyiptom volt az, amely kikényszerítette belőlük” (id. 330.). Nem tudok szabadulni a gyanútól: legalábbis részben azért, mert azokat könnyebben tudta manipulálni és felhasználni. Magyarul is olvasható Nasszernek egy érdekes kis jegyzete,¹⁶ amelyet harmadik világbeli vezetőknek írt arról, hogyan kell kezelni a szovjet vezetőket. Nehéz nem szatírárt írni: az antiimperialista, antikolonialista harcnak ez az emblemikus alakja igazi kolonialista szöveget írt. Egyértelmű kulturális és intellektuális fölényérzettel eltelve a szovjeteket primitív, befolyásolható, gyerekes lényekként kezeli – ahogyan a nyugatiak szokták „a keletieket”, például az egyiptomiakat.¹⁷ „A szovjet vezetők minden pragmatizmusuk ellenére mindmáig szláv parasztok, akik átmenet nélkül csapnak át nevetésből sírásba. Lebilincselően hatnak rájuk a hatalom attribútumai. A nyugati országokban egy politikus fokozatosan ismerkedik meg a kormányzás titkaival és a hatalom realitásaival; a Szovjetunióban viszont hatalmas rés tátong a Központi Bizottság és a Politikai Bizottság közt. Ha egy szovjet ember az egyikből átkerül a másikba, olyan sokk éri, hogy dezorientálnak éri magát, és félelmetesnek találja újabb kötelezettségeit...”¹⁸

A berlini fal felépítésének negyvenedik évfordulóján Németországban is újra viták tárgya lett, hogy milyen nemzetközi szereplők alakították az akkori eseményeket. Egon Bahr, a későbbi nyugatnémet keleti nyitás, az Ostpolitik egy alakítója még napjainkban is marokán az a vélemény fogalmazza meg, hogy a németek csak a tárgyai voltak a szuperhatalmak játszmájának.¹⁹ A Gaddisnél kirajzolódó kép szerint viszont a németek fontos cselekvők

¹⁶ In: Lugosi Győző, 1994. GAMAL ABDEL NASSZER. *Rubicon*, 7. sz. 31–34.

¹⁷ Lásd Edvard Said: *ORIENTALIZMUS*. Európa, 2000, illetve jelen sorok szerzőjének recenzóját a kötetről: *Holmi*, 2001. április. 533–541.

¹⁸ Id. Lugosi, i. m. 32.

¹⁹ *HVG*, 2001. aug. 13.

voltak, mindenekelőtt a keletnémet kommunista vezető, Walter Ulbricht, hiszen a Fal-építése elsősorban neki és rendszerének volt elemi érdeke. Ulbricht a gyengeségével zsarolta Hruscsovot: ha a szovjetek – akik minden retorikájuk ellenére egész jól elvoltak a német kérdés lezáratlanságával – nem lépnek fel hátrózztan, akkor az NDK elveszhet. Gaddisnél mellékes kérdés (Kissinger magyarul is olvasható könyvében, a DIPLOMÁCIÁ-ban annál nagyobb teret kap), hogy Konrad Adenauer hasonló stratégiával gyakorolt nyomást a Nyugatra. Adenauer ugyan természetesen nem örült Németország felosztottságának, de ha már így alakult, maximálisan kihasználta a helyzetet, belpolitikájában a nyugati orientáció megalapozására, külpolitikájában a (nyugat-)német szuverenitás mielőbbi visszanyerésére. Nyugodtan mondhatjuk, hogy stratégiája mindkét területen nagyon sikeresnek bizonyult.

A német példa különösen érdekes: a „szuperhatalom-ellenesség” – ami a hidegháború végeztével gyakorlatilag a Nyugat-/Amerika-ellenességgel azonos – retorikája olyan vonzó (főleg a felelősségáthárítás lehetőségei miatt), hogy még egy igazi nagyhatalom elitje sem tud ellenállni a felhasználás kísértésének. Ez utóbbi megjegyzés talán már illetlen mértékben „kiszól” egy recenzió keretei közül, de még szeretném feszíteni a húrt. Manapság, amikor a nyugati értelmiség sajnálatosan jelentős része készpénznek veszi néhány tömeggyilkos állítását, mely szerint „a világ elnyomottaiért harcoló szabadságharcosok” lennének, pusztán azon az alapon, hogy „a világ egyetlen szuperhatalmát” tekintik globális főellenségüknek, nem árt emlékezni, hogy valaha a szovjet birodalom urai tartottak igényt hasonló címre (amit a korabeli nyugati értelmiség jelentős része ugyancsak névértéken elfogadott). Valóságos gyöngyszem Averell Harriman volt amerikai nagykövet beszámolója 1959-es moszkvai tárgyalásairól: „Hruscsov más oldalról próbált támadást indítani: »Lehet, hogy maga milliomos, de nekem unokáim vannak.« A világ nincstelenjei végül győzedelmeskedni fognak: egyébként Hruscsov maga is bányász volt eredetileg. Mint egy végszóra, Mikojan közölte velük, hogy ő vízvezeték-szerelő volt, Gromiko, hogy ő egy koldus fia, az első miniszterelnök-helyettes, Kozlov pedig, hogy ő meg »hajléktalan lelenc«.”

Harriman nem hatódott meg túlságosan,

ezért Hruscsov visszatért a fenyegetőzéshez: „Ha elköltünk 30-40 milliárd rubelt a következő öt-hat évben ballisztikus rakétákra, lerombolhatjuk az összes nagyobb ipari központot az USA-ban és Európában. Harmincmilliárd rubel számunkra nem nagy összeg. A hétéves tervünkben nem kevesebb, mint 125 milliárd rubelt költöttünk energiára, gázra stb. Európa és az USA lerombolása viszont csak harmincmilliárdba kerülne. Megvan rá a lehetőségünk... Én őszinte vagyok, mert látom magáról, hogy egy becsületes kapitalista.” Végül így fejezte be a tirádáját: „Le fogom rombolni az országukat. Addig is együttünk egy finom ebédet.” (456.)

Harriman erre elnevette magát.

Dupcsik Csaba

ARCKÉPVÁZLAT A HETVENES ÉVEKBŐL

Brendel János: *Lakner László budapesti munkássága*
Új Művészet & Niessen, Essen, Budapest, 2000.
190 oldal

Kissé nehezen magyarázható, hogy az elmúlt negyven év magyar képzőművészetének meghatározó – bár bizonyos fokok társtalan¹ – egyéniségéről, az 1974 óta Németországban, Essenben és Berlinben élő és alkotó Lakner Lászlóról még nem jelent meg magyarországi alkotói tevékenységét és korszakát részletesen és alaposan tárgyaló elemzés. Kortársairól, az Iparterv-generáció jeles tagjairól – Molnár Sándorról, Hencze Tamásról, Jovánovics Györgyről, Fajó Jánosról, Keserü Ilonáról, Bak Imréről, Nádler Istvánról, sőt az akkortájt is külföldön élő Méhes Lászlóról – már a nyolcvanas évek elején a Képzőművészeti Kiadó Hajdú István szerkesztésében úttörő jelentőségű kismonográfia-sorozatot jelentett meg, s az elmúlt években e társaság majd minden alkotójáról sorra publikáltak a szépen illusztrált köteteket (néhányukról, például Nádler Istvánról, Fajó Jánosról vagy Jovánovics Györgyről többször is): ritkábban kritikai értékeléssel, inkább tényfeltárásként, de

még inkább: laudációként, a nagy generációs teljesítmények utólagos méltatásaként.

A retrospektív kiállítások tekintetében hasonlóképpen áll a helyzet: a Franciaországban alkotó Csernus Tibornak és Méhes Lászlónak, az onnan hazatért Konkoly Gyulának, a Kölnben élő Tót Endrének már rendeztek méltó, életműüket vagy azok egy-egy itthon kevésbé ismert szeletét bemutató tárlatokat, az 1998-ban Kossuth-díjjal kitüntetett Laknernek még nem (igaz: ez még Hantai Simonnak vagy éppen Étienne Beöthynek sem sikerült, hogy egy hosszabb névsorral most ne kelljen szolgálni).

Persze Lakner kvalitásaival, művészi értékével-súlyával – a Tom Wolfe-i értelemben vett – „mindenki”: a gyűjtők, a kurátorok, művészetszervezők és igazgatók, a művészettörténészszakma tökéletesen tisztában van, mégsem történt egyetlen komolyan mondható lépés annak érdekében, hogy az életmű végre bemutatásra kerüljön. Tény: olykor jelentős darabokat láthattunk oevure-jéből Szombathelyen kortársi társaságban vagy tematikus kiállításokon (például az 1998-as állami díjazottak műveiből rendezett Palme-házbeli, szinte látogathatatlan mustrán), de a Magyar Nemzeti Galériában is (HATVANAS ÉVEK, 1991), illetve a Múcsarnok OLAJ/VÁSZON című tárlatán. Sőt a Goethe Intézetben 1994-ben – ha nem is önálló bemutatkozása, amire 1969 óta nem volt Laknernek lehetősége, de legalább csak egy társsal, Emmett Williamsszel közös – saját kiállítása is volt.

A Laknert körülvevő, érthetetlennek tűnő csendet most a hatvanas évek eleje óta Lengyelországban élő – a magyar képzőművészeti szcénával csak áttételes módon kapcsolatot tartó – művészettörténész barát, Brendel János monografikus igénnyel fellépő munkája, a LAKNER LÁSZLÓ BUDAPESTI MUNKÁSSÁGA 1959–1973 törte meg.

Érdeemes a mű méltatása előtt a kötet írójáról szót ejteni, hiszen Brendel János személyének érintettsége, illetve különállása sok mindent megmagyaráz műve értékeiből és hiányosságaiból egyaránt.

Brendel, mint külföldön, Poznańban tanuló, majd ott oktató jeles szakember nem volt és nem is lehetett aktív szervezője-támogatója, testközelben levő napi részese az általa elemzés tárgyává tett hatvanas-hetvenes évek hazai neoavantgárd mozgolódásainak. Teoretikusként sem állt az azonos évjáratú alkotók

mellett-mögött, nem igazán ismerhette meg (legföljebb áttételeken keresztül) azt a képet, sorsokat, megrendeléseket, támogatásokat mozgató hazai struktúrát, amely keretbe foglalta Lakner itthon töltött éveit is. Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy Brendel volt az, aki megszervezte, hogy a lengyel avantgárd fellegvárában, a varsói Foksal Galériában megrendezzék a fiatal magyar művészek csoportos kiállítását, s kultúráközvetítőként mindent megtett (és megtesz) lengyelországi megismertetésükért.

A Brendel számára szükségszerűen adódó idő- és térbeli távolságtartás még jelentős kritikai előnyök letéteményese lehet(ne), amennyiben a kívánatos distancia mellett a kellő közelségben szerzett információk, tapasztalatok, élmények, ismeretek támogatják a tervei szerint monográfiát író. Ezeknek a hiánya azonban sokfajta tévedés forrása lehet (s az is).

Ezzel magyarázható, hogy (művészet)szociológiai szempontból Brendel „elmázoltan” és hiteltelenül ábrázolja a történelmi háttérrel. Ilyeténképp a Bernáth-tanítványt „megillető” széles lehetségsáv (az önálló műterem megléte például a hatvanas évek elején) a kísérletező művészt korlátozó adminisztratív intézkedésekkel, a külföld számára a magyar képzőművészetet reprezentálni képes festői megjelenés a hazai nyilvánosság elől történő elzárással együtt történő bemutatása a „három T” eljelentmondásos működésének avatott leírása nélkül nem képes a kor „dialektikájába” bevezetni olvasóját. A Lakner mozgásterét, megélhetését, festői kiteljesedését meghatározó, korlátozó-segítő makrokörnyezet így az általánosságokon túlmenően – például az új gazdasági mechanizmus gazdaságpolitikai nyitása ellen fellépő erőkhöz tartozó évek eleji sikerei a művelődéspolitikában azonnal lecsapódó s közvetlenül Lakner személyére hatóan regresszív hatásairól szóló röpké megjegyzésen kívül – szinte érintetlenül és feltáratlanul marad, s még „történeti tapétaként” sem szolgál a „főhős” cselekedeteihez.

Az a világ nem kerül legalább érintésközelbe a mai befogadó számára – aki nem szükségszerűen azonos az akkori kortársakkal, hanem, remélhetőleg, éppen a Lakner működését csak nyomaiban megismerni tudó ifjabb korosztályok képviselője –, amelyben egyszerre és ugyanakkor nyerhetett szinte rögtön a főiskola elvégzését követően, 1960-ban köztéri

megbízást Lakner az akkori Savoy bárba kerülő falképre, hogy aztán nyomban hivatalosan kitagadják a nagy nemzeti össz-képzőművészeti parádéről. A sikerre a tehetség és annak gyors felismerése lehet a magyarázat, az utóbbit Aradi Nóra mindenkinél hitelesebben megindokolta A IX. KIÁLLÍTÁS ZSÜRIZÉSÉNEK MUNKÁJÁRÓL című írásában: „Különösen éles, hosszú vita során dőlt el 5-8 olyan festmény sorsa, amelyek szemléletükben rendkívül problematikusak... amelyeken a káosz, a morbiditás, a rendezetlenség, a ráció minden lehetőségének hiánya tűnik szembe. Egyes művészek még a természeti valóság egységében (pl. Szabó Ákos), mások a tér és az idő tagadásával, szürrealista módszerrel (pl. Lakner László) adnak hangot e tőlünk idegen érzelmvilágnak... végül a zsűri egyhangúan (sic!) az elutasítás mellett döntött...”²

Ugyanez az áttételesen is csak alig érintett világ az, amelyben az első és egyetlen önálló tárlatát Lakner az igencsak szűk Kulturális Kapcsolatok Intézetében – a mai Dorottya Galériában – rendezhette meg 1969 szeptemberében, nem egészen egy és negyed évvel azután, hogy a magyar állam egyik reprezentatív festőjeként az esseni Folkwang Múzeumban „...az első gyűjteményes jellegű, mai képzőművészetiünket bemutató kiállítás az NSZK-ban...” alkalmával, „...a múzeum szakértőinek és a sajtó képviselőinek döntése alapján”³ a festészeti díjat nyerte el (s a hivatalos elismertségnek alig örvendő, később a rendőrség által vegzált Major János a grafikai díjat kapta meg).

Mivel lehet pótolni vagy helyettesíteni az elmaradó lényeges információkat? Mindenekelőtt az írás említett személyes hangvételével, a mű „tárgyára”, Lakner Lászlóra történő „főlesküdtöttség” vállalásával, ahogyan azt a rövid ELŐSZÓ elején, megadva a kötet alaphangját, Brendel teszi: „Engedtessek meg – írja első mondatában –, hogy e sorok írója néhány személyes megjegyzéssel osztozkodjék az olvasóval, nevezhetnének ezt vallomásnak, mellyel tartozom Lakner Lászlónak is, akihez idestova harmincéves barátság fűz; barátság, melyet nem kezdett ki az idő vasfoga...” (9.)

Az ily módon elének tárt elemzői-baráti elfogultság-elfogódottság azonban – mint erre még a későbbiekben utalunk – a Brendel által szintén az ELŐSZÓ-ban exponált művészettörténeti-művészetelméleti kérdés megfogalmazásában és érvényes válasz nélkül hagyásában

is érződik. A brendeli dilemma lényege ugyanis az, hogy: „...*akarva-akaratlanul is felmerül a kérdés: Lakner művészetét – mely a hatvanas évek közepétől nemcsak szervelesen kapcsolódik a magyar neoavantgarde mozgalmához, de Lakner ennek a formációnak a vezéralakja volt – ma mennyiben tekinthetjük avantgarde jelleműnek?*” (10.) S a válasz is kész: „Lakner sohasem szakított a XX. század még klasszikus értelemben vett modern művészetével.” (Uo.)

Eltekintve most a megfogalmazás nehézségeitől – például a mozgalom és a formáció fogalmainak azonos értékűként/értelműként való kezelésétől –, a Lakner-életmű és az ehhez szorosan kapcsolódó Lakner-recepció elméleti és összehasonlító vizsgálatához, a kortársi, illetve művészettörténeti meghatározottságok bemutatásán túl multhatatlan fontos (lett volna) a Lakner művészetének leírására a kötetben kulcsként használt „klasszikus modernség”, „avantgárd” és „neoavantgárd” fogalmak – legalább szigorúan csak az íráson belül történő alkalmazás esetére szóló – meghatározása. Részben a kötet hiányzó (!) felelős szerkesztőjének lett volna a kötelezettsége (a zavaróan többszörös képszámolás, a fájóan magyartalan fogalmazási pontatlanságok-pongyolaságok megszüntetése mellett), hogy a tanulmány íróját még időben, a kézirat leadása előtt rávegye arra, definiálja e fogalmakat. Ezenkívben lett volna idő elgondolkodni azon is, hogy Lakner oppozíciós művészete a „klasszikus értelemben vett modern művészet”-tel politikai alapállás tekintetében is harmonikus kapcsolatot ápol-e, vagy csak stílustörténeti szempontból áll fenn közöttük a Brendel állította kapcsolat. Az avantgárd politikai irányultságát tekintve Közép-Kelet-Európában baloldali volt, s e baloldali elkötelezettséghez a művekben – és az attól aligha elszakítható művészi magatartásban – hűnek maradni – kifejezetten elismerésre méltó.

Jellemzi a fogalmi tisztázatlanságok erejét, hogy a felelős kiadóként megjelölt Sinkovits Péter, az Iparterv-kiállítások szervezője-rendezője által nálunk megjelentetett könyvben az egyik, Lakner számára is fontos fejezet élére címként az kerülhetett: IPARTERV – EGY SZOCIALISTA ÉPÍTÉSZETI IRODA NEVE A MAGYAR AVANTGARDE SZINONIMÁJA LESZ 1968–1970. Az Iparterv a magyar avantgárd cégérévé már bizonyosan nem válhatott: sokkal inkább az volt a *Ma* folyóirat

vagy Szentendre Vajda Lajossal és Korniss Dezsővel, netán a Bauhaus, ahol – miként az elkedvetlenítő tárgyi tévedéseket korrigáló Errata is jelzi – Bernáth Aurél is tanult, és Moholy-Nagy tanár volt. A Pécsi Műhely, a Szüreenon, a Rózsa presszó és más helyek mellett – ha mindenképpen szükséges – a neoavantgárd „jelképének” jelölhető.

A fogalmak „elmosódottságának” további fájdalmas következménye az is, hogy Brendelnek az az álláspontja, mely szerint a Laknert érintő „*intellektuális inspirációk sokasága, legyenek – voltak – azok filozófiai, költői, képzőművészeti vagy művészetelméleti jellegűek, mind a XX. század már klasszikusnak számító forrásaiból eredtek*” (10.), nehezen vagy talán egyáltalán nem interpretálható a szöveg rendszerében. Különösen, ha azokat az alkotókat vagy filozófusokat említi forrásként, akik, mint Robert Rauschenberg vagy Max Ernst, Celan vagy Wittgenstein, a Brendel által földolgozni szándékozott pályaszakasz „jelen idejében” még korántsem voltak nevezhetők XX. századi klasszikusnak (sőt még „elfogadottnak”, illetve „általánosan elfogadottnak” sem mindig).

Nyilvánvaló, hogy Brendel is tisztában van (kell, hogy legyen) vele: nincs konszenzus; a klasszikus avantgárd, illetve az avantgárd és a neoavantgárd (vagy utómodern)⁴ történeti megközelítésének, tartalmi meghatározásának sokféle újabb (és régebbi) kísérlete létezik például Frank Kermode-tól Ihab Hassanon és Hegyi Lorándon át Matei Călinescuig, s a közülük való (módszertani) választás (vagy egy új megalkotása) nélkül nem lehet (művészet)elméletileg megalapozott, hiteles értékelését adni a lakneri életműnek (sem) a posztmodern – vagy a posztmodern utáni – korban.

Persze az önmaga számára föltett kérdés megválaszolatlansága is érvényes felelet: annak tartalma szerint Brendel nem vesz tudomást arról, hogy az avantgárdot és neoavantgárdot, a hatvanas-hetvenes évek művészetét is átértelmezik, új kontextusba állítják az azóta született műalkotások, irányzatok, művészeti technikák, az újabb korszakolási kísérletek, műelemzői módszerek. Számára az avantgárd és neoavantgárd lezárult, végérvényesen „klasszicizálódott” (nem fogadja el tehát a permanens avantgárd sokak számára oly kedves ideáját): nem látja szükségesnek újraértelmezni vagy másfajta szempontból magyarázni, hi-

szén egyre kevésbé kell meglepetésekkel, felfedezésekkel számolni, ha a szürrealizmus művészetéről, a tasizmusról vagy a happeningről, Warholról, Rauschenbergről, Hartungról, Tinguelyről, Picassóról vagy Arpról, Noldéről, Beuysról, Louise Nevelsonról vagy Frank Stelláról: elhunytakról vagy még élő, alkotó művészekről és stílusaikról esik szó.

Brendel számára a klasszikus avantgárd, az új tárgyilagosság a harmincas évek Amerikájának szociális művészete (megjegyzendő, hogy Lakner egyik kedves alkotója kezdetben éppen ennek az irányzatnak legjelentősebbje, Ben Shahn,⁵ a Die Brücke csoport „szocialista jellegű új realizmusa” hagyományainak örököse) éppen úgy a XX. század „érintésbiztos” és immáron konvencionális művészete, mint a pop-art, a fotórealizmus, a land-art. Kodifikálatlanul, de már közmegegyezéssel elfogadott alapnormaként funkcionál a kitágított értelmű „klasszikus modern”, amelyhez a mindenkori legújabb művészetnek, legyen az XX. vagy XXI. századi, igazodnia kell, és amellyel párbeszédben az artikulálhatja magát.

Ez a ki nem mondott, de Lakner művészetének meghatározásával finoman, ám annál biztosabban érzékeltetett enyhén konzervatív és elitista szemléleti-elméleti pozíció ugyanakkor nem zárja ki (sőt elő is segíti) azt, hogy Brendel egyes műveket szépen interpretálhasson, beleéléssel-beleérzéssel és hitelesen. Az egyes művek vagy műcsoportok elemzése azonban még nem monográfia, hanem – a hozzájuk kapcsolódó személyes emlékekkel, társadalmi-történeti érdekességekkel elbeszélve – inkább a képzőművészeti-művészettörténeti esszé műfajának kategóriájába illik, s mint ilyen, semmiképpen nem fog megfelelni a Brendel előszavában hangoztatott amaz álláspontnak, mely szerint a kötet „*hiányt pótol a magyar kortárs képzőművészet forrás kutatásában*”. (Miközben mindenképpen el kell ismerni, hogy Brendel kötetét üttörő munka.)

A sokoldalú és a társadalmi haladás ügyének elkötelezett, humanista Lakner László – aki e tekintetben mindenképpen és vitathatatlanul a legjobb, Brendel által is felhívott XX. századi művészahagyományok követője és folytatója – művészete azért érdemelt volna alaposabb és igényesebb földolgozást, mert Lakner a hatvanas-hetvenes évek legjelentősebb magyar festőinek egyike. Objektív sorrend (még)

nem állítható fel, de megítélésem szerint ő volt az, aki itthoni aktív működése két évtizedének kortársi és egyetemes művészeti gondolatait-tendenciáit a legmagasabb művészi szinten dolgozta föl.

Laknernek a kötetben is látható festményei, rajzai, concept munkái igazolják ezt az (elő)ítéletet. Olyan alkotót mutatnak a reprodukciók, akinek valamennyi műve a sokoldalú tehetség⁶ azonnal észrevehető jeleit sugározza: az elmélyült gondolati igényességgel párosuló kivitelezés finomságát és nagyvonalúságát, a káprázatos festői-grafikus (technikai) tudást, a (festői) gondolkodás hazai iskolákon túl-emelkedő formátumosságát, a használt vagy kihasznált stílris rétegek – montázs-szerkezetek, taszta képfelületek – újszerű egységben kezelését. Festményei, mint a Nemzeti Galéria tulajdonában levő és ritkán látható POLITECHNIKAI ÉPÍTŐSZEKRENY (kötetbeli nevén: POLITECHNIKAI SZEKRENY) vagy a Larousse enciklopédia szócikkait leltárszerűen, mintegy Max Ernst-i átérzékített kimértséggel, egzaktssággal egymásra-egymás mellé halmozó, a szó- és fogalommagiát festészeti varázslattá változtató, mindezt a szürnaturalista iskola áradó, a kép-tér minden szegletét tárgyakkal, festői gesztusokkal kitöltő EGY SZOBA MÚLTJA (kötetbeli címen: EGY SZOBA MÚLTJA REPÜL), nem egy lezárt, magunk mögött hagyott, megmerevedett művészettörténeti korszak és annak egyik jelentős iskolája reprezentatív alkotásaiként dokumentálódnak, hanem értékteremtő és érték-hordozó, nagy hatású művekként, amelyekkel ma is párbeszéd kezdeményezhető és folytatható.

A szürnaturalista és prepopos képekben még szinte gáttalan, szabadon tobzódó-lobogó festőiséget, montázsos szerkesztésű képépítést (például HÍREK) a hatvanas évek közepére, a RÓZSA-sorozatban, illetve a napi hírek „hatására” született. Politikum körébe is sorolható Saigonban és a direkt politikumot ugyan kerülő, de (a Leo Strauss-i intenció szerint) „a sorok között olvasni tudók” számára egyértelmű állásfoglalásként értelmezhető ENGEDELMESENben fölvaltja a nagy szín- és anyagfelületek alkalmazása: a rothkói képfomálás találkozik a figurativitással, hogy aztán a concept art idején tovább egyszerűsödve a képépítés egyre visszafogottabbá váljék, a monokróm festéshez közeledve. Az eszközök egyszerűsödé-

sével, a színek, a faktúra redukálásával, a narrátori szerep kiiktatásával vagy elszemélytelenítésével – a vérbeli festő még redukcionista korszakában sem tudja megtagadni-meghazudtolni festő mivoltát! – is érzéki műveket tudott Lakner létrehozni. Például a SEKÉLYVÍZ (korábban: KÖVEK) a concept art hatása alatt készült, pendant-jánál nem kevésbé hatásos, de letisztultabb, jelszerűbb, intellektuálisabb „továbbfejlesztését”, az 1972-ben született KAVICSOK tájképét. Az egymáson heverő tehetetlen kövek már nem pusztán önmaguk szépségét adják, rendjük filozófiai gondolatokat szül-hordoz, s a látszólag szigorúan determinált rendbe összetömörített anyagról bátran asszociálhatunk József Attila ESMÉLET-ének negyedik versszakára.

A fotókról és fotók alapján készült fotórealista munkái – amellet, hogy a hiperrealista stílus íratlan szabályainak megfelelően félelmetesen pontosak, ám egyben (s ez „szabályellenes”) ironikusan személyesek – korántsem olyan távolságtartóan hűvösek, kommentár nélküli „valóságrogzítók”, mint az amerikai fotórealista festmények. Ez nemcsak a DOSZVIDÁNYIJA című, tizenkilences vöröskatonák fotóját látszólag pontosan, a posztiszocreal igényeinek is megfelelően visszaadó, ugyanakkor a „komoly” témának üdítően groteszk módon fityiszt mutatva, önmagát a kompozícióba belefestő alkotó személyességének tudható be. Éppannyira annak az empatikus és egyben mélyen ironikus művészi magatartásnak, amely nem egyszerűen a tárgyak, helyzetek, fények-visszfények mint művészeti-művészet-szociológiai tények vizsgálatát állította – a korszellem tudományosságához közelítő művészet-ideálját követve – saját művészi tevékenysége középpontjába, hanem – politikai álláspontját és meggyőződését kifejtendő-kifejezendő – az aktuális művészetpolitikai megszorításokra a (művészet)történeti múlt és közelmúlt sajátos – precíz és realista eszközei miatt az adott pillanatban a hivatalosság és az avantgárd által egyaránt kevésbé támadható – feldolgozását tekintette feladatának. Ennek jegyében születtek aztán olyan Lakner-művek, mint – hogy rögtön a lakneri tudakozódás legalább kétféle irányultságát jelezhessük – a SILENCE (HOMMAGE À BEUYS) vagy a DUCHAMP FÉSÜJE, illetve a FÖKÖTŐ és a SUBA (a Magyar Néprajzi Múzeum gyűjteményéből).

Beke László pontosan összefoglalta a lakneri fotórealizmus sajátosságait: „*Lakner témátára már csak azért is sokrétű... mert nem szorítkozik a fényképpel azonosított festmény ambiguitására, hanem más leképezési formákat is alkalmaz modellként, melyeket mindig más és más szituációba helyez, de egy festményként tételezett képhez viszonyítva... Laknert... az különbözteti meg a rokon törekvésű külföldiektől... hogy míg azok semlegesítik és általánosítják a téma realitásértékét, addig ő először elvégzi a gondolati általánosítást, aztán az »itt és most«-ra aktualizálja.*”⁷

Úgy gondolom, meglehet, talán igaztalanul, hogy az a morális konfliktus, amely Lakner (és kortársai) egzisztenciális gondjai, az adott struktúrában való (meg)élhetés minél kevesebb konformitással való összekapcsolódása (például: ne legyünk képcsarnoki festők, akik a tájképeiket minden heti zsűrire beadják, de azért mégis legyen lehetőségünk közötti munkát elhelyezni), és az éppen aktuális világfestészettel való azonosulás együttes igénye és kényszere találkozásából táplálkozott, nem szakítható el az e képekben is megfigyelhető kettősségtől (a hivatalosság számára is elfogadható, klasszikus és/vagy bevett ikonográfiai mintákat követő téma – rózsza, tájkép, anatómiai részletek, munkásmozgalmi csoportkép – felvetése és ironikusan tárgyyszerű feldolgozása-transzformálása az „itt és most” jegyében).

Ha nem is tudatos kompromisszumként, de ez a súlyos, bensősé vált ellentét (hiszen a „túlzott modernkedés” sok lehetséges megélhetési forrást berekesztett, viszont a struktúrába való belépés az értelmiségi függetlenség és a neoavantgárd csoportba tartozás részleges vagy végleges feladásával, másfelől „kitagadással” járhatott, hiszen hol van még az az idő, amikor kimondatott: az az igazi avantgárd, aki sok, minél több pénzt kér a művéért!) átszüremlik az alkotásokba, még ha a lakneri formában kétértelműen és áttételesen is.

E kompromisszum határait Brendel is jól érzékeli, amikor a koncept művek kapcsán, de véleményem szerint az egész elemzett műegyüttesre érvényesen megállapítja, hogy: „*szuggesztívek és direkttek, anélkül, hogy lázadásra akarnának föl szólítani*” (143.). Ezzel a „beismeréssel” a posztzocreál „agitkától” Laknernek a társadalom önismeretére hatni kívánó, de mindvégig a képzőművészet területén belül

maradó, abból legfőljebb a költészet irányába nyitó munkásságát sikerült hatásosan elhatárolnia, ahogyan a lankadt poszt-Gresham hagyomány folytatóitól is. Éppígy élesen elválik a lakneri festészeti program – már csak színvonalbeli különbsége okán is – a nem teljesen megemésztett-földolgozott expresszionizmus-élményű, a hétköznapok forradalmiságát kiemelni akaró, dekoratív képeket „termelő” s állami támogatásra érdemesített „modern” csoport, a „*lényegében a szocialista társadalom adekvát művészeteként*”⁸ megnevezett „Kilencek” éppen a hatvanas évek közepén egy rövid pillanatra „aktuális” művészetétől is.

Nem szorul tehát bizonyításra, hogy a Lakner-értelmezés sarkpontja az életmű korrekelt elhelyezése a kortárs művészetben és – ami ezzel együtt jár – a művek és az életmű(rész) régi és új recepciójának összevetése (lenne): azok egymásra vetítése, átfedéseik és ellentéteik fölmutatása. Elfogadható e kontextusban az, hogy Brendel a lakneri életmű mai érvényességének kutatásakor a sajátlagos lakneri „felzárkózás”-ideológia – az amerikai és a magyar festészet mint „lemaradt” nemzetek művészetének hasonlósága, amelyben az amerikai példáját követve „ledolgozható a hátrány” – művészetfilozófiai premisszájából kiindulva Laknert a még mindig erős elméleti és gyakorlati befolyással bíró szocreál mintegy kikerülő, azon átlépő, „önmagát megteremtő” alkotóként állítja elének. Megfelel ez a kép/önkép a baudelaire-i – ha nem is XX. századi – „klaszszikus” ideálnak: „*A művész csak önmagának tartozik felelősséggel... egyedül csak saját magáért áll jól... Önnönmagának királya, saját papja és önmagának istene.*”⁹ E kép csorbulását – vagy ami ugyanaz: kiterjesztését – jelenti, hogy Brendel szerint Lakner a hatvanas évek végének Németh Lajos-i ideálját testesítette meg: „*egyszerre modern és ugyanakkor magyar*” festő volt, aki nem „*uniformizált*” művészetet hozott létre (bármint jelentsenek is ma ezek a fogalmak) (76.).

Brendel, a számára lehetséges konklúziókat levonva, a részlegesnek konstituált hagyományékküliségből,¹⁰ a Németh Lajos-i ideálnak való megfelelelőből-megfeleltetésből, illetve a társtalanságból következően – immár nehezen védhetően – arra az álláspontra helyezkedik, hogy az „önteremtő” Laknerre vonatkozó szakirodalomra, Lakner művészetét

nek korabeli recepciójára csak elvéve és részben szabad, kell és érdemes támaszkodnia. Az írás nem is tekinti kritika tárgyának a Lakner művészetéről szóló egykori műelemzéseket, bibliográfiát és névmutatót sem készíti, pedig az nemcsak hogy tartalmi kelléke a kötet által előre jelzett műfajnak, a monográfiának, hanem a további kutatásokhoz is elengedhetetlenül szükséges forrás (lenne).

A lakneri „önteremtés” aktusának folyamatos hangsúlyozása során Brendel Lakner munkásságát a hatvanas–hetvenes évek hazai és nemzetközi művészeti történéseinek, művészettörténetének kontextusában sem helyezi el hiánytalanul. Hatásokat, például a Velencei Biennálén látott Rauschenberget, a korai Ivan Albright-inspirációt ugyan említi, de aztán a konkrét hatástörténeti elemzések helyett inkább leszögezi: „...*bár Lakner a XX. század stílusirányzataiból merít inspirációt, azokkal egyben szüntelenül vitába is száll, s e dialógusból alakítja ki egyéni szín- és formavilágát, elkerülve az uniformizáció csapdáját*”. Magam sem állítanám éppen az ellenkezőjét, hiszen ez szinte minden valamirevaló művészről elmondható. De mert Lakner tényleg eredeti alkotó, megérdemelné annyit, hogy egyfelől kontrasztként szó essék a kortársi művészeti irányzatokról és azok reprezentánsairól, másfelől legalább részben föl-villantódjanak azok a művészeti területek, ahol azok találhatóak, akik nem kerültek ki a Németh Lajos-i értelemben vett „*uniformizáció csapdáját*”. Például azok a festők, akik a hatvanas–hetvenes években „*modernekként*” félkubista csendéletekkel töltötték meg a Képcsarnok raktárait, miközben maguk is tudhattak arról, hogy a Brendel munkája által átfogott korszak egyik fontos művészettörténeti munkájában, A MODERN FESTÉSZET-ben Herbert Read a szintetikus kubizmus kapcsán Juan Gris, Albert Gleizes és André Lhote alkotásait éppen amiatt marasztalja el, mert „*egy új stílus milyen könnyen válhat az akadémizmus újabb formájává*”.¹¹

A Németh Lajos-i problémafelvetés sokoldalú megközelítése annál is fontosabb feladatnak látszik, mivel a magyar képzőművészet (és elméletei) a XX. században a megkésetttség és a másodlagosság kettős szorítású (ön)vádjával kénytelen(ek) megküzdeni, s ha mégis akadnak olyan alkotók, akik – Moholy-Nagy vagy Hantai Simon módjára – a perifériáról a cent-

rumba, a főáramba kerülnek, azok szerepéről, jelentőségéről, a személyiség és a körülmények sajátos összejátszásáról mindenképpen többet és alaposabban kellene tudnunk. Ha pedig Laknert is ilyen, az egyetemes művészetbe éppen időben „becsatlakozó” öntörvényű, a nemzetközi trendeket és a hazai hagyományokat egymásba játszó, azokból sajátosan magyar, de internacionálisan is elismerést szerző művészeti értékeket létrehozó alkotóként akarjuk látni, mert az, akkor érdemei szerint *ezt* a portrét kell róla megrajzolni megfelelően okadatoltan.

Ennek hiányában az önmagára összpontosító, referenciáitól és (kölcsön)hatásaitól félig-meddig megfosztott művész és műegyüttese elemzése éppen természetes kortársi közegéből kiszakítottan, az „elmaradás főáramkörébe”, a meg nem mért hazai teljesítmények közé szorultan jelenik meg: az elmúlt közel harminc év által átformált-átalakított Lakner-kép sem tűnik fel mögötte – előttünk.

Egyebek mellett ezért lett volna célszerű, hogy Brendel határozott elvi – kritikai – álláspontot képviseljen magával a festővel és Lakner öninterpretatív megnyilatkozásaival szemben is. Jó példa az elmaradt felülvizsgálatra, az ésszerűségeen túlmutató önreflexivitás technikájának szövegbe épülésére, ahogy Brendel egy helyütt egy 1970-es (!) – dokumentálatlanul maradt – beszélgetésüket idézi föl a fotorealista festészet ideológiájáról: „...*A festő attitűdjének utolsó állomása fotóról festeni, ahol csak a kiválasztás pillanata számít. A többi kivitelezés.*” Úgy vélem – bízva Brendel és Lakner egyetértésében is –, hogy a kivitelezés minősége, a festői tudás, a manuális készség, az anyagba látás tehetsége: egyszóval a formaalkotás legalább olyan fontos, mint a témák megtalálása, a kiválasztás gesztusa. Lakner megnyilatkozása – amelyben a redukcionista konceptfilozófia köszön vissza – egyébiránt ugyanannak a természetny konfliktusnak a megjelenése, amelyről fentebb tettem említést.

A művész persze magyarázatával egy pillanatra úgy tünteti fel magát, mint aki lebecsüli a formateremtés szükségességét, s a tartalom önmagában valóságának adna elsőbbséget (pedig maga is tudja, minden munkájával bizonyítja, hogy a festészet lényege a formateremtés).¹² Mindez még rímél is a Brendel által kiemelten fontosnak tartott témaközpon-

tűség szerepének kiemelésére (nyilván a németországi alkotói út eredményeitől való megkülönböztetést is megelőlegezendő). Ahogy Brendel írja: „*Lakner fotorealizmusának egyik aspektusa, mely nem a művészi kifejezési formára, hanem a művek tematikájára vonatkozik, még egyszer felidéri Németh Lajos szavait, melyek a magyar valósággal adekvát művészet megteremtésének a problémáját vetik fel.*” (91.)

A kötet bemutatta pályafutás és alkotások azonban ezt a némileg átideologizált, a társadalmi kapcsolódásokat túl közvetlennek mutató, alkalmazott festői tudást igénylő, technicista, saját legfontosabb eszközeitől távolságot tartó, festőiségellenes (esztétikai) alapállást – még ha az csak egy korszakra volna is esetleg jellemző – nem igazolják. (És nem is a legmeggyőzőbb érv, ha magát az alkotó önreflexióját tekintjük – ismételjük – kritika nélkül forrásnak, ahogyan azt Brendel teszi.) A kötet által tárgyalt „ittthoni” Lakner mindvégig azt bizonyította munkáival és munkáiban, hogy a figuratív festészeti hagyomány érzékeny és kiemelkedő folytatója-megújítója, akinek munkásságában nem volt véletlen kitérő (a részben talán a Larry Rivers művészeté által is inspirált) visszanyúlás Rembrandt-hoz sem. Elsősorban tehát a formateremtő Lakner keltheti fel mai érdeklődésünket s nem az éppen aznapot tematikájában megjelenítő művész.

Mindenesetre, ha magunk teszünk eleget annak a kötelezettségnek, amelyet a monográfia szerzője elmulasztott, akkor az egyik fontos „hiányzó”, a lakneri életmű hazai termését jól ismerő Szabadi Juditnak az 1970-es Corvina Képzőművészeti Almanachban publikált LAKNER LÁSZLÓ FESTÉSZETE című, majd egy éves tanulmánya újraolvasása után plasztikusan az a Lakner-arckép látszik kibontakozni, amelyet Brendelnél – a szövegközi felvillanások és ígéretek ellenére – hiányoltunk. Szabadi Lakner művészetét korrekten és megbízhatóan helyezte el a kortárs művészetben, s megtalálni vélte a Lakner művészetét jellemző alapstruktúrát is: „*Az anyagot körüljáró és megjelenítő szenzualitás Laknernek éppúgy alapvető tulajdonsága, mint az intellektualizmus, mely elrendezi és felülvizsgálja a világot. Tulajdonképpen ez Lakner »állandóságának« titka: az érzékek és a ráció működtetése a képekben; ennek a kettőnek a meghitt jelenvalósága, mely túlmutat a gyakran ötletekre épülő képzőművészet pillanatnyiségén.*”¹³ Noha az utol-

só mondat zárása a Laknert foglalkoztató koncept művészettől való idegenkedésről tanúsodik, azért a főbb pillérek – szenzualizmus, intellektualizmus, az érzékek és a ráció együttes jelenléte – ma is kiindulópontul szolgálhat Lakner László sajátos közép-kelet-európai érzékenységű művészetének monografikus feldolgozásához.

Jegyzetek

1. „...én már ekkor kívülálló és társtalan vagyok, semmilyen csoportosulásban nem találok a helyem...” HATVANAS ÉVEK. ÚJ TÖREKVÉSEK A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETBEN. Képzőművészeti Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria, 1991. Szentési Edit beszélgetése Lakner Lászlóval. 132.
2. *Művészet*, 1962/5. 4–7. (Újra publikálva: KRITIKÁK ÉS KÉPEK. VÁLOGATÁS A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET DOKUMENTUMAIBÓL 1945–1975.) Corvina, 1976. 253–255.
3. *Képzőművészeti Almanach* 1. Corvina, 1969. 71.
4. Charles Jencks terminológiáját a LATE-MODERN ARCHITECTURE-ből idézi: Pethő Bertalan: A POSZT-MODERN, Gondolat, 1992. 178.
5. Lásd 1. sz. jegyzet. 129.
6. „*Lakner milyen volt akkoriban? Megvoltak-e már azok az állítjai...*” – kérdezte Bán András. „*Igen, készültek... Császárnak születtem... A fél világot Lakner révén ismerem meg*” – felelte Frank János. In: HATVANAS ÉVEK. ÚJ TÖREKVÉSEK A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETBEN. 80.
7. Beke László: FOTÓLÁTÁS AZ ÚJ MAGYAR MŰVÉSZETBEN. Lásd 2. sz. jegyzet. 395–396.
8. Székely András: A KILENCEKRŐL. *Képzőművészeti Almanach*. Corvina, 1970. 17.
9. Idézi Herbert Read: A MODERN FESTÉSZET. Corvina, 1968. 17.
10. „...a magyar képzőművészetnek jó ideje nincsen – talán nem is volt – olyan immanens fejlődése, amelyben a megoldásra váró problémák szerves folyamatként jelentkeztek volna...” – állította Németh Lajos. (MŰLT-JELENJÖVŐ. KÖRKÉRDÉS A MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET NÉHÁNY IDŐSZERŰ PROBLÉMÁJÁRÓL. Lásd 2. sz. jegyzet. 446.)
11. Herbert Read: A MODERN FESTÉSZET. 78.
12. Noha provokatív-an-hetykén leírta: „*Szerintem formai problémák a művészetben nem léteznek*” (*Képzőművészeti Almanach*. Corvina, 1969. 120.), ugyanakkor – egy körkérdésre válaszolva – fölállítja saját világválogatotját, amelyben Leonardótól Peter Blake-en és Jasper Johnson át Marisolig csupa-csupa formaromboló-formateremtő kapott helyet.
13. *Képzőművészeti Almanach*. Corvina, 1970. 122.

FELHÍVÁS? AZ!

Még két évtizede sincs, hogy folyóirat-teremtési próbálkozásaink során (rést keresve a rohamosan puhuló diktatúra meglehetősen tömör cenzúrafalán) *Pár-sor* című magánkiadású periodikánkba „vendég” címszóval csempésztük be szerzőtársainkat. Azt játszottuk, hogy szabadok vagyunk, tehát bárkihez fordulhatunk. Te kit hívnál? És te? Megnevezheted a világ bármely táján élő írástudót – végül is mi akadályozhatná a képzeletet, ha szabad vagy?

Mulatságosan – vagy nyugtalanítóan? – hasonló, ahogy hónapok óta kérdezzetjük egymást: *kivel, mivel* szeretnél találkozni a Ligetben? Szíved szerint merre nyitnál, mit változtatnál,

hogyan formálnád-újítanád a lapot, a műhelyt?

Soha egyetlen valóságosan létező, publikáló ember neve nem merült fel közöttünk. Nem *valakit* szeretnénk megnyerni a Ligetnek, mert nem azt keressük, miképpen integrálódhatnánk jobban az adott kultúrpiacba, vagyis hogy kikkel lehetnénk versenyképesebbek – nem a Liget egzisztenciája, hanem *esszenciája* a tét számunkra. S ha azt írjuk, leginkább

irodalmi szociográfiát

szeretnénk olvasni, közölni, s hogy itt most

írókat, újságírókat, szociológusokat, társadalomtudósokat

hívunk, *társakat* egy műfaj – egy gondolkodásmód és magatartás – feltámasztásához vagy inkább újratertetéséhez; ábrándozásunknak ez a tárgyiasítása önmagában is jelezze

szembefordulásunkat.

Mert a mai kor, a különféle közösség konkrét viszonyait, egzisztenciális és szellemi körülményeit feltáró, dokumentáló, ábrázoló műveket várunk – ilyesfélét pedig, úgy hisszük, csak a jelen lidércnyomásának

ellenálló írástudók alkothatnak.

A gyönyörű hagyományokra tekintő irodalmi szociográfia állítólag anyagi okok miatt (tetsz?) halott. Csakhogy a nagybeteg Csehov nem azért utazott nyomorúságos körülmények között Szahalimra, nem azért készült hónapokig az útra, nem azért „találta föl” a modern adatgyűjtést, mert honorálták; azért ment oda és írta meg a *Szahalint*, mert ezt kellett tennie. S vélhetőleg Illyés Gyula is efféle indulattal – elkötelezettséggel – írta a *Puszták népét*, vagy Günter Wallraff (ha „korszerűen” balhésabb mezben is) azért küldte magát Nyugat-Németországban „legalulra”, a török vendégmunkásszerepbe, mert *másként gondolkodott* – másként az írói létről és az írott szöveg funkciójáról is.

A Liget nem hirdet pályázatot, nem kecsegtet busás ösztön- vagy egyéb díjjal, de a műhely

lehetőségei szerint támogatná

a konkrét művekkel vagy tervekkel hozzá forduló írástudókat, és munkájuk megjelentetését a folyóiratbeli publikáláson túl önálló kötetben, a Liget-könyvek sorozatban és színvonalán biztosítaná. Ehhez a közös szellemi vállalkozáshoz kérünk és várunk társakat:

Levendel Júlia–Horgas Béla, LIGET folyóirat. 1122 Bp., Kíssvábhegyi út 4.

BRÓDY SÁNDOR-DÍJ

A Bródy Sándor Alapítvány ebben az évben is kiadja a Bródy Sándor-díjat.

A díjat amaz **első kötetes** magyar nyelvű prózaírók egyike kapja meg, akinek könyve (novelláskötet vagy regény) **2001**-ben jelent meg. A díj összege 350 000 Ft, továbbá az alapítvány hozzájárul a díjazott szerző második könyvének megjelenési költségeihez.

A díjra pályázhat könyvének beküldésével a szerző, és jelölhet könyvet ugyanilyen módon a kiadó is. A beküldött példányokat megőrizzük, és kérésre visszaküldjük.

A Bródy Sándor Alapítvány postacíme:
1024 Budapest, Fillér u. 21. III. em. 4.
További információk: 315-1323, 315-1139

A postára adás határideje: 2002. április 30.